PERIOD.
N
6942
N37
ser.1
v.8

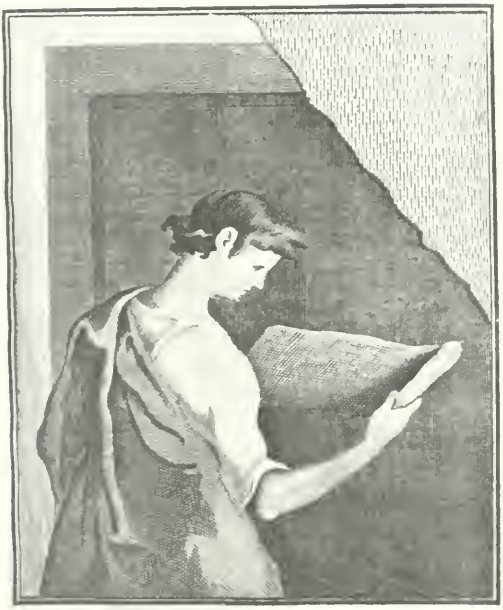

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

VIII.

1907.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

BULLETIN.

8e Jaargang. No. 1.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Maart 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: Johannes Müller, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. Martin, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. Vogelsang, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. Nic. Beets, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

LEDENLIJST.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Bestuur:

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, *voorzitter.*
Mr. J. C. Overvoorde, *secretaris.*
Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel. *penningmeester.*
Mr. P. C. J. A. Boeles.
F. A. Hoefer.

Redactie van het Bulletin:

Mr. J. C. Overvoorde, voorzitter.
Dr. W. Martin.
Dr. W. Vogelsang.
Mr. Nic. Beets, secretaris.

Leden:

Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum).
Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).
Amsterdam (Vereeniging Rembrandt).
Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde).
Amsterdam (Regenten der stichting »Amstelkring").
Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum).
Amsterdam (Stedelijk Museum).
Amsterdam (Nederlandsche Bond van Horlogemakers).
Arnhem (Gerle. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht).
Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe).
Dordrecht (Dordrecht's museum).
Dordrecht (Vereeniging Oud-Dordrecht).
Dordrecht (Vereeniging tot instandhoudhouding van oude gebouwen).
Edam (Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum).
's-Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum).
's-Gravenhage (Vereeniging die Haghe).
Groningen (Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad).
Haarlem (Museum van kunstnijverheid).
Haarlem (Commissie van toezicht over het Stedelijk museum).
Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum).
Haarlem (Vereeniging Haerlem).
's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen).
Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde).
Leiden (Stedelijk museum de Lakenhal).
Leiden (Vereeniging Oud-Leiden).
Maastricht (Provinciaal Oudheidkundig Genootschap).
Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap).
Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden).
Utrecht (St. Bernulfus gilde).
Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honing").
Zwolle (Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis).

Berkhout (Jhr. H. Teding van); onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam
Boeles (Mr. P. C. J. A.); conservator Friesch genootschap te Leeuwarden.
Bont (Bernard J. M. de); conservator Amstelkring te Amsterdam.
Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Dommisse (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.

Dompierre de Chaufepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
Feith (Mr. J. A.); conservator Provinciaal museum te Groningen.
Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
Hoefer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
Holwerda (Prof. Dr. A. E. J.); directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Kalf (J.); secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kellen Dz., (J. Ph. van der); assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
Man (Mej. M. de); conservatrice Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.
Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Moes (E. W.); directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Overvoorde (Mr. J. C.); conservator Stedelijk museum te Leiden.
Pit (A); directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
Royer (J. A.); refendaris van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
Schmeltz (Dr. J. D. E.); directeur 's Rijks ethnograpisch museum te Leiden.
Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de) te 's-Gravenhage; referendaris van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
Uytterdijk (Mr. J. Nauninga); directeur Sted. Museum te Kampen.
Vogelsang (Dr. W.); onderdirecteur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.
Wiggersma (S); conservator Penningkabinet van het Friesch genootschap te Leeuwarden.

Correspondeerende Leden:

Aerssen Beijeren van Voshol (Mr. W. F. E. baron van); Zwolle.
Arkel (G. van); Amsterdam.
Baak (H. A. van); 's-Gravenhage.
Backer (Jhr. Mr. J. F.); Amsterdam
Baelde (Mej. E.); Rotterdam.
Balen (C. L. van); Zutfen.
Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem.
Bauduin (P. C. H); Maastricht.
Barchman Wuytiers (Jhr. J. W. A.); Amersfoort.
Bastert (J); Breukelen.
Beeck Calkoen (Mr. A. J. L.); 's-Gravenhage.
Beek (J. A. van); deken en pastoor, Rotterdam.

Beelaerts van Blokland (Jhr. W. A.); 's-Gravenhage.
Beets (Mr. Nic.); Amsterdam.
Begeer (Anth.); Utrecht.
Beirer (L.); Amsterdam.
Bentinck (G. J. G. C. graaf van Aldenburg); Amerongen.
Berden (J. W. H.); Amsterdam
Berg (Jhr. Mr. E. W.); Maastricht.
Bergers (Mr. C. M. St. J.); Maastricht.
Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
Berlage N zn. (H. P.); Amsterdam.
Berns (Mr. J. L.); Leeuwarden.
Beurden (A. F. van); Roermond.
Blaauw (A. J.); Amsterdam.
Blok (Prof. Dr. P. J.); Leiden.
Boekenoogen (Dr. G. J.); Leiden.
Boer (Dr. T. J. de); 's-Gravenhage.
Bogert (A. van den); Barneveld.
Bondam (Mr. A. C.); 's-Hertogenbosch.
Borch (Mr. H. E. baron van der); Ginneken.
Bos (P. G.); Groningen.
Bosch (V. G. A.); Arnhem.
Brandt (Dr. G.); Director van het Thaulow-Museum te Kiel.
Brenckman (G. J.); Lienden.
Brinckman (Dr. J.); Director van het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg.
Brom (Dr. G.); Rome.
Bngge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
Brugmans (Prof. Dr. H.); Amsterdam.
Bruyn (Mr. L. A. M de); Ginneken.
Burger (Dr. C. P.); Amsterdam.
Bussemaker (Prof. Dr. C. H. Th.); Leiden.
Bijleveld (W. J. J. C.); Voorschoten.
Clemen (Cr. P.); Provinzialconservator van de Rijnprovincie te Dusseldorp.
Corten (Dr. R.); Rolduc.
Cuypers (Ed.); Amsterdam.
Cuypers (Dr. P. H. J.); Roermond.
Cuypers (Jos. Th. J.); Amsterdam.
Craandijk (Dr. J.); Haarlem.
Croockewit W. Azn. (W.); Amersfoort.
Deelder (G.); pastoor, Utrecht.
Derkinderen (A. J.); Laren.
Destrée (J.); Conservator van het Musée du Cinquantenaire te Brussel.
Dimier (L.); Parijs.
Does de Willebois (Jhr. P. J. van der); 's-Hertogenbosch.

Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
Doorninck (P. van); Bennebroek.
Doppler (Dr P.); Maastricht.
Drucker (J. C. J.); Londen.
Dumont (L. C.); Haarlem.
Duparc (Mr. M. J.); 's-Gravenhage.
Dusseldorp (P. K. van); 's-Gravenhage.
Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
Eeghen (P. van); Amsterdam.
Eijsinga (Jhr. Mr. W. C. G. van); Leeuwarden.
Enschedé (J. W.); Overveen.
Epen (D. G. van); 's-Gravenhage.
Erpecum (C. van); 's-Gravenhage.
Evers (Prof. H.); Delft.
Everts B Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
Fabius (A. N. J.); Brielle.
Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
Frederiks (J. A.); Middelburg.
Frederiks (Mr. K. J.); 's-Gravenhage.
Friedländer (Dr. M. J.); Direktorial-Assistent aan het Kgl. Museum, Berlijn
Frimmel (Dr. Th. v.); gräflich Schönborn-Wiesentheidscher Galeriedirector, Weenen.
Frowein (J.); 's-Gravenhage.
Fruin (Mr. R.); Middelburg.
Gallee (Prof. Dr. J. H.); Utrecht.
Geelhoed (G.); Schoonhoven.
Gelderman (P. J.); Oldenzaal.
Geradts (J.); Posterholt bij Roermond.
Gevers (Jhr. Mr. H.); Heemskerk.
Gils (J. van); Rotterdam.
Gimberg (J.); Zutfen.
Gips (A F.); Delft.
Glück (Dr. G.); Directorial-Assistent van het kunsthist. Hofmuseum te Weenen.
Goekoop-de Jongh (Mevr. Dr. J.); 's-Gravenhage.
Goldschmidt (Prof. Dr. A.); Halle.
Gonnet (C. J.); Haarlem.
Graaf (J. J.); pastoor. Ouderkerk a. d. Amstel.
Gratama (Mr. S.); 's-Gravenhage.
Greve (H. E.); Amsterdam.
Guljé (E.); Breda.
Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
Gijsberti Hodenpijl (J. E.); 's-Gravenhage.
Hardenbroek van Hardenbroek (G. C. D. d'Aumale baron van); Driebergen.

Harderwijk (P. J. van); pastoor. Schiedam.
Hattink (Mr. R. E.); Almelo.
Heeres (Prof. Mr. J. E.); Leiden.
Hensen (Prof Dr. A. H. L.); Warmond.
Hepkema (J. H.); Leeuwarden.
Heshuyzen (H. J.); Haarlem.
Heuff Azn (J. A.); Tiel.
Heyligers (Mr. J.); Amersfoort.
Hezenmans (L. C.); 's-Hertogenbosch.
Hofstede de Groot (Dr. C.); 's-Gravenhage.
Hoiting (D.); Rhenen
Hollestelle (A.); Tholen.
Honing (G. J.); Zaandijk.
Hoog Hzn. (G. de); 's-Gravenhage.
Houck (Dr. M. E.); Deventer.
Houtsagers (P. J.); Utrecht.
Huisinga (Prof. Dr. J.); Groningen.
Hurgronje (Mr. W. J. Snouck); 's-Gravenhage.
Huyssen van Kattendyke (Mr. G. E. ridder); 's-Gravenhage.
Hymans (Henri); directeur Kon. Bibliotheek te Brussel.
Iterson (Dr. F. H. G. van); Gouda.
Jansen (Mrg. Dr. Andreas); Bunnik.
Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
Kalbfleisch (C. A.); Vlissingen.
Kalcken (G. van); Haarlem.
Kam (G. M.); Nijmegen.
Kayser (J.); Maastricht.
Keppel (J. R. baron van); Breda.
Kerkhoff (F. M. L.); 's-Hertogenbosch
Kernkamp (W. J.); Edam.
Kesper (Dr. L. A.); Gouda.
Kinschot (Jhr. C. Ph. L. van); Tiel.
Klonne (B. H.); pastoor, Amsterdam
Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
Krom (W. J.); Leiden.
Kromhout C zn. (W.); Amsterdam.
Krook (L.); Zwolle.
Kruse (John); Stockholm.
Knile (Mr. G. ter); Almelo.
Kuyk (J. M. van); Assen.
Landweer (G. J.); Hoogeveen.
Lanschot (A. J. A. van); 's-Hertogenbosch.
Lanschot (A. W. J. van); Vucht.
Lanschot (Mr. I. J. van); 's-Hertogenbosch.

Lanschot (Mr. E. P.); 's-Hertogenbosch.
Lasonder (L.); Middelburg.
Leeuw (O.); Nijmegen.
Loffelt (A. C.); 's-Gravenhage.
Lycklama a Nyeholt (P.); Zwolle.
Macco (H. F.); Aken.
Madsen (K); onderdirecteur Kgl. Malerisamling. Kopenhagen.
Marius (Mej. G. H); Utrecht.
Martini Buys (Jhr. P. H. A); 's-Gravenhage.
Meekhoff Doornbosch (P. H); Baflo.
Meeteren Brouwer (W. D. J. van); 's-Gravenhage.
Meeuwen (Jhr. Mr. P. L. van); Almelo.
Meijes; Hengelo (G).
Meinsma (Dr. K. O.); Zutfen.
Mengelberg (W.); Utrecht.
Mensing (A. W. M.); Amsterdam.
Michiels van Kessenich (Jhr. Mr. F.); Roermond.
Mock (Jhr. J. L.); Westerveld, Velzen.
Molengraaf (Prof. W. L. P. A.); Utrecht.
Moorrees (Th. D. J); Buurmalsen.
Mulder (A. J.); 's-Gravenhage.
Mulder (W. C.); Leiden.
Muller Fzn. (Mr. S); Utrecht.
Muller Hz. (Mr. S.); Rotterdam.
Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
Murray Bakker (J.); Amsterdam.
Nieukerken (J. J. v.); 's-Gravenhage.
Nijland (Mr. M. C); Rotterdam.
Nijland (Hidde); Dordrecht.
Nottebohm (O.); Antwerpen.
Notten (M. van); Vogelenzang.
Obreen (C. M. C); Rotterdam.
Obreen (H. G. A.); Leiden.
Oppenraay (Dr. A. M. van); Amsterdam.
Pauw van Wieldrecht (Mr. M. I. ridder); Doorn.
Pasteur (Mr. J. D.); Haarlem.
Peelen (Mej. I. C. E.); Amsterdam.
Peters (C. H.); 's-Gravenhage.
Poll (Jhr. Ch. van de); Haarlem.
Polman Kruseman (Mr. W.); Middelburg.
Portheine Jr. (H.); Arnhem.
Posthumus Meyjes (C. B.); Amsterdam.
Prins (Mr. P. C. Bloys van Treslong); 's-Gravenhage.
Rambonnet (N. S.); Elburg.

Rechteren—Limpurg (A. Z. graaf van); Dalfsen.
Regt (W. M. C.); Oudshoorn.
Rengers (Mr. W. J. van Welderen baron); Leeuwarden.
Repelaer van Spijkenisse (Jhr. J.); Haarlem.
Reijers (A. J.); Kampen.
Reenen-Völter (Mevr. M. van); Bergen (N.-H.).
Ridder (Mr. N. de); Leiden.
Rieber (C. F. J. Louis); Amsterdam.
Riele Gzn. (W. te); Deventer.
Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van); Haarlem.
Roest van Limburg (Th. M.); Dordrecht.
Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
Rouffaer (G. P.); 's-Gravenhage.
Royen (Mr. J. van); Zwolle.
Rutgers van der Loeff (Dr. J. D.); Haarlem.
Rutten (M.); Maastricht.
Ruys de Beerenbrouck (Jhr. Mr. Ch.); Maastricht.
Rijckevorsel (Dr. E. van); Rotterdam.
Rijckevorsel (H. J. M. M.); Vucht.
Rijn (G. van); Rotterdam.
Saher (E. von); Haarlem.
Sasse van IJsselt (Jhr. Mr. A. F. O. van); 's-Hertogenbosch.
Sassen (Armand); Amsterdam.
Sassen (Aug.); Helmond.
Scheepens (W.); 's-Gravenhage.
Scheidius (Mr. E. G. C.); Arnhem.
Scheltema (P. H.); 's-Gravenhage.
Scheurleer (D. F.); 's-Gravenhage.
Schevichaven (H. D. J. van); Nijmegen.
Schmidt Degener (T.); Parijs.
Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
Schoffer (C. G. V.); Amsterdam.
Schölvink (Mr. J. G.) Amsterdam.
Schönfeld (Mr. H. J.); Winschoten.
Schouten (J. L.); Delft.
Schouten (Mr. A. E.); Haastrecht.
Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's-Hertogenbosch.
Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
Six (Prof. Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.
Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
Spoon J. Jz. (A.); Rotterdam.
Staring (M. L. C.); Dordrecht.
Steeden (H. F. van); Leiden.

Stoop (F.); Dordrecht.
Storm Buijsing (C.): Zutphen.
Stuijt (J.); Amsterdam.
Tak (Henri); Middelburg.
Teixera de Mattos (Jhr. H.); Vogelenzang.
Telting (Mr. A.); 's-Gravenhage.
Tepe (A.); Dusseldorp.
Terveer; Prinsenhage.
Tienhoven (Mr. P. G. van); Haarlem.
Tromp van Holst (A. M.); Amersfoort.
Tutein Nolthenius (R. P. J.); Haarlem.
Tuyll van Serooskerken van Zuylen (F. L. S. F. baron van): Zuylen.
Tuyll van Serooskerken van Heeze (S. J. baron van); Arnhem.
Tuyn (W. J.); Edam.
Tydeman (Mr. M.); Breda.
Valentiner (Dr. W.); Berlijn.
Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
Vermeylen (Prof. A.); Ukkel bij Brussel.
Verschuer (F. baron van); Arnhem.
Veth (J.); Bussum.
Visser J.Wzn. (H.); Leiden.
Visser Bzn. (G.); Schiedam.
Volgraff (Dr. C. W.); Utrecht.
Vollenhove (Prof. Mr. C. van); Leiden.
Voorst tot Voorst (Mr. A. E. J. baron van); 's-Hertogenbosch.
Vries (R. W. P. de); Amsterdam.
Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
Vries van Doesburg (Mr. J. de); Heemstede.
Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
Weimar (W.); assistent a/h. Museum für Kunst und Gewerbe; Hamburg.
Wentinck (J. C.); Schalkwijk.
Weizsäcker (Prof. Dr. H.); Stuttgart.
Wesselman van Helmond (Jhr. C. F.); Helmond.
Weve (J. J.); Nijmegen.
Wiersum (Dr. E.); Rotterdam.
Wildeman (M. G.); 's-Gravenhage.
Willink van Collen (H. W.); Breukelen.
Wrangel (Dr. E.); Lund.
Wrangel auf Lindenberg (Jhr. E. von); Amersfoort.
Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.
IJzerman (J. W.); Amsterdam.
Zijll de Jong (Th. J. A. van); Warnsveld.

Rapport.

De Commissie, benoemd in gevolge het besluit Uwer vergadering van 4 Juli 1903, heeft de eer ten aanzien van de twee aan haar ter overweging opgedragen punten het volgende advies uit te brengen.

I. *In bruikleen geving van doubletten of voorwerpen van meer plaatselijk belang aan locale museums.*

Blijkens de aanleiding tot de benoeming onzer Commissie [1]), gelegen in eenige desbetreffende voorstellen van dr. Hofstede de Groot, is in het algemeen bij dit punt bedoeld de vraag, of en op welke wijze voorwerpen, in eenig museum dubbel aanwezig, door plaatsing elders meer aan hunne bestemming, d. w. z. het dienen tot ontwikkeling en leering van en het verschaffen van kunstgenot aan het belangstellend publiek, zouden kunnen beantwoorden, en tevens of dit ten aanzien van voorwerpen van meer plaatselijk belang niet zoude moeten geschieden door die voorwerpen te brengen daar, waar de belangstelling uit hoofde van meerdere bekendheid, hetzij van de voorwerpen zelve, hetzij van de omstandigheden, waaraan zij hun belang ontleenen, grooter moet zijn. In de Commissie vergadering wees dr. de Groot nog speciaal, als sprekende voorbeelden, op de aanwezigheid in het Rijksmuseum te Amsterdam van het portret van Bicker door B. v. d. Helst, in origineel en in twee copieën, evenals van een copie van het portret van zijn vader door Rembrandt, naast het origineel. De commissie is van meening, dat plaatsing van voorwerpen, die in het eene museum zonder bezwaar kunnen worden gemist, in een ander in het algemeen wenschelijk is. Alzoo met name ook overbrenging uit rijksmusea in andere onder het beheer van gemeente, provincie of van particulieren staande, en omgekeerd. En wel in den vorm van tijdelijke in gebruikgeving, mits gewaarborgd zijn goede behandeling, nauwlettende zorg en veilige bewaring, bepaaldelijk met het oog op beschadiging door vocht of brand en op diefstal en tevens onder bevoegdheid van den in bruikleengever om zich te overtuigen, dat aan de gestelde eischen wordt voldaan. Als voorwerpen, die zonder bezwaar kunnen worden gemist in den zin als bovenbedoeld, zijn zeker in de eerste plaats te beschouwen — behoudens misschien een enkele uitzondering — de dubbelen. Voor deze zij men er echter wel bij aandachtig, dat het voor de instelling, uit welke de dubbelen zouden worden afgestaan, ook van belang kan zijn om hetzij ze te behouden ten dienste van de gebruikers en bezoekers dier instelling of wel door verkoop of ruiling ervan de verzameling in die instelling zelf aanwezig, te verrijken. De bevoegdheid daartoe moet niet worden beperkt en de in bruikleengeving mag daaraan niet te kort doen.

Hetzelfde geldt ten aanzien der voorwerpen van meer bepaald plaatselijke

1) Verg. *Bulletin* I p. 187 en verv. en IV p. 202 en verv.

beteekenis. Ook hierbij moet, indien zij worden overgebracht daar, waar zij het best aan hunne bestemming, als boven aangeduid, kunnen voldoen, het belang der in bruikleen gevende instelling in het oog worden gehouden. Echter zoo, dat bij verkoop of ruiling aan de plaatselijke instelling, waarheen zij zijn overgebracht, de voorkeur worde gegeven.

In het algemeen worde in deze gehandeld zonder bekrompenheid en in overeenstemming met een breede opvatting van wat geacht moet worden te zijn in het publiek belang. Daarom ware het wenschelijk dat de Regeering deed onderzoeken of er niet, met inachtneming van door haar te omschrijven regelen, gegrond op de boven ontwikkelde beginselen, aanleiding is uit 's Rijksmusea voorwerpen aan locale musea toe te vertrouwen. Andere instellingen zullen dan allicht bij voorkomende gelegenheid zich daarnaar richten.

II. *Wijziging van verouderde bepalingen van legaten ten behoeve van openbare verzamelingen.*

In de verslagen van het verhandelde op de jaarvergaderingen van 1900 en 1903 [1]) vinden wij een en ander omtrent de wordingsgeschiedenis van de aan onze Commissie op dit punt gegeven opdracht.

In de eerstbedoelde vestigde dr. Hofstede de Groot er de aandacht op, »dat vele oude legaten en stichtingen bevatten goed bedoelde, doch thans verouderde bepalingen, die het nut van instelling of legaat onnoodig beperken." Als voorbeeld wees hij op het slechts twee dagen per maand openstellen en het verbod van verkoop van doubletten bij het Museum Meermano-Westreenianum, de onsplitsbaarheid der collectie van der Hoop, de verouderde prijsvragen van de legaten Hoeufft en Buma enz. »Zoude," zoo vroeg hij, »er geen middel zijn te vinden om deze bepalingen na 50 of 100 jaar te herzien, zonder dat aan de erfgenamen hierdoor een aanspraak gegeven werd wegens handelingen in strijd met de aan legaat of stichting verbonden voorwaarden?"

Toen de heer de Groot op de jaarvergadering in 1903 op de zaak terug kwam, bleek in het debat van het gevoelen, dat het hier gold meer een rechtskwestie dan een speciaal oudheidkundig belang, en werd het denkbeeld geopperd, »dat ook bij de juristen op dit punt meer de aandacht zoude worden gevestigd, wanneer in een kort bestek eenige der meest sprekende verouderde bepalingen uit legaten en erflatingen werden bijeengebracht". Hierop stelde Dr. de Groot voor een »Commissie te benoemen tot het bijeenbrengen der gewraakte legataire bepalingen", en werd naar aanleiding van dit voorstel besloten een commissie te benoemen tot het uitbrengen van advies omtrent de door Dr. de Groot behandelde punten.

In verband met de hier kortelijk in herinnering gebrachte voorgeschiedenis onzer Commissie heeft zij dan ook het tweede in de haar

1) Vergl. *Bulletin* als boven.

verstrekte opdracht vervatte punt onder de oogen gezien en daarover beraadslaagd.

De conclusien, waartoe zij dientengevolge meende te moeten komen waren de volgende:

Tot een ingrijpen van dergelijke verre strekking, als noodig zoude zijn ter verwezenlijking van het in de eerste plaats hierboven vermelde denkbeeld, hetwelk dan door wijziging van eenige artikelen van het Burg. Wetb. zoude moeten geschieden, durfde men niet advisseren. Integendeel de bij ons thans geldende bevoegdheid tot vrije beschikking bij testament, behoudens art. 935 B. W. en de bepalingen over de legitieme portie, en de kracht dier beschikkingen mogen niet in die mate illusoor worden gemaakt, evenmin als het geoorloofd kan zijn de voorwaarden, waaronder een beschikking onder de levenden is gedaan en aanvaard, zonder medewerking der betrokken personen, na verloop van een zekeren tijd te herzien. d. w. z. te wijzigen. Zulk een wetsbepaling toch zoude in flagranten strijd zijn met die als juist te erkennen rechtsbeginselen, en daarenboven het maken van beschikkingen als de hier bedoelde, hetzij na doode hetzij onder de levenden, allerminst bevorderen. Een gevolg zeker nog veel minder gewenscht dan het bestaan blijven der gewraakte bepalingen.

Eerder ware nog te denken aan het verleenen der bevoegdheid aan de beheerders van op met dergelijke bepalingen verbonden beschikkingen gegronde instellingen, om na verloop van een ruimen termijn, bijv. van 50 jaren, wanneer de omstandigheden niet meer de verwezenlijking van den wil der beschikkers in haren vollen omvang en ook in zijne dan belemmerend geworden bepalingen veroorloofden, daarvan af te wijken, echter slechts in zooverre dat het doel der beschikking niet uit het oog worde verloren. Echter meende een lid der Commissie, dat hiertegen dezelfde bezwaren, als zooeven ontwikkeld, en in dezelfde mate, konden worden aangevoerd. En allerminst valt reeds het bestaan van een communis opinio doctorum over strekking en omvang van een wetswijziging in dien geest te constateeren.

Men was dan ook van meening dat het aandringen op een daartoe strekkend voorstel bij de Regeering onder de thans bestaande omstandigheden van geen het minste practisch gevolg zoude zijn.

Evenwel is de Commissie van oordeel dat het hoogst wenschelijk is zooveel mogelijk te voorkomen dat bij beschikkingen als de bedoelde, voor het vervolg worden gemaakt bepalingen welke bij veranderde tijdsomstandigheden hoogst belemmerend kunnen werken en het doel der instelling zelfs in gevaar kunnen brengen, in ieder geval geen nut opleveren, en aan de beheerders tal van moeilijkheden veroorzaken, zonder eenig profijt voor de betrokken instelling.

Daartoe zal ieder in de eerste plaats kunnen meewerken, door, waar de gelegenheid zich opdoet, de ongewenschte gevolgen van zoodanige bepalingen, vooral waar zij in bijzonderheden treden, in het licht te stellen

en met name hen, die het voornemen mochten te kennen geven om beschikkingen als bedoelde te maken en instellingen in het openbaar belang en voor het publiek van groot nut in het leven te roepen, daarop te wijzen. In ruimen kring zou de Bond in dien geest kunnen werken, door zich met een rondschrijven tot de notarissen te richten.

Ook het systematisch verzamelen en publiceeren van belemmerende bepalingen, zooals bij sommige instellingen voorkomen, kan daarbij zijn nut hebben. De Commissie heeft echter gemeend zich niet met dien arbeid te kunnen en te moeten bezighouden, zoowel in verband met den tijdroovenden arbeid daaraan verbonden, als met het oog op het waarschijnlijk magere resultaat, dat daarvan is te verwachten. Immers afgezien van eenige algemeen bekende zeer treffende voorbeelden, is het toch niet te verwachten, dat beheerders van instellingen zeer bereid zullen worden bevonden omtrent de voorwaarden en bepalingen, waardoor deze worden beheerscht, inlichtingen te geven enkel voor het bewuste doel. En dit te minder, naar mate zij zich, zij het door de omstandigheden gedwongen, en mogelijk wel in het belang der instellingen zelve, min of meer afwijkingen daarvan hebben veroorloofd.

w. g. Seerp Gratama.
F. H. Hoefer.
Corn. Hofstede de Groot.
A. v. Sasse v. IJsselt.
27 December 1906. Victor de Stuers.

Door het bestuur zijn tot correspondeerende leden benoemd:

Mej. I. C. E. Peelen, Amsterdam.
Jhr. C. Ph. van Kinschot, Tiel.
W. C. Mulder, Leiden.

De redactie van het Bulletin onderging eenige wijziging door het bedanken van de Heeren E. W. Moes en A. Pit, die sinds de oprichting deel uitmaakten van de redactie van het Bulletin en aan wie dit blad zooveel te danken heeft. Het verheugt de redactie, ook na hun aftreden, verzekerd te kunnen zijn van hunne gewaardeerde medewerking. Ter voorziening in de vacature werden de H.H. Mr. N. Beets en Dr. W. Martin uitgenoodigd om in de redactie zitting te nemen.

Oude Monumenten.

Gevangenispoort te Bergen op Zoom.

De Gemeente is door aankoop eigenares geworden van de panden grenzende aan eene zijde van de Gevangenpoort. Het schijnt in de bedoeling te liggen deze panden af te breken om de poort vrij te leggen en te restaureeren.

Oude gevel te Haarlem.

Het huis Spaarne N°. 96 te Haarlem, eertijds graanpakhuis, gebouwd in 1612, is thans in gebruik bij den heer Roozekrans, die aldaar sinds jaren zijn wijnpakhuis gevestigd heeft. Dit merkwaardige huis, geheel van baksteen opgetrokken, waardoor horizontale banden van witte steen loopen, is versierd met leeuwenkoppen. Het draagt den naam van »in het wapen van Gelderland", omdat in den gevel het wapen dezer provincie in beeldhouwwerk is uitgevoerd met er onder de woorden: »Vrede geeft ons Godt om tonder houden zijn geboth in lande en in stede Godt geef ons zijne eeuwige vrede."

De gevel heeft reeds vroeger het bovengedeelte van den top verloren, terwijl de onderpui is gepleisterd en door onoordeelkundige behandeling is gewijzigd.

Niettegenstaande dat vandalisme was het gebouw toch zoo schilderachtig, dat genoemde eigenaar, door deskundigen voorgelicht, tot restauratie besloot. Den architect W. Scheepens te 's Gravenhage droeg hij op een restauratieplan in denzelfden stijl te ontwerpen, in verband met de uitoefening zijner zaak.

De restauratie is thans op den top na voltooid en wanneer ook deze zal zijn afgewerkt, zal dit 17e eeuwsche huis een der merkwaardigste gevels van Haarlem zijn.

Het ware te wenschen, dat meer eigenaars van zulke gevels het voorbeeld van den heer Roozekrans volgden, opdat paal en perk worde gesteld aan het herhaaldelijk sloopen van oud hollandsche geveltjes, die aan Haarlem een zoo bij uitstek Hollandsch karakter geven.

N. R. Ct. 1 Febr. 1907, II B.

Mariëngaarde-terp te Hallum.

De laatste der 10 terpen onder het dorp Hallum zal thans ook afgegraven worden. De terp ontleent den naam aan het hierop in 1200 gevestigde groote klooster Mariëngaarde en men hoopt bij het afgraven niet onbelangrijke gegevens over de oude bewoners te vinden.

Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen.

De herstellingswerken aan Karel de Groote's paleiskapel op het Valkhof te Nijmegen — tot wier uitvoering op den 9^{en} Januari 1904 door den Gemeenteraad was besloten — zijn in den loop der vorige maand onder de leiding van den ondergeteekende, directeur der gemeentewerken aldaar, (tot 1906 werkzaam onder den titel van Gemeente-Architect) ten einde gebracht.

Men zal zich herinneren, dat, na de uitgebreide onderzoekingen die zoowel door den Berlijnschen geleerde Dr. C. Plath als van gemeentewege in het jaar 1894 hebben plaats gehad, in het daarop volgende jaar door het gemeentebestuur een Commissie werd benoemd met opdracht om voorstellen te doen op welke wijze de kapel eventueel zou behooren te worden gerestaureerd.

Deze Commissie, die na het bedanken van eenige der uitgenoodigden, behalve uit de toenmalige leden der plaatselijke oudheidkundige Commissie: de heeren F. H. A. J. Abeleven en Mr. C. G. J. Bijleveld, bestond uit den Z.Eerw. heer E. Reusens te Leuven, den Z.Eerw. heer G. W. van Heukelum te Jutfaas, Dr. W. Pleyte te Leiden, den heer B. N. J. J. Schrant te Nijmegen en den ondergeteekende [1]), bracht onder dagteekening van October 1895 van haar onderzoek verslag uit. In dit verslag werden uitvoerige voorstellen tot herstelling gedaan en toegelicht. De gezamenlijke kosten der restauratie werden op *f* 7863 geraamd.

Op deze voorstellen ging het Gemeentebestuur niet terstond in. Ondanks jaarlijks herhaald aandringen van de plaatselijke oudheidkundige Commissie om het werk ter hand te nemen, duurde het tot 3 November 1900 alvorens werkelijke stappen in deze richting werden gedaan. Bij het vaststellen der gemeente-begrooting voor het volgende jaar (op welke begrooting het bedoelde herstellingswerk slechts »pro memorie" was uitgetrokken) werd nml. op voorstel van eenige raadsleden, besloten Burgemeester en Wethouders uit te noodigen een op nieuw in bijzonderheden uitgewerkt en begroot herstellingsplan door den Gemeente-Architect te doen opmaken en dit plan aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen. Onder dagteekening van 25 Mei 1901 diende de genoemde ambtenaar zijn plan bij Burgemeester en Wethouders in, die daarop in de eerste plaats het advies inwonnen van den specialen kenner en hersteller der Karolingische overblijfselen in den dom te Essen, den heer Georg Humann, archeoloog te Aken, wiens voorlichting sedert het jaar 1891 herhaaldelijk was gevraagd en gegeven, maar die van de Commissie van 1895 geen deel had kunnen uitmaken, omdat zijn gezondheid hem dit toenmaals had belet.

Het plan van den Gemeente-Architect week in verscheidene opzichten belangrijk af van het rapport der Commissie van 1895. Ten zeerste werden

1) De Z.Eerw. heer E. Reusens, Dr. W. Pleyte en de heeren F. H. A. J. Abeleven en B. N. J. J. Schrant zijn sedert overleden.

door hem ontraden zoodanige veranderingen aan te brengen, die ook maar in het geringste zouden kunnen leiden tot toekomstigen twijfel aan de oorspronkelijke bouwvormen van het monument, of aan die, welke behooren tot wijzigingen, welke in de latere middeneeuwen daaraan werden aangebracht. Zoo keurde hij den voorgestelden, naar buiten uitspringenden en in baksteen op te metselen traptoren beslist af, daar deze o. m. den centralen grondvorm van het monument zou hebben doen verloren gaan. Evenmin vond het voorstel tot feitelijke restauratie van de halfzeshoekige gothische koornis bij hem genade, ondanks *alle* elementen voor dergelijk herstel aan het monument aanwezig waren. Deze restauratie immers, zou niet kunnen plaats hebben zonder de overblijfselen der oude koornis op te ruimen en daarmede het ongeschonden bewijs harer oorspronkelijke aanwezigheid te doen verloren gaan.

Tijdelijke bescherming van de overblijfselen der koornis gedurende den winter (door omsluiting met een houten bekleeding) en het in de nabijheid van het monument voorhanden hebben eener lichte, verplaatsbare trap, (tot toegang naar de bovengalerij, als deze gewenscht werd) schenen hem — in overeenstemming met zijn reeds in 1895 in de *N. R. Courant* gegeven adviezen — voldoende middelen, om aan alle redelijk te stellen eischen van bescherming en toegankelijkheid te beantwoorden.

Ook het aanbrengen van een houten hoofddeur in steenen kozijnen, aan het einde van het toegangs-portaal, werd bestreden, als zijnde de vrucht van loutere fantasie en als zoodanig in het monument niet te dulden.

Daarentegen werd het voorstel, in het aangehaalde artikel in de *N. R. Courant* gedaan, gehandhaafd om de afsluiting te laten ter plaatse waar zij zich bevond, d. i. aan de gevelzijde van het portaal, terwijl werd aangeraden de aanwezige, karakterlooze ijzeren hekvleugels te vervangen door nieuwe, gesmeed ijzeren hekpoorten, die waardiger aan de oorspronkelijke architectuur zouden aanpassen.

Terwijl het advies verder strekte om, in overeenstemming met dat der Commissie van 1895, de halfronde bovenvensters van den middenbouw — vroeger van buiten zichtbaar, maar in de XVde eeuw door een nieuwe bekapping van den omgang daarachter verborgen en sedert door uitkappen van het metselwerk naar boven toe verlengd — met hunne blindnissen in hun oorspronkelijken vorm te herstellen, werd nu tevens aangeraden om een dier acht vensters, met zijn omgeving, onaangeroerd te laten. Zoodoende zouden althans daar ter plaatse de bewijzen bewaard blijven voor de juistheid der vormen, die voor de overige zeven te herstellen vensters en blindnissen behoorden gekozen te worden. Een zelfde voorstel werd gedaan met betrekking tot het Noordelijke gevelvlak van den zestienhoekigen omgang, het eenige waaraan sommige gegevens der oorspronkelijke ordonnantie van dit gedeelte der buiten-architectuur nog voorhanden waren.

De overige denkbeelden der Commissie van 1895 werden geheel, of althans zonder beduidende wijzigingen overgenomen en de gezamenlijke

werkzaamheden met inbegrip van de herstellingen der leidaken op *f* 5774 begroot.

In het rapport van den heer Humann, dat onder dagteekening van 16 September 1901 bij Burgemeester en Wethouders inkwam, handhaafde deze wel is waar zijn vroegere opvatting, dat elke verandering in den tegenwoordigen toestand van het gebouw beter achterwege wierde gelaten, maar erkende hij toch dat naar zijn meening de meerderheid der hedendaagsche oudheidkundigen zoude meegaan met de restauratieplannen van 1895 en dat zelfs onder hen, die met hem een zelfde standpunt innemen, de meeste de voorgestelde vernieuwingen wel niet zouden afkeuren, wanneer zij in het oog hielden dat alle onderdeelen, vóór de vernieuwing, opgemeten en gephotographeerd zouden worden. Overigens viel hij den architect der Gemeente volledig bij, waar deze ontraadt een traptoren en een nieuwe koornis te bouwen en in bedenking geeft om ten minste één wandvak van de tot ons gekomen oorspronkelijke buitenarchitectuur intakt te laten.

Op uitvoerige gronden ried hij de door de Commissie van 1895 voorgestelde houten dakstoel af, wenschende slechts een vlakke houtzoldering te zien aangebracht. Noode legde hij zich neder bij het denkbeeld om aan de te herstellen bovenvensters van den middenbouw licht toe te voeren door middel van met die vensters correspondeerende schuinliggende platte ramen in de bedakking van den omgang en ried hij daarom een vooraf bij een enkel dakschild te nemen proef aan, om daarnaar den welstand te kunnen beoordeelen.

Het meest vond bij hem bestrijding de door de Commissie van 1895 voorgestelde beglazing der verschillende ramen met zoogenaamde »Butschenscheiben", welke hem te sterk aan het Renaissance-tijdperk herinnerden, terwijl de Commissie juist door deze glassoort te kiezen elke bepaalde archeologische opvatting had willen buitensluiten. Antiek glas, in overhoeksch ruit-dessin, dunkte hem niet alleen goed voor de Gothische vensters, maar zou misschien zelfs voor de oudste lichtopeningen kunnen dienen wanneer daar geen beglazing met modern spiegelglas mocht worden voorgetrokken.

Om verschillende redenen werd ook door hem aan een ijzeren afsluithek boven houten deuren — die alsdan in *paneel* zouden moeten bewerkt worden en niet *opgeklampt* zouden mogen zijn — de voorkeur gegeven.

Burgemeester en Wethouders stelden den 1en September 1902 het plan van den Gemeente-architect en het daarop gevolgde advies van den heer Humann in handen van de plaatselijke Oudheidkundige Commissie, die daarop adviseerde, onder dagteekening van 25 October d. a. v. In haar antwoord onderschreef zij volkomen de leidende gedachte in het rapport van den Gemeente-architect, waarbij alleen zulke werkzaamheden aan het gebouw mogen worden toegelaten, die voor behoud en noodzakelijke herstellingen noodig zijn en waardoor geen authentieke bewijzen voor het

aanwezig zijn van vroegere toestanden dreigen verloren te gaan. Wat de glasdichting betreft verwierp zij met den heer heer Humann de »Butschenscheiben".

In de gothische ramen wenschte zij glas-in lood, in de oorspronkelijke, halfrond getoogde ramen spiegelglas te zien aangebracht, onder vermelding van de gronden, die tot dezen wensch hadden geleid. Ook verklaarde zij

Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen. — Westzijde.

zich met Humann voor een nieuwe, *vlakke* zoldering (*laquear*) en tegen reconstructie van de koornis, waarvan zij den oorspronkelijken toestand alleen in teekening wilde zien teruggebracht.

Gaarne zag zij de laatgothische welfpolychromie, waar deze door den tijd is verdwenen, op de te herstellen welven weder aangebracht, zij het ook slechts in grijzen tint. Op dezelfde gronden als de heer Humann

wenschte zij met een enkel daklicht de proef genomen te zien, alvorens zou worden besloten dergelijke lichtopeningen tegenover de te herstellen bovenste vensters van den achthoekigen middenbouw aan te brengen. Op het maken van photographieën op ruime schaal, werd ten slotte nadrukkelijk aangedrongen.

Tengevolge van de discussies in de Gemeenteraadszitting van 24 Octo-

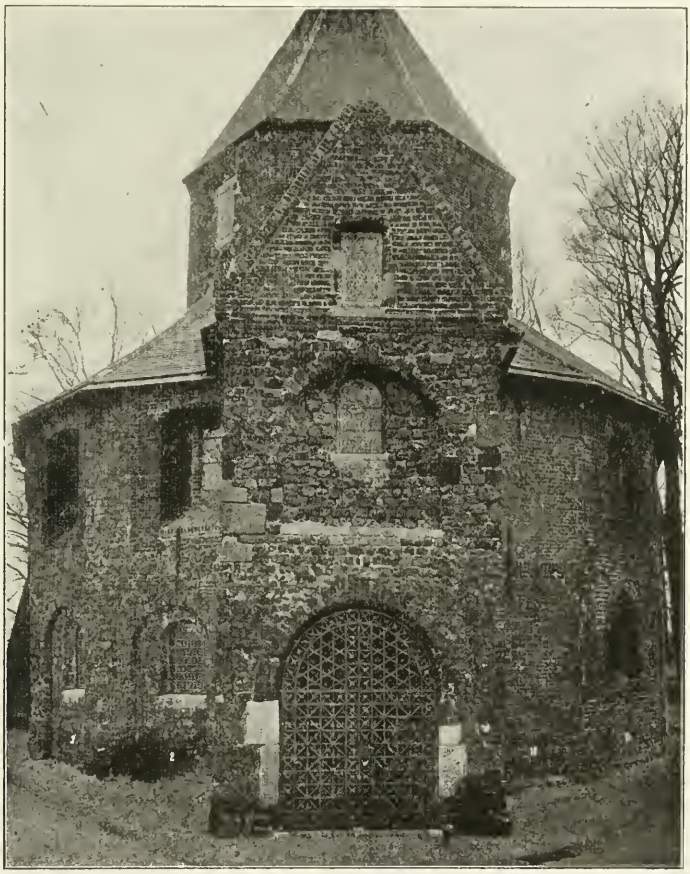

Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen. — Noordzijde. In het midden het eenige zijvak, waarin de gegevens voor de kennis van de oorspronkelijke architectuur der beide verdiepingen van de omgang, zijn bewaard gebleven. Rechts daarvan: het in 1906 gerestaureerde venster der bovengalerij.

ber 1903, — bij de behandeling der Gemeente-begrooting voor het volgende jaar, waarop de restauratie der Valkhof-kapel weder als memoriepost was uitgetrokken, — werden de rapporten van den heer Humann en de Oudheidkundige commissie door Burgemeester en Wethouders in handen gesteld van den

ondergeteekende, die, onder dagteekening van 3 November 1903, daarop antwoordde dat hij zich met het voorstel om de beglazingen te doen uitvoeren in antiekglas-in-lood en ten deele misschien in spiegelglas kon vereenigen en dat bij hem, op de daarvoor aangegeven gronden, ook geen bezwaar bestond om een vlakke zoldering te ontwerpen in plaats van een open dakstoel, te meer daar de eerstgenoemde oplossing door haar eenvoud minder het karakter van vernieuwing zou dragen.

Het voltooien van de polychrome resten der welfschildering, zij het ook in omtrekken met invulling in grauwen tint, achtte hij in strijd met het hoofdbeginsel dat bij het herstellingswerk moest gehuldigd blijven, (het niet dulden van toevoegsels die niet gebiedend noodig mochten blijken) en werd daarom door hem ontraden.

Den 9^{en} Januari 1904 deden Burgemeester en Wethouders, onder overlegging van de besproken plannen en de daarover uitgebrachte adviezen, aan den raad het voorstel om te besluiten tot de restauratie over te gaan. Dit voorstel werd aangenomen en bepaald dat de uitvoering (die op *f* 5774 was geraamd en waarvoor *f* 6000 crediet werd toegestaan) over twee jaren zou worden verdeeld.

In het genoemde jaar kwam van de eigenlijke uitvoering niet veel meer in. Hoogst ongeraden toch zou het geweest zijn tot eenigzins ingrijpende werken over te gaan, alvorens die in al hun consequenties waren overwegen en dit laatste eischte nauwkeurige kennis van al datgene wat aan het monument was overgebleven. Die kennis kon niet verkregen worden zonder speciale opmetingen en het in teekening brengen van alle détails waarvan dit nog niet was geschied. In 1904 liep het opmeten en teekenen zelfs niet eenmaal geheel ten einde, zoodat het eerst in 1905 werd voltooid.

Aangezien de nu mogelijk geworden, nieuwe détailstudie voor de kennis van het monument belangrijke feiten aan het licht had gebracht, die, volgens het oordeel van ondergeteekende tot wijzigingen in het restauratieplan aanleiding moesten geven, gaf deze onder dagteekening van 10 December 1905, gelijktijdig met zijn verslag over het in dat jaar uitgevoerde werk, aan Burgemeester en Wethouders zijn gevoelens hieromtrent in een uitvoerig rapport te kennen. Een der voornaamste wijzigingen, die hij voorstelde bestond in het achterwege laten van de voorgenomen herstelling der acht vensters (torenvensters) van den opgaanden middenbouw en daarmede ook van de oorspronkelijke architectuur der acht toren-buitenwanden met hunne blindnissen. Werd nml. vroeger aangenomen dat de halfronden der oorspronkelijke (toren-)vensters met de hier-en-daar nog gespaard gebleven, eveneens halfronde nisbogen één zelfde middenpunt gemeen hadden — en zoodoende nooit boven de lijn van aansluiting der bekapping van den omgang met de buitenvlakken van den opgaanden middenbouw hadden gereikt — thans was, (op hier niet nader te vermelden gronden) onomstootelijk bewezen dat de middenpunten der halfronde venstertogen oor-

spronkelijk merkelijk hooger lagen dan die der nisbogen en dat de vensters, bij herstellen in hun oorspronkelijken toestand, ten deele boven het dak van den omgang zichtbaar zouden worden. Een dergelijke herstelling zou zoomin aan de eischen van welstand als aan die eener goede constructie hebben kunnen beantwoorden en bijgevolg bleef slechts over om aan te raden zoowel van de herstelling der vensters als van die der wanden waarin zij voorkomen af te zien. In de plaats daarvan zouden de latere vensterdoorbrekingen, die met houten raampjes en mousselineglas gesloten waren, met glas-in-lood blijvend moeten gedicht worden.

Een tweede, niet onbelangrijke wijziging in het restauratieplan strekte om de twee vensters van de bovengalerij, die zich onmiddelijk links d.i. ten Noorden van den hoofdingang bevinden, niet, — zooals was voorgesteld en ten opzichte van het 3e venster gehandhaafd bleef — met hunne omgeving in de oude vormen in tufsteen te herstellen maar ze grootendeels te behouden zooals ze in baksteen aanwezig waren. Dit metselwerk, uit twee hoofdtijdperken afkomstig, had blijkbaar zijn eigen geschiedenis en wees, althans voor een gedeelte, op herstellingswerk uit den gothischen tijd, dat naar den vorm geheel afweek van het overige baksteenwerk aan het monument uit die periode. In verband met den vorm der aan de zelfde zijde van het gebouw aanwezige baksteenwelven van den omgang, die, zonder welfribben gemetseld zijnde, waarschijnlijk naar de oudste (tufsteen-) welven zijn gevolgd, — in tegenstelling met de overige in het gebouw aanwezige middeleeuwsche baksteenwelven die graten, of welfribben hebben, — moest hier gedacht worden aan een in de XV eeuw mogelijk opzettelijk afwijken van den venstersvorm, die de overige, toenmaals aangebrachte lichtopeningen vertoonen. Onderzoekingen, die eerst later (tijdens de uitvoering der herstellingswerken in 1906) konden plaats hebben, hebben aangetoond dat de onderstelde midden-eeuwsche baksteenherstellingen grootendeels hadden plaats gemaakt voor andere in soortgelijk materiaal, waarvan de dagteekening gerust gesteld kan worden in 1797, toen de Gemeente met den slooper van den burcht, den »burger van der Aa" o.m. was over eengekomen dat sommige vervallen gedeelten aan de Noord West-zijde der kapel door hem opnieuw zouden worden opgemetseld (Raadsignaat, 21 Juli 1797).

Overeenkomstig het voorstel van December 1905 zijn deze baksteeninmetselingen thans in hoofdzaak bewaard gebleven en is het uitgebroken werk weder ingemetseld. De dichting heeft met glas in-lood plaats gehad, nadat de lichtopeningen door gedeeltelijke inmetseling ware verkleind. Te groote glasdichtingen immers zouden zeker misstaan hebben. Zooals de beide vensters nu zijn aangebracht is de oplossing zeker niet een ideale, maar zij heeft de gelegenheid bewaard tot het nagaan van vroegere veranderingen, terwijl ten alle tijde, wanneer men dit met het oog op een meer waardig voorkomen mocht verlangen, alsnog de herstelling naar de oorspronkelijke architectuurvormen kan worden uitgevoerd, overeenkomstig

hetgeen thans bij de restauratie van het aangrenzend, Noord-Noordwestelijk muurvak heeft plaats gehad.

Een derde voorstel van wijziging hield in om *alle* ramen, dus ook die welke halfrond gesloten zijn en uit de vroegste bouwperiode dateeren, met glas-in-lood te dichten en aldaar geen sluiting met spiegelglas toe te passen.

Dit voorstel steunde op een hoogst merkwaardige ontdekking, in Mei 1905, bij het uitbreken eener venstertoemetseling gedaan, van zich nog ter plaatse bevindende kleine resten van glas-in-loodsluiting, waaraan én glassoort én vorm der loodstaven nog duidelijk te herkennen waren. In verband met resten eener mede nog aanwezige, ten deele nieuw blootgelegde roodgekleurde beraping van het tufsteen gevel-metselwerk, die ongetwijfeld zeer oud is, bleek dat ook de loodbeglazing tot een lang vervlogen bouwperiode moet behoord hebben en kon zij dus veilig bij de herstelling worden toegepast. In afwijking van het ruitdessin der gothische vensters is voor de halfronde ramen evenwel een romaansch dessin gekozen. De verschillende loodbeglazingen zijn zonder onderscheid, in rood-koperen monturen gevat, waarvan de buitenomtrekken aanpassend zijn bewerkt aan de ten deele zeer verbrokkelde vensteromlijstingen, zooals deze door den tijd tot ons zijn gekomen.

Een vierde voorstel tot wijziging werd gedaan met betrekking tot de te vernieuwen houtzoldering. Dit vraagstuk hing nauw te samen met dat van herstel der hooge lichtvensters in den middenbouw. Door dit herstel achterwege te laten en de thans aanwezige ramen te behouden kon ook geen spraak meer zijn van het laten zakken der zoldering, die derhalve haar tegenwoordige hoogteligging moest blijven behouden. Het onderzoek aan de bestaande zoldering wees uit dat deze nauwkeurig de plaats inneemt welke haar reeds in het gothische tijdperk werd aangewezen met het oog op het dienstbaar maken van het gebouw tot verdedigingstoren. Van de vier thans aanwezige, den zoldervloer dragende grenen balken werden de twee middelste bevonden nagenoeg ter plaatse te liggen waar in de XVe eeuw oorspronkelijk de twee eenige, eiken zolderbalken lagen, die de 8 cM. zware zolderdeelen ondersteunden, voor zoover deze niet met de einden op het muurwerk rustten.

De beide buitenste der thans aanwezige zolderbalken waren blijkbaar gelijktijdig met de beide middelste (omstreeks 1797?), in geheel nieuw daarvoor gekapte muurgaten gelegd.

Terwijl de zoldervloer vergaan bleek te zijn, waren de zolderbalken nog zeer gaaf. Hun ongestoord behoud werd vereischt om de bewijzen voor de plaatsing en constructie der vroegere gothische balken te bewaren en werd daarom voorgesteld, gelijktijdig met het vervangen van de grenen zoldering door een nieuwe bevloering in zware eiken delen.

Ook werd voorgesteld de beide, zich in den verdedigingstoren tegenover elkander bevindende deurtjes te behouden (de commissie van 1895

had aangeraden een daarvan, als overbodig te verwijderen), daar aan het monument de ondubbelzinnige bewijzen van beider oorspronkelijke aanwezigheid aanwezig waren bevonden.

Met alle deze wijzigingen vereenigde zich het Dagelijksch bestuur der gemeente, na de oudheidkundige commissie gehoord te hebben, zoodat daarmede bij de herstellingswerken in 1906 is rekening gehouden.

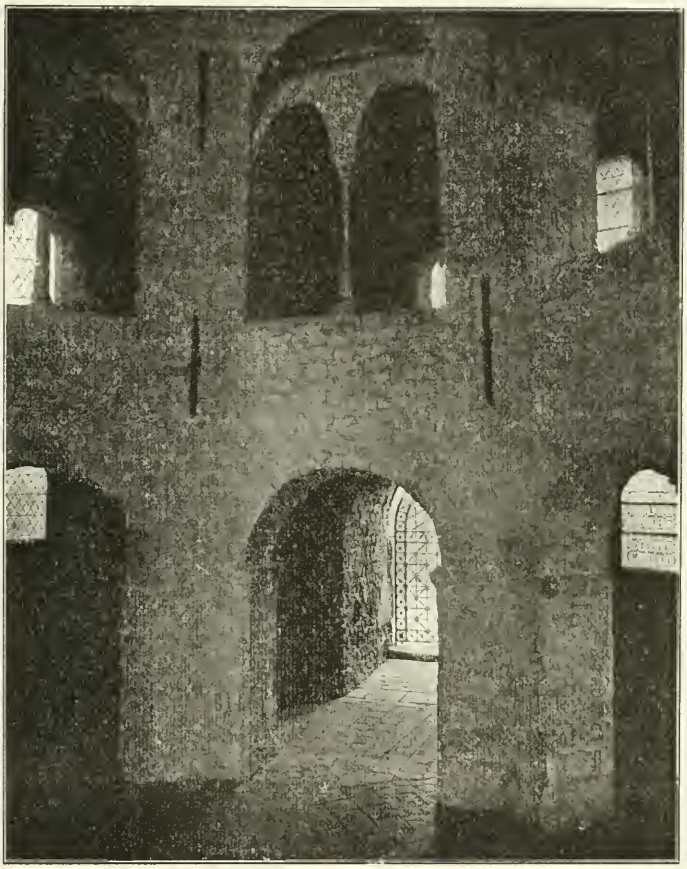

Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen. Blik in het inwendige, naar den ingang toe.

De verschillende herstellings- en de daarmede samenhangende werken, die in de jaren 1904—1906 zijn tot stand gekomen en de restauratie hebben voltooid, waren in het kort de volgende.

In 1904 werden alle gekleurde overblijfselen van gothische welf- en wandversieringen met zorg doorgetrokken en de doortrekken op de plaats zelf naar het aanwezige schilderwerk met kleur ingevuld en omtrokken.

Vooraf waren de te copieëren decoratie-resten met groote voorzichtigheid schoongemaakt, waarbij menig overblijfsel voor den dag kwam dat te voren zoogoed als niet meer zichtbaar was. Van de gezamenlijke welf- en wand-decoraties werden gekleurde teekeningen gemaakt op de schaal van 1 à 50.

De overblijfselen van de voormalige gothische koornis werden nauwkeurig in teekening gebracht. Daarnaar werd een restauratieplan ontworpen op de schaal van 1 à 10.

In 1905 werden de verschillende plattegronden, opstanden en doorsneden na zorgvuldige opmetingen aan het monument, (voor zoover dit niet vroeger was geschied) op de schaal van 1 à 50 in teekening gebracht.

Daarenboven werd een nauwkeurige situatie-opmeting gedaan van alle boven den grond nog aanwezige overblijfselen van de oude burcht en hiervan een kaart vervaardigd op de schaal van 1 à 200.

Op dezelfde schaal werd overgebracht het in 1894 in het Arnhemsch archief teruggevonden dakplan der burcht, waardoor het mogelijk werd dit plan in zijn nauwkeurigheid aan de werkelijkheid te toetsen. Zooals te vermoeden was vertoonden zich daarbij lang niet onbeduidende afwijkingen. Uit het wandvak, dat onmiddellijk ten Zuiden van de voorhal daaraan grenst, werden de binnenshuis in den muur gemetselde fragmenten van romeinsche tegels weggebroken, waarna het muurvlak in schuurspecie vlak werd afgewerkt.

Alle gemetselde welven werden nagezien. Het metselwerk werd overal, waar dit noodig bleek, hersteld (ook aan de bovenzijden) en waar de pleisterspecie er af was gevallen, werddeze nieuw aangebracht.

De welven van de beneden omgang, die correspondeeren met de tegenover het Noord-Westen en Noord-Noord-Westen gelegen buitenwanden, en het welf van de bovenomgang, correspondeerende met het Oost-Noord-Oostelijk buitenmuurvak, werden door ophangen van den top aan boven die welven aangebrachte ijzeren staven voor verdere zakking gespaard en konden zoodoende behouden blijven met de gedeeltelijk daarop nog aanwezige polychromie.

Vernieuwing dier welven (voorstel der Commissie van 1895) bleek dus onnoodig.

Eenige welven in de bovenomgang (correspondeerende met de vijf in oorspronkelijk materiaal bewaarde buiten-wanden ten Noorden van de ingang) werden, evenals in vroegere tijden (± 1800?) was geschied, in bestucadoord latwerk hersteld, daar de toestand van het buitenmuurwerk geen welving in metselmateriaal zou hebben toegelaten.

Evenals bij de welven, werd binnenshuis het metselwerk der beide omgangen en de zich daarop bevindende bepleistering nagezien en hersteld, met uitzondering van die gedeelten welke tot de oudste deelen van het monument behooren. Zij werden eerst in 1906 ter hand genomen in verband met de herstelling der lichtopeningen aan die zijden van het gebouw.

De op zuiltjes rustende vullingen in de groote boogopeningen der boven-

galerij werden grondig hersteld, daar enkele dreigden uit elkander te zullen vallen. Te dier gelegenheid werd geconstateerd dat de eiken ribben die in vier dier vullingen, boven de tweelingstoogjes zichtbaar zijn, tot in het hart van het metselwerk der hoekpijlers van den middenbouw doorloopen en bijgevolg tot den oorspronkelijken bouw behooren, waarin zij als ketting-ankers dienst deden. Met deze ontdekking is tevens de oorspronkelijke aanwezigheid van toogvullingen aangetoond, vermoedelijk — even als het nu nog aanwezige — uit dubbelbogen en midden-zuil bestaande, ofschoon de oorspronkelijke zuiltjes langer moeten geweest zijn dan die welke wij thans kennen, daar de dorpels der boogopeningen — zooals bekend is — later hooger zijn aangebracht.

De bevloering van de omgang werd, na het herstel der welven, in roode tegels uitgevoerd (in 1898 was de ruimte gelijkvloers reeds met dergelijke tegels bedekt geworden) ongeveer ter zelfde hoogte waarop de vloer na de XV eeuwsche herstelling moet gelegen hebben.

De tusschen sommige pijlers van den achthoek in de benedenruimte overgebleven resten van een middeleeuwsche bevloering werden in specie gelegd en daardoor voor verlies gespaard. Sedert zij in 1894 werden blootgelegd, waren zij voortdurend door afdekking tegen beschadiging beschermd gebleven.

De beide gebroken gothische altaarsteenen werden in hunne deelen weder aan elkander gesloten, vlak gelegd en met metselspecie bevestigd, terwijl ook hunne ondermetselingen weder in behoorlijken toestand werden gebracht. Met het oog op hunne hooge ligging ten opzichte van de galerijvloeren, werden eenvoudige houten podia getimmerd, die het bezichtigen der altaarsteenen gemakkelijk maken.

De koorapsis — waarin zich de beide altaarsteenen bevinden — werd aan de buitenzijde voorzien van een verplaatsbare houten bemanteling, die bestemd is om gedurende de gure wintermaanden het aan die zijde geheel open liggende monument tegen den invloed van de vorst te beschermen.

Langs alle buiten- en muurvlakken werd het baksteen-metselwerk nagezien en, waar noodig, hersteld of ingevoegd.

De kroonlijst van ten deele in profiel gekapte XV eeuwsche baksteenen eischte een vrij belangrijk herstel, daar veel profielsteenen verloren waren geraakt. Zij werden vervangen door nieuwe, die geheel naar het oude profiel gebakken werden.

De schietgaten in den toren werden, ter bescherming tegen indringen van duiven, met ijzergaas gedicht en in de steigergaten, onder den voet der torenkap, uit gelijke beweegredenen, eikenhouten stoppen gedreven. De beide deuropeningen in den toren verkregen nieuwe deurtjes naar gotisch model.

In 1906 werd de houten zoldering vernieuwd en met de op hunne plaats gebleven balken bruin-gebeitst opgeleverd.

In de verdieping van het Noord-Noord-Oostelijk muurvlak van de

omgang werd een halfrondgetoogd venster met zijn blindnis-omlijsting geheel in tufsteen-metselwerk vernieuwd, waarbij nauwkeurig aan het overgebleven werk werd nagegaan welke de juiste vorm, plaats en hoogteligging van elk onderdeel eenmaal geweest moesten zijn.

De beide vensteropeningen, die tusschen dit nieuwe venster en den voorhal zijn gelegen, werden in baksteen hersteld overeenkomstig hetgeen hierboven reeds werd medegedeeld.

Alle raamopeningen werden met glas-in-lood in koperen randen beglaasd. Met het oog op herstellingen, of archeoligische onderzoekingen kunnen deze glasramen ten allen tijde gemakkelijk worden weggenomen en nieuw geplaatst, daar zij door schroefboutjes worden vastgehouden.

De afsluiting van de toegang werd vervangen door nieuwe gesmeed ijzeren hekvleugels, waarbij rekening is gehouden met de harmonie, die tusschen dit bouwdeel en de oorspronkelijke architectuurvormen wordt vereischt. Afsluiting eenmaal noodzakelijk zijnde, moest hierin worden voorzien zonder pretentie van het oude te hebben willen doen herleven, maar ook zonder aanstoot te geven door aan het hek een te zeer modern karakter te verleenen. Met het oog hierop werd de compositie in de strenge vormen van het monument gehouden.

Nog werd gezorgd voor een lichte, mobiele en in zijn onderdeelen uit-elkander-neembare trap waardoor gemakkelijk toegang naar de bovengalerij kan worden verleend, wanneer deze gewenscht wordt.

Ten slotte werden alle dakvlakken in gelijkkleurige leien hersteld en de daken ten deele van nieuwe leien voorzien.

De gezamenlijke herstellingswerken in de jaren 1904—1906, hebben, met inbegrip van het maken der teekeningen en fotografiën (in dubbel) rond ƒ 3900.— gekost.

Het verschil met de raming, die in 1901 gemaakt werd, is ontstaan door het achterwege laten van de herstellingswerken aan den opgaanden middenbouw en aan sommige vakken van de buitenomgang, zoomede door de meer eenvoudige wijze van herstellen der zoldering. Nog moet worden opgemerkt dat het voorgenomen vervangen van drie houten zuiltjes door gelijksoortige in steen (in de bogen waarmede de galerij naar de middenruimte opent) onuitgevoerd bleef, omdat het niet gelukte de steensoort machtig te worden, waaruit de behouden gebleven zuiltjes zijn vervaardigd. Het voor dit herstel vereischte bedrag is evenwel van geringe beteekenis.

De thans aan het monument verkregen nauwkeurige gegevens hebben de gelegenheid geboden tot zeer merkwaardige beschouwingen over de verhoudingen waarin de verschillende afmetingen, zoo van het geheel, als van de onderdeelen (vensteropeningen, enz.) in het oorspronkelijk bouwplan tot elkander stonden, verhoudingen, die door hare eenvoudigheid en algemeenheid onmogelijk als de vrucht van het toeval kunnen worden aangezien. Het zoude evenwel moeielijk zijn, anders dan aan de hand van toelichtende afbeeldingen, hieromtrent in bijzonderheden te treden.

Naar ondergeteekende hoopt, zal hem eerlang de gelegenheid worden geboden om de belangrijke uitkomsten van het plaats gehad hebbende onderzoek, gelijktijdig met een uitvoerige en door afbeeldingen verduidelijkte beschrijving van het monument, het licht te doen zien.

De bij dit opstel gevoegde afbeeldingen zijn genomen na afloop der herstellingswerken.

Nijmegen, 30 Dec. 1906. J. J. Weve.
Direct. der gemeentewerken.

Beursgebouw te Rotterdam.

Uit het adres van het hoofdbestuur der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, te Amsterdam, aan den gemeenteraad gezonden, tot behoud van het beursgebouw, ontleenen wij het volgende:

»Het eenvoudige maar statige gebouw dateert uit een tijdperk waaruit hier te lande nog slechts zeer zeldzame monumentale typen zijn aan te wijzen. De bouw er van werd namelijk aangevangen in 1721 en voltooid in 1736, naar het ontwerp van den in 1722 overleden Rotterdamschen architect Adriaan van der Werff, in zijn tijd een der meest beduidende kunstenaars, en die, behalve als bouwmeester, tevens een goeden naam had als schilder, beeldhouwer en beeldsnijder, niet alleen hier te lande, maar ook in het buitenland; zoo was hij de gevierde hofschilder van den Keurvorst van de Pfalz, die hem tot belooning voor zijn diensten in den adelstand verhief.

»De slooping van het voor de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst merkwaardig monumentale gebouw zou ten zeerste te betreuren zijn.

Raadhuizen te De Rijp en Graft.

Het jaar begint met een goed bericht. Donderdag 17 Januari l.l. werd door den Gemeenteraad van De Rijp besloten het in 1630 door den bekenden waterbouwkundige Jan Adriaansz. Leeghwater gebouwde fraaie renaissance raadhuis te doen restaureeren. Ook ten opzichte van het raadhuis te Graft, gebouwd in 1613, werd een dergelijk besluit genomen. Beide restauraties zullen geschieden volgens de plannen van den architekt J. F. L. Frowens te 's-Gravenhage.

St. Maartenstoren te Zalt-Bommel.

Prov. Staten van Gelderland hebben voor de restauratiewerken van dezen toren eene subsidie toegestaan van *f* 18.000, te verdeelen over 7 jaren.

Eenige aanteekeningen over de Zuid-Hollandsche eilanden.

Langen tijd was het gedeelte van de provincie Zuid-Holland, dat als de Hollandsche eilanden bekend staat, vrijwel afgesloten van het groote verkeer en slechts weinigen bezochten deze streek om de sierlijke ligging der plaatsjes alleen of om de aldaar nog te vinden herinneringen aan de oud-vaderlandsche kunst. Dordrecht, met het Huis de Merwede, en Brielle zijn aan alle oudheidkundigen bekend, doch het daartusschen liggende land, met tal van welvarende dorpen, trok nog weinig de aandacht. Doch ten onrechte. Laten wij het mij nog weinig bekende eiland Goeree en Overflakkee, waarop ik later, na nadere kennismaking, nog wel eens hoop terug te komen, voorloopig buiten bespreking, dan vinden wij op oudheidkundig gebied op de eilanden reeds zooveel belangrijks, dat eene nauwkeuriger kennisname aan de lezers van dit bulletin met vrijmoedigheid kan aanbevolen worden, vooral nu door het aanleggen van tramwegen het bezoek zooveel wordt vergemakkelijkt.

Rijsoort met de schilderachtige oevers van Oude Waal en Dever, Rhoon, Oostvoorne met zijn mooien kerkbrink, Zuidland, Strijen, Heenvliet en het welvarende Oud Beierland zijn rijk aan landschaps- en dorpsschoon en zijn reeds hierom alleen een bezoek overwaard. Van de raadhuizen zijn voornamelijk die te Oud-Beierland, uit 1622, en te Geervliet te noemen, de laatste speciaal om het interieur. Zeer belangrijk is de schilderachtige ruine van het slot Ravesteyn te Heenvliet, uit het begin der 13de eeuw en bekend als gevangenis van Merula, en verder valt van profane gebouwen te wijzen op de Huize de Oliphant aldaar, uit 1592, de Huize het Paradijs bij Oud-Beierland, uit 1665, met rijke interieurs, de hoeve A 318 aldaar, het Huis te Rhoon en de hoeve Reesteyn aldaar, het Rijks zeemagazijn te Hellevoetsluis, uit 1687, met rijke portiek en schoorsteenmantels, en mooie geveltjes van particuliere huizen te Oud-Beierland, Zuidland (o. a. W 14 en W 21) en Strijen (o. a. gevelsteen van 1573).

Het belangrijkst zijn echter de kerken, waaronder ik hier de aandacht vestig op die van Abbenbroek, deels 13de eeuw, met rechthoekige koorsluiting, St. Anthoniepolder, 15de, toren 14de eeuw, Geervliet, Heenvliet, Heinenoord, Hendrik Ido-ambacht, deels 14de, Mijnsheerenland, 1445, Nieuw-Helvoet, Oud-Beierland, 1567, Poortugaal, 14de en 15de eeuw, Rhoon, c. 1430, Ridderkerk, 1448, Spijkenisse, Strijen, 1511, IJsselmonde, 1462?, en Zuidland, 15de eeuw. De kerk te Westmaas, uit 1650, is de eenige mij bekende kerk uit dien tijd, die ook aan den bouwmeester de hem te dikwijls onthouden eer toekent, door in den binnenmuur der kerk op eene cartouche met afbeelding der kerk het stichtingsjaar en den naam van den bouwmeester, Jacob Hermans van Driel, te vermelden.

In verschillende dorpen vindt men nog goede oude koperen bolkronen, o. a. te Geervliet, Heenvliet, Rhoon, met jaartal 1768, enz., of aardige lezenaars, waarvan ik alleen die van Oud-Beierland hier noem, omdat deze

ook den naam van den gieter, Petrus Backes uit Rotterdam, en het jaartal 1712 vermeldt. Ook de klokkengieterskunst is goed vertegenwoordigd. De oudste klokken zijn die te Hekelingen uit 1385 en die te Cillaartshoek uit 1388. Uit de 15de eeuw vinden wij G. Butendijk vertegenwoordigd door de klokken te Oudenhoorn uit 1431, en te St. Anthoniepolder uit 1436, Steven Butendijk door die te Ridderkerk uit 1480, en te Spijkenisse uit 1486 en W. Kaerwas te Zuidland door een klok uit 1486 (v. Borssum Waalkes foutief 1386). Strijen heeft een klok uit 1494. De klokken uit de 16de en 17de eeuw zijn er in groot aantal, ik noem hier slechts de klok door M. Waghenenz uit 1515 te IJsselmonde, die door Henricus de Borch te Westmaas, uit 1518, de rijk ontworpen en met medaillons versierde klok van Jan van den Gheijn te Groote Lindt uit 1539, de waarschijnlijk uit dezelfde werkplaats stammende fraaie klokken te Nieuwenhoorn, uit 1524, en die te Poortugaal, uit 1525, en de mooie klok van Petrus de Gheijn te Heenvliet, uit 1543.

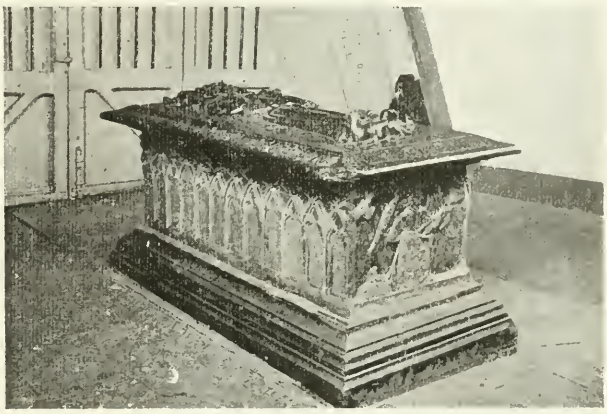

Tombe in de kerk te Mijnsheerenland. 1514.

Op het gebied van het houtsnijwerk valt veel goeds te prijzen. Mooi gesneden preekstoelen vindt men nog in verschillende dorpen, waaronder die te Heenvliet uit omstreeks 1600, met intarsies en snijwerk, dat alle overeenkomst vertoont met het groote credobord aldaar uit 1599, en verder die te IJsselmonde uit 1607, te Geervliet uit 1641, te Groote Lindt uit 1663, te Hendrik Ido-ambacht en te Ridderkerk, beiden uit 1669, te Oudelandsambacht uit 1690, te Piershil enz. De meeste preekstoelen zijn met boogpaneelen versierd, met lofwerk in de hoeken. Een eigenaardigheid is de veel voorkomende knopvormige beëindiging van het onderstuk, dikwijls tevens de drager van wapen of jaartal, vooral bij de gestoeltens uit 1660—1670; bij de ouderen vindt men het jaartal dikwijls boven het rugpaneel. De stoel te Piershil heeft nog een merkwaardige gedraaide en beschoten trap en die te Kijfhoek is op het oude steenen doopvont geplaatst. Onder de doophekken treft in het bijzonder de hier in het midden der 17de eeuw veel voorkomende versiering van het opengewerkte bovendeel niet met ballustres maar met nagebootste houten schalmen.

Nagenoeg elk dorp was eene heerlijkheid en veel van de latere versieringen zijn aan de mildheid van den ambachtsheer te danken. Ook de heerenbanken zijn nog op verschillende plaatsen bewaard, waaronder goede banken te Groote Lindt, Heenvliet, Mijnsheerenland, Piershil, Spijkenisse, Zuidland en Zwartewaal. Rouwborden vindt men o. a. te Piershil en te Rhoon. Rijke kerkramen met wapens werden vroeger in vele dorpen gevonden, doch het grootste deel der nog bij v. d. Aa vermelde kerkramen is reeds lang door hagel, brand en gebrek aan verzorging ten onder gegaan. Toch vindt men op de eilanden nog gebrandschilderde kerkramen te Hendrik Ido-ambacht, uit 1669, te Vierpolders, uit 1721, te Oostvoorne, 1744 en 1745 en te Westmaas 1753 en 1757. Die te Vierpolders zijn thans door de zorgen der Prov. Zuid-Holl. archeölogische commissie aan den heer Schouten te Delft ter restauratie toevertrouwd.

Het aantal meer of min versierde zerken is legio, waaronder speciaal goed bewerkte exemplaren in de kerken te Geervliet, Groote Lindt, Oude Lands-ambacht, Poortugaal, Rhoon, Spykenisse, Stryen en Zuidland. Hierbij sluiten zich aan een viertal grafmonumenten: de bekende tombe van Heer Nicolaas van Putten en zijne vrouw Aleydis († 1316) te Geervliet, de tombe te Mijnsheerenland, het monument van W. Bentinck († 1770) te Rhoon en dat van de familie Groeninx te Ridderkerk (1758). Over dat te Mijnsheerenland, dat zeer de aandacht verdient en, voor zooverre mij bekend, nooit is afgebeeld, ten slotte nog een enkel woord.

Het Land van Moerkerken, vóór den bekenden St. Elisabethsvloed van 18 November 1421 als Schobbe en Everocke bekend, werd reeds kort na de overstrooming, in 1437, door Arend van Rosendael ter bedijking uitgegeven aan ridder Lodewijk van Praet, een aanzienlijk Vlaamsch edelman, die in 1440 door zijnen zoon ridder Vrank van Praet als heer van Moerkerken werd opgevolgd. Deze toonde veel belangstelling voor de heerlijkheid en begiftigde den 7den Maart 1445 de door hem te Moerkerken gestichte kerk. Hij was heer van de Merwede, »schiltknape, raet ende camerlinc ons ghenadich heere" en huwde met vrouwe Elysabeth van Loen, ambachtsvrouwe van Carnisse, Kijfhoek, enz. Zijne weduwe overleed in 1514 en ter harer eere werd de tombe in de kerk gesticht.

Het geslacht der ridders van Praet stond als kunstlievend bekend en ook te Aelteren, tusschen Geunt en Brugge, herinnert hieraan eene fraaie graftombe. [1]) Het behoorde tot de aanzienlijkste Vlaamsche edelen en was in hoog aanzien, getuige het huwelijk van de laatste erfdochter Josyna van Praet, die twee jaren na het overlijden van Elysabeth, in 1516, de heerlijkheid Moerkerken erfde, met Lodewijk van Vlaanderen, stadhouder van Holland en ridder van het Gulden Vlies. Door het huwelijk van hunnen zoon Jan van Vlaanderen met Jacqueline van Bourgondië, de zuster van

1) Tombe van den hierna genoemden ridder Lodewijk van Vlaanderen, overleden in 1555.

Maximiliaan, werden zij later aan het regeerend vorstenhuis geparenteerd.

Waar voor een lid van een zoo aanzienlijk geslacht eene tombe werd gesticht, mag men verwachten dat deze in evenredigheid zal zijn met het aanzien van de overledene en dat een werk van meer belang geleverd werd.

De tombe bestaat uit een hoog, geprofileerd plint, een middenstuk en een overstekende dekplaat, waarop het beeld van de overledene rust. Het middenstuk is aan de lange zijden met gothische blindarcaden versierd en prijkt aan het voeteneinde met een zeer fraai gebeeldhouwden knielenden engel, als drager van het wapenschild. Het figuur van den engel is meesterlijk weergegeven, met mooien kop en decoratieve plooiing van het losafhangend gewaad. Aan het hoofdeinde is eene, helaas geschonden, voorstelling van het laatste oordeel, met in reliëf uitgehouwen figuren.

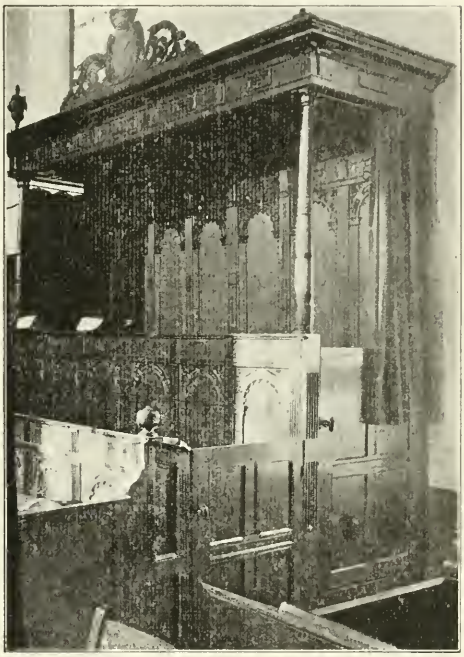

Heerenbank te Mijnsheerenland. 1651.

De dekplaat, van zwaar Doorniksch marmer, springt over het middenstuk uit en langs den rand is het volgende randschrift in fraaie Gothische letter aangebracht:

Sepulture van vrouwe Elysabethe vā Looen weduwe vā meester Vrancke vā Praet, Ridder heere vā Moerkerkē schiltknape raet ēn camerlinc ōs ghenadich heere (ende) die overleet deser werelt int jaer ōs heerē als mē screef MVc ēn XIIII dē XVIIIdē dach van April.

Op de dekplaat, en hiermede een, ligt het levensgroot beeld van de overledene in eenvoudig lang, rustig geplooid kleed, en met eenvoudige hoofdbedekking. De handen waren gevouwen en het hoofd rust op een kussen. Aan de voeten ligt een hond met halsband, als symbool van trouw. Het beeld is zeer mooi gebeeldhouwd, met kalme, rustige gelaatstrekken en vertoont de hand van een groot kunstenaar, die streng en waardig met zekere hand zoowel het berustend gelaat als de strenge lijnen van het eenvoudig geplooide kleed wist weer te geven. De naam van den kunstenaar is onbekend, doch de Vlaamsche afkomst van het geslacht, maakt het niet onwaarschijnlijk, dat wij den vervaardiger onder de Vlaamsche kunstenaars te zoeken hebben. Een vergelijking met de bekende tombe

van Antoine de Lalaing († 1555) en Elisabeth van Culemborg († 1540) in de Sint Katharinakerk te Hoogstraten voert tot verschillende punten van overeenstemming, al is de aard van beide monumenten ook verschillend door het verschil in de gebezigde steensoorten. Terwijl te Hoogstraten de beelden los op de dekplaat liggen is dat te Mijnsheerenland één met de plaat en, gelijk meestal bij tombes van Doorniksche steen, slechts in laag reliëf bewerkt. De geheele behandeling van het hoofd, de eigen strakke plooiing van het kleed en zelfs de bewerking van het aan de voeten liggend hondje wijzen op een verwantschap van werkplaats. Het monument te Hoogstraten is echter later en toont in de bewerking van het kussen en de weelderiger kleeding rijkere renaissancevormen [1]).

Het monument is over het algemeen in zeer goeden staat; slechts enkele beschadigingen vallen te vermelden. De op de afbeelding naar voren komende hoek is afgebroken, het reliëf aan het hoofdeind is geschonden en van het beeld op de dekplaat ontbreken de gevouwen handen en de kop van het hondje aan de voeten. Deze beschadigingen zijn echter weinig storend en het geheel geeft nog een goed beeld van het kunstwerk.

Het monument staat in het midden van het thans door een gesloten hek van de preekkerk afgeschoten koor en is met het hoofdeinde naar het westen gekeerd.

De kerk zelf is een eenvoudig, doch goed voorbeeld van den kerkbouw uit het midden der 15de eeuw. Het is een eenbeukige kerk met een schip van 5 travees en een iets lager en smaller koor van 2 travees en sluiting door 3 zijden. De vrijstaande westtoren is met een sierlijke, slanke achtkantige spits gedekt.

In het koor zijn de oude spanten, schoren met neuten en houten muurstijlen nog bewaard, doch de oude gewelfschildering is reeds lang verdwenen. De kerk heeft een goeden preekstoel van 1646, een doophek met schalmen, en vier heerenbanken, waarvan een hier als type van in deze streken veel voorkomend paneelwerk is afgebeeld. Deze bank draagt het jaartal 1651. In de kerk liggen verschillende mooie zerken en in het koor hangt een eenvoudig houten grafbordje uit 1595 voor Emgardt van Bommelsberch genaamd van Housteyn, weduwe van Hr. Gooswijn van Raemsvelt. De torenklok is uit het jaar 1462 en draagt het randschrift:

»Jhesus es mijn naeme
mijn gheluut sy gode bequaeme
Jan Leelstman maecte my
int jaer MCCCCLXII."

Onder de houten trap in den toren is een houten schot aangebracht, waarin twee lichtopeningen in rozetvorm zijn uitgesneden, waarvan de oudste versierd is met de dooreengewerkte letters H. S. S. en een, later aangebracht, met lofwerk en het jaartal 1629. J. C. Overvoorde.

1) Vergelijk hierbij ook de beelden op de tombe van Frederik van Renesse († 1538) en Anna van Hamal († 1550) in de Groote Kerk te Breda.

Boekaankondiging.

Dr. Gabriel de Térey, Tableaux anciens du Musée des Beaux-arts de Budapest, Budapest 1906. — Dr. W. Neumann, Beschreibender Verzeichnis der Gemälde der Vereinigten Sammlungen der Stadt Riga, des Rigaschen Kunstvereins und des weil. Rigaschen Ratsherrn Friedr. Wilh. Brederlo, Riga 1906. — L. Maeterlinck, Catalogue du Musée des Beaux-Arts de la Ville de Gand, Gand 1905.

Reeds heb ik vaak het genoegen gehad, nieuw verschenen catalogi van musea van schilderijen in dit blad of elders aan te kondigen, maar tegenwoordig verschijnen er zóóveel nieuwe, dat het niet aangaat, voor ieder nieuw dergelijk boekje plaatsruimte in beslag te nemen. Daarom zal ik thans een drietal te samen nemen, alle drie door een aantal afbeeldingen van belang voor de beoefenaars van onze kunstgeschiedenis. Ik bedoel de ongeveer tegelijk verschenen catalogi van de musea te Budapest, te Riga en te Gent.

De belangrijkste en reeds het meest te goeder faam bekend staande van deze nieuw geïnventariseerde kunstverzamelingen is zonder twijfel die van het schitterende kunstpaleis in Hongarijes hoofdstad, waarvan Dr. Gabriël de Térey een nieuwen catalogus in het licht gezonden heeft. De inleiding is slechts zeer beknopt en geeft weinig licht over de vóórgeschiedenis van deze rijke verzameling. Dat de particuliere collectie van prins Nicolaas Esterházy de kern vormt, dat ook uit het bezit van de twee kerkvorsten Ladislaus Johann Pyrker, Patriarch van Venetië, en Arnold Ipolyi, Bisschop van Nagyvárad, het een en ander is gekomen, wisten we reeds, maar hoe deze verzamelingen ontstaan zijn, daaromtrent vernemen we helaas niets. Vooral het ontbreken van gegevens omtrent de wijze, waarop prins Esterházy aan zijn vele Nederlandsche schilderijen gekomen is, moeten wij betreuren. Trouwens, ook bij de vermelding der afzonderlijke schilderijen meende de heer de Térey steeds te kunnen volstaan met de afkomst in laatste instantie te vermelden. En soms was er toch niet eens een speciaal onderzoek voor noodig. Dat b.v. Claude Lorrain's landschap (811) uit de coll. Esterházy vroeger bij prins Pamfilio was, leert reeds Earloms Liber Veritatis (II. 107), dat toch niemand ongeraadpleegd laat, die een werk van dien grooten landschapschilder te catalogiseeren krijgt. Bij Cranachs Huwelijk van St. Catharina (728) staat omtrent de afkomst absoluut niets, zoodat het er uit ziet, alsof dit prachtige stuk zoo waar uit de lucht is komen vallen; in ieder geval had de heer de Térey kunnen weten, dat Normand het al in 1815 heeft afgebeeld als een bestanddeel van de collectie Massias, oud-resident van Frankrijk te Karlsruhe, toen te Parijs.

Met het beschrijven der schilderijen heeft de samensteller van den catalogus zich niet opgehouden. Maar dan had de titel ten minste steeds zóó nauwkeurig opgegeven moeten zijn, dat men zich van de voorstelling een denkbeeld kan vormen. Wat te zeggen van Furini's Venus en Adonis (206)? Hierin vermoedt men toch nauwelijks een tafereel, dat Venus wanhopig den dood van haar geliefden jager beweent? Of erger nog: Rembrandt's Droom van Joseph (544). Stond hier geen afbeelding bij, we zouden in het onzekere zijn, of de Joseph uit het Oude dan wel uit het Nieuwe Testament bedoeld is. Brakenburg's Kinderfeest (508) wordt zeker ook heel wat interessanter, wanneer de juiste titel »De Pinksterbloem" vermeld ware.

Natuurlijk is men vooruitgegaan in het doopen van schilderijen en onafwijsbaar is het, dat iedere nieuwe catalogus voor verschillende werken andere namen brengt. Maar dan moeten de oude steeds daarbij genoemd worden. Hoe weten we anders dat dezelfde schilderijen bedoeld worden? Quinten Matsys' Lucretia (692) had vroeger den groepnaam Lucas van Leyden, Moreelse's Vrouwenportret (582) is vroeger als een Rembrandt door Doris Raab in prent gebracht. Eenige verantwoording voor nieuwe benamingen ware ook geen overdaad geweest, b.v. bij het rijke stilleven uit de coll. Esterházy, dat A. B. fe gemerkt, vroeger steeds voor een Abraham van Beyeren gegolden heeft, maar nu wordt het toegewezen aan den Antwerpenaar Andrea Benedetti (335).

Bij Barth. van Bassen's Delfsch kerkinterieur (346) ware met eenigen goeden wil toch wel te constateeren geweest of de Oude dan wel de Nieuwe kerk afgebeeld is.

Abraham van Beyeren's »Ville au bord de la mer" geeft een gezicht op den Briel (470, Gaucherel sc.).

Twee damesportretten uit het laatst der 17de eeuw (452 en 453), vroeger slechts aangeduid als behoorende tot de Hollandsche school, worden zonder aarzeling het werk genoemd van zekeren Franciscus Haage, een tamelijk obscuur schilder, die in 1686 zijn intrede deed in het Delfsche gild; of deze gewaagde toeschrijving door eenige naamteekening gestaafd wordt, vernemen we niet.

Slechts waar een afbeelding is bijgevoegd is ons eenige contrôle gegund op de positieve manier waarop de heer de Térey zich uit. En dan moeten wij helaas constateeren, dat hij het glad mis heeft, wanneer hij in de door Giovanni Francesco Romanelli geschilderde met naakte borst en beenen rondhuppelende nimf Madame de Maintenon meent te herkennen (182). Ik kan in dit portret (?) geen gelijkenis met eenige historische persoonlijkheid zien. Daarentegen geeft een mansportret van Giacomo da Ponte Bassano (147) zonder twijfel het strenge gelaat weer van paus Paulus III.

Waarom is bij de familie van Eyck door Gonzales Coquez (642) niet verwezen naar de herhaling in de collectie von Speck-Sternburg te Lützschena?

Een treffend voorbeeld van de oppervlakkige, om niet te zeggen slordige wijze, waarop deze nieuwe catalogus bewerkt is, vind ik vooral

bij n°. 526, waar een landschap is toegewezen aan Willem Jansz. Decker, wiens overlijden op omstreeks 1624 geboekt is, terwijl de bijgevoegde naamteekening »J. Decker f. 1670" luidt! De schilderij is dan ook van Jan Decker. Zij is in 1894 aangekocht. In 1889 zag ik het stuk bij den kunstkooper Rupprecht te München.

Zeer gunstig steekt bij deze catalogus, die echter om de vele goede afbeeldingen toch een begeerlijk bezit is, die van het Museum te Riga af. Het is bewonderenswaardig, hoe de Directeur, Dr. W. Neumann, in deze droeve tijden te Riga de kracht en de volharding heeft kunnen vinden, om voor den dag te kunnen komen met een waarlijk voortreffelijken arbeid, en dat terwijl hij geen voorganger gehad heeft.

In 1866 kocht de stad Riga de schilderijencollectie van zekeren Domenico de Robiani, een Italiaan, die, na in het leger van Napoleon den veldtocht in Rusland meegemaakt te hebben, te Riga was blijven hangen, daar het burgerrecht verwierf en er een koopmanszaak vestigde. Op zijn vele reizen bracht hij een kunstkabinet bij elkaar, waarvan hij 9 Nov. 1857 te Parijs een auctie liet houden. Volgens den toen verschenen catalogus was een gedeelte nog afkomstig van oud familiebezit en was heel wat verworven uit beroemde verzamelingen als van Le Brun en van de Hertogin van Koerland. Voor ongeveer de helft werden koopers gevonden en de overblijvende 47 stukken bood hij in 1866 aan het stedelijk bestuur van Riga aan tegen de uitbetaling van een lijfrente. De stad ging op het voorstel in, en met het oog op den hoogen leeftijd van de Robiani — hij telde al 75 jaren — werd de lijfrente op 600 roebels gesteld. Daarmede was er zeker niet op gerekend, dat dit bedrag 23 maal uitbetaald zou moeten worden, want de verzamelaar overleed eerst in 1889 op 98-jarigen leeftijd.

Toen eenmaal een begin gemaakt was, nam de stedelijke verzameling spoedig in omvang toe. In 1866 schonk de heer Schilling 30 schilderijen en een kostbare collectie teekeningen en prenten, en werd een andere kleine verzameling verworven, die echter reeds van oude dagteekening was, n.l. de 13 schilderijen die Dr. Nicolaus Himmel, geboren 1729, op zijn studiereizen in Duitschland, Nederland, Engeland, Frankrijk en Italië bijeengebracht had.

Den eersten directeur, August Heinrich Hollander, gelukte het, nog bij vele ingezetenen de belangstelling in de jonge stichting op te wekken, maar de verschillende schenkingen die hiervan het gevolg waren, zal ik hier niet alle opsommen en alleen nog vermelden, dat de 33 schilderijen, die in 1885 van den directeur zelf afgekocht werden, door erfenis gedeeltelijk uit Nederland afkomstig en in het laatste kwartaal der 18de eeuw door zekere Anna Maria Belotte uit Amsterdam naar Lijfland medegebracht waren.

Toen nu voor eenige jaren een nieuw gebouwd museum betrokken werd, moest natuurlijk allereerst een schifting plaats vinden, waarbij meer

dan de helft der tot bijna 500 stuks aangegroeide verzameling als minderwaardig afgezonderd werd. Tegenover dit niet te betreuren verlies stond een hoogst belangrijke aanwinst, toen de heer Friedrich Wilhelm Brederlo zijn collectie van ongeveer 200 schilderijen een plaats in het Museum deed vinden.

Reeds in 1894 heeft Dr. Neumann van deze collectie een catalogus uitgegeven. Thans is deze herzien en zijn ook de andere bestanddeelen van het museum op voortreffelijke wijze geïnventariseerd, met vermelding van alles wat in een goeden catalogus verlangd wordt en met facsimiles der interessantste monogrammen en naamteekeningen, wat vooral voor ons niet zonder belang is, daar te Riga vele zeldzaam voorkomende meesters van de Hollandsche school vertegenwoordigd zijn. Hiervan zal ik er enkele opnoemen nevens eenige andere stukken.

Hendrick Bogaert, een boerenbinnenhuis (Coll. Brederlo, 15).

Willem van Drielenburg, herders in een grot (1866, coll. de Robiani).

Guilliam de Heer, een genrestukje »De verliefde drinkebroer" (Brederlo, 561).

Harmen Hals, twee stukjes, een schoenmakerswerkplaats (73, coll. de Robiani) en een pannekoekenbakker (Brederlo, 54).

Thomas Heeremans, twee landschappen met een dorp aan een rivier, waarvan het eene 1697 gedateerd is, de laatste dateering, tot heden op werk van hem gevonden (79 en 80, geschenk van mevr. Anna Hollander, 1873).

Hendrick Heerschop, portret van Seyger van Rechteren, ziekentrooster in dienst van de Oost-Indische Compagnie en schrijver van een bekend journaal (81, leg. Kerkovius, 1904).

Jan Cornelisz. Holblock, Italiaansch landschap (Brederlo, 63).

A. van Lynden, stilleven, 1653 (Brederlo, 94); deze schilder is niet van elders bekend.

Jan Jacobsz. Molyn, in 1652 geschilderde copie naar een ets van Ostade van 1648 (145, geschenk van mej. Amalie Gross, 1874).

Laurence Neter, deftig interieur, 1641 (153).

Isaak van Nickele, gezicht in de St. Bavokerk te Haarlem (Brederlo, 131).

Johannes Panhuysen, Stilleven; de naamteekening wijst slechts de letters »Panh. fe" aan, wat vroeger Romolo Panfi uitgelegd werd, maar het stuk schijnt Hollandsch te zijn en zoo is het niet onwaarschijnlijk, dat de in 1644 te Middelburg voorkomende Johannes Panhuysen de schilder is (82).

Roetert Portengen, zuidelijk boschgezicht (Brederlo, 142).

Michiel Sweerts, herder in een grot (Brederlo, 176).

Anthonie Verstraelen, winterlandschap, 1631 (227, coll. Nic. Himmel, overl. 1764).

Ook uit de moderne Nederlandsche school is iets wat men te Riga zeker niet zoeken zou. Bedoelnen op de leeuwenjacht, in 1840 geschilderd door Raden Saleh (170, geschenk van R. P. Schilling) en het portret van

dezen Javaanschen prins, in 1841 geschilderd door Karl Johann Bähr (Brederlo 3).

De afbeeldingen in den pas beschreven catalogus zijn lang niet zoo goed als die in den catalogus van Budapest, maar toch nog voldoende, iets wat helaas niet kan gezegd worden van den overigens met zorg bewerkten Catalogue du Musée des Beaux-Arts van Gent.

Ook hier had de heer Maeterlinck voor het eerst een wetenschappelijk bewerkten catalogus te geven, en ook hij deed dezen voorafgaan door een interessanten Notice historique.

Het Gentsche museum, ofschoon nog weinig bekend, is van oude dagteekening. Reeds van 4 floréal V (d. w. z. 23 April 1797) bestaat er een rapport van de schilderijen die saamgebracht waren in de aloude abdij van Baudeloo en anderhalf jaar later werd in de oude St. Pieterskerk het eerste museum geopend, waarvan reeds in 1802 een catalogus uitgegeven werd. Ook in Gent vond een scheiding plaats der schapen en bokken. Het is alleen maar te betreuren, dat dit reeds in 1809 gebeurde, want al te veel oordeel des onderscheids mag men aan de heeren van toen niet toekennen. Zoo rangschikten zij b.v. bij de zaken die verkocht konden worden de kostbare tapijten, die gelukkig door ingrijpen van den maire toch bewaard bleven. Maar hoeveel goeds er 26 Febr. 1810 publiek verkocht is, kunnen we zelfs niet bevroeden, want een catalogus van die verkooping is nooit gevonden. Alleen weten we — dat verzuimden de heeren niet te noteeren — dat de opbrengst bedragen heeft 1083 francs en 6 centiemen!

In 1815 kwamen de door de Fransche broeders gestolen schilderijen terug, maar zeer misplaatst is zeker de verzuchting, dat de directeur van Huffel er niet voor gezorgd heeft, dat deze werken een plaats in het museum vonden en toegelaten, dat ze weer op de plaats van hun oorspronkelijke bestemming gehangen werden. Zoo kwam de Aanbidding van het Lam door de gebroeders van Eyck weer in de kerk van St. Bavo terecht. Welnu daar hoort het.

Toch kon nog het een en ander voor het museum achtergehouden worden, een nieuwe roof dus, nu door eigen land- en stadgenooten. Met dat al was de verzameling klein gebleven, zelfs veel kleiner dan ze aanvankelijk vóór de verkooping van 1810 geweest was En aangekocht werden alleen moderne kunstwerken. Eerst in 1882 werd met het koopen van een teekening van van Dyck weer een oud kunstwerk verworven, en sedert ging men in deze richting voort, zeker niet zonder den krachtigen druk van den tegenwoordigen directeur, die juist sedert 1882 aan het Museum verbonden is. En toen in 1902 het nieuwe door van Rysselberghe gebouwde Musée des Beaux-Arts geopend werd, kon er een belangrijke reeks werken ook van oude kunst getoond worden.

Aan werken van Noord-Nederlandsche meesters is overigens het Gentsche

museum niet zoo rijk als men wegens de nabuurschap zou verwachten. Toch zijn er eenige belangrijke werken van meesters die wij meestal primitieven noemen, o.a. een Kruisdraging van Jeronimus Bosch, een hoogst karakteristiek werk, in 1902 verworven van den heer Kennis, en bekend van de Brugsche tentoonstelling. Aan Jacob Cornelisz. is wel met recht toegeschreven een Christus aan het kruis, afkomstig van het oude Dominicanenklooster. Maerten van Heemskerck is door twee gemerkte en gedateerde stukken vertegenwoordigd, een Ecce Homo van 1532, die volgens den inventaris van Baudeloo eertijds gehangen zou hebben in de kerk van St. Cornelius te Mechelen, en een groote Berg van Calvarië van 1543, een zijner hoofdwerken, voorheeen in het Clarissenklooster te Gent. Interessant is ook de beroeping van Matthaeus tot het apostelambt van Marinus de Seeuw van Reymerswaal, van 1536, mede behoorende tot de alleroudste kern van het museum.

Of drie portretten, een mansportret en een echtpaar, goed verdeeld zijn over Willem en Adriaen Key, waag ik niet te beslissen. Over deze beroemde Bredanaars wordt tegenwoordig veel gefantaseerd; geen van drie is gemerkt.

Het glanspunt der 17de eeuwsche Hollandsche school is zonder twijfel het prachtige vrouwenportret door Frans Hals van 1640, reeds allerwege bekend door de ets die Unger er naar maakte, toen het nog naast het erbij behoorende mansportret in de coll. Lippmann van Lissingen te Weenen was. Reeds op de veiling Kums te Antwerpen was de man er helaas al afgedwaald. Dank zij de hulp van de Société des Amis du Musée is toen de vrouw voor 28 000 frs. aangekocht.

De naamteekening »Nikolas Berchem" op een studie met schapen, een geit en een os, is, wanneer dat er werkelijk staat — facsimiles worden helaas niet gegeven — zonder twijfel valsch.

Naast deze negatieve opmerking een positieve. Het museum te Gent is bijzonder rijk aan werken van Casper de Crayer. Bij een dezer, een Verrijzenis van Christus, staat omtrent de afkomst alleen, dat de schilderij volgens den inventaris van Spruyt voorheen in de Dominikanenkerk te Gent heeft gehangen. Nu heeft Cornelis Galle er een vermoedelijk zelf gesneden prent naar uitgegeven, en hierop staat »Eximii Gasparis de Crayer pictoris celeberrimi epitaphium." Mensaert beschrijft in 1763 in zijn »Peintre amateur et curieux" de schilderij dan ook nog ter plaatse »Vis-à vis le même Autel on voit une Résurrection, de l'ordonnance du même Crayer; au-devant on voit la Sépulture de ce fameux Peintre, qui est enterré dans cette Chapelle."

Ook bij andere stukken uit Gentsche kerken afkomstig zou het nuttige boekje van Mensaert, evenals de beschrijving die Descamps van zijne reis door Vlaanderen en Braband in 1769 uitgegeven heeft, goede diensten hebben kunnen bewijzen.

E. W. Moes.

Kleinere Mededeelingen.

Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe.

Reeds meermalen werd in dit tijdschrift gewezen op beeldhouwwerken in ons land, die gevolgd zijn naar, of althans geïnspireerd op gravures van oude, dikwijls buitenlandsche meesters. Het kwam mij daarom niet onbelangrijk voor om te wijzen op een tweetal navolgingen van een Hollandsch graveur bij bouwwerken in Duitschland, die door Prof. Dr. P. Schwarz in *Die Denkmalpflege* van 9 Januari l.l. worden gesignaleerd.

Onder de basreliefs in stuc, die een apotheek in Zellerfeld in den Harz versieren, komt een voorstelling voor van Arcteon, die in een hert veranderd wordt, ontleend aan de Metamorphosen van Ovidius. De voorstelling is hierbij streng gevolgd naar eene kopergravure van Chrispian de Passe; de houdingen der figuren zijn tot in bijzonderheden gelijk en alleen in het bijwerk heeft de kunstenaar zich eenige vrijheid veroorloofd. Zoo is het landschap op den achtergrond weggelaten, is Arcteon slechts door één hond gevolgd (bij de Passe zijn er 4 honden) en heeft Arcteon, wiens hoofd reeds in een hertekop is veranderd, bij de Passe een gewij met 10 takken, terwijl bij het stuc op den kop een natuurlijk gewij met 4 takken is geplaatst.

Eene andere navolging van dezelfde gravure, doch ditmaal als spiegelbeeld, komt voor op eene renaissance steenen bronbassin, dat voor korten tijd te Hildesheim werd opgegraven en thans in het Andreas-Museum aldaar berust. De navolging is hier vrijer en de nimf op den voorgrond op den rand van het bassin ontbreekt, doch de tot in bijzonderheden overeenstemmende houding der figuren bewijst dat aan den vervaardiger de reeds genoemde gravure moet voor oogen gestaan hebben.

In het artikel van Prof. Schwarz wordt in het midden gelaten of de gravure door Chrispian de Passe, 1568—1636, of door zijnen te Utrecht geboren zoon, 1586—1660, is vervaardigd en de schrijver voegt hieraan toe, dat het hem niet gelukte iets naders te vinden over deze prent, waarvan hij een exemplaar aantrof in een band in het bezit der stad Quedlinburg. Wij kunnen hieraan toevoegen, dat de prent is uit de in 1602 verschenen »Metamorphoseoon Ovidianarum typi alequot arteficiosissime delineati ac in gratiam studeosae juventutis editi per Crispianum Passaeum Zeelandum chalcographum". De bijvoeging van Zeelandus en het jaartal toonen boven twijfel aan dat de prent is van de hand van den ouden Chrispian, die te Arnemuiden geboren werd.

J. C. O.

Rembrandt en Lastman.

De veronderstelling van Dr. Martin [1]), als zou de teekening van Rembrandt naar het beroemde schilderij van Pieter Lastman: »de Offerstaetsi van Listren" gemaakt zijn, in een oogenblik van onmiddellijken indruk, op een veiling, is zeer waarschijnlijk.

De teekening draagt alle kenmerken van voetstoots, in een enkel moment in elkaar te zijn gezet, alleen met het doel, om bepaalde lijnen in herinnering vast te houden — lijnen, die Rembrandt op het oogenblik zelf bijzonder troffen en door hare onmiddellijke weergave, nog verscherpt

Teekening van Rembrandt in bezit van den Heer L. Bonnat te Parijs.

door drang van tijd en opmerking, teekenend zijn voor zijn zienswijze op dat tijdstip.

De teekening bedoelt geenzins een verbetering in opvatting van den leerling tegenover den meester, ze geeft slechts weer wat Rembrandt bijzonder vond in het schilderij: de groote lijn, de menigte in haar wenden en standhouden, de verhouding der massa's, de omlijsting van het landschap, den opzet in het groot.

1) Zie de mededeeling: Rembrandt en Lastman, pag. 187 van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 7e Jaargang. December No. 6.

Wat hem vroeger als leerling nooit in die mate getroffen had: de schikking, het in-elkaar-zetten der dingen begreep en doorzag hij nu als een kunst, die hem nog ontbrak en die hij machtig moest worden.

In de Sturm- und Drangperiode, in den tijd dat hij alles wilde kennen en kunnen, dat hij opwekking en prikkel zocht in alle richtingen van kunst: bij Rubens, de Italianen, de perzische miniaturen, de oud-vlaamsche kunst — in dien tijd kwam hij ook weer bij Lastman terug.

En — de teekening werkte na. Ze werd niet gemaakt als indruk alleen, zonder meer, louter uit piëteit voor den leermeester, maar met het doel om als materiaal en leering voor eigen schepping te dienen, zooals Rembrandt de meeste zijner indrukken tot studie verwerkte en b.v. later de teekening

naar het schilderij van Castiglione zou omzetten in een eigen portretstudie.

Zijn schets naar het Offer te Listra van Lastman, werd de grondslag voor het schilderij van de Prediking van Johannes den Dooper (Museum te Berlijn, in grauw geschilderd ± 1635), hoewel hij geheel zich zelf bleef in de keuze van onderwerp en het begrijpen der dingen, dat de Bijbel niet anders kende als geleefd door menschen van eigen omgeving en zich de menigte, die naar Johannes den Dooper luisterde, allerminst voorstelde als een klassieke, maar als een uit het gewone dagelijksche leven.

Naar haar voorbeeld liet hij de opstelling in de breedte uitdeinen, zette hij de hoofdfiguur hoog in een hoek.

In navolging van haar ontstond de houding van Johannes den Dooper, zich met uitgestrekten arm tot de menigte buigend.

Zoo de afronding van den achtergrond achter hem, door een massieve vastheid, om meer relief aan zijn silhouet te geven.

Zoo de voorover leunende halve figuur van den luisterenden jongen man, achter het hoofd van Johannes, waardoor als het ware zijn woord nog direkter tot de menigte komt.

Zoo het vrijlaten van ruimte, vlak voor de voeten van den Dooper om hem in zijne geheele gestalte te laten zien; het stutten der hoofdfiguur door twee verticale lijnen aan weerszijden — hier de groep der drie priesters aan den eenen kant, de donkere massa der in de schaduw staande personen aan den anderen kant.

Zoo de golving der menigte, uitgaande van het hooge punt de vlakte in, den berg op — »het verschieten der lange rij, van verre flaeuw, en dichter al sterker" (Vondel).

Zoo de bouw van het landschap met het dal tusschen de twee heuvelrijen en de stad op den achtergrond met den breed afgeknotten toren.

Zoo het scherp uitsteken der verticale lijn in de breedte van het geheel — hier keizerszuil in plaats van obelisk.

Het zijn de typische eigenaardigheden van opzet, eigen aan een geroutineerde hand, die Rembrandt in het schilderij van Lastman bewonderde en in teekening vasthield tot hij ze zelf verwerkte. Het bijzondere in zijn verwerking was, dat hij de eigenlijke beweging tot stilstand bracht, doordat hij aan de menigte op den voorgrond een zittende en luisterende houding gaf en haar, die optrekkend nader kwam, in schaduw hulde. Om de beweging als algemeene eigenschap uit te drukken, lag niet in zijn wezen en kunnen; des te meer het vermogen om aan ieder individu afzonderlijk zijn bijzondere uitdrukking te geven, wat maakte dat de Predicatie van Johannes den Dooper algemeen geroemd en geprezen werd.

Als getuigenis van den invloed, dien Lastman op Rembrandt heeft gehad, is het schilderij een zeer bijzonder specimen, omdat de teekening, die de draagkracht was, nog bestaat. Jammer dat deze quitantie van leertijd, onvervalscht en afgeteekend in ± 1635, aan het oog der oorkonden-makers is ontsnapt.

J. Goekoop—de Jongh.

8e Jaargang. No. 2.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Mei 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: Johannes Müller, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. Martin, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. Vogelsang, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. N. Béets, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

De verzamelaar die niet in het wilde vergaart, maar met verstand van zaken te werk gaat, zal altijd wel doen te beginnen met, zooveel mogelijk, zijn serieën aan eenige toongevende voorwerpen vast te leggen. Laat het zilverwerk, meubelen, ceramiek, beeldhouwkunst zijn, of wat ook, ten bate van het overzichtelijke en leerrijke zal het noodig zijn eerst een paar deugdelijk karakteriseerende stukken te nemen, waaromheen zich dan de rest der verzameling kan groepeeren,

Toen ik mij voornam eene kleine verzameling van beeldhouwwerken der vroegrenaissance bijeen te brengen en ik wist, dat de serie geene groote uitbreiding kon krijgen, wegens beperktheid van middelen en omdat ook andere serieën om verzorging vroegen, begreep ik, dat allereerst de voornaamste artisten vertegenwoordigd moesten worden, of althans de typen welke zij schiepen. En van die typen was, uit den aard der zaak, dat der madonna het belangrijkste.

Zoo was het stucco exemplaar der Madonna dei Pazzi in het museum gekomen (*Bulletin* No. 4 blz. 101), een vorig jaar het stucco van den zoogen. Meister der Marmormadonnen, die aan Rossellino doet denken,

Daarom ook was de groote staande Madonna van een leerling van Jacopo delle Quercia gekocht. Uit de school van Verrocchio hadden wij wel is waar een fraaien Christuskop, maar het madonna-type van dezen laatsten meester was nog niet vertegenwoordigd. Aan het einde van het vorige jaar kon de leemte worden aangevuld door een voortreffelijk geconserveerd stucco-relief, een navolging van het marmeren reliëf te Poggio Imperiale, bij Florence. De maagd, ten halven lijve zichtbaar, vertoont door houding van kop en vorm van gezicht, met de forsche trekken, de ernstige zwaarmoedige uitdrukking van Verrocchio's madonna's en ook het Christuskind met de mollige beentjes en armpjes verraadt zijn geliefkoosd kindertype. Het reliëf moet vroeger gepolychromeerd zijn geweest en is zeker niet zoo heel lang geleden van de verflaag ontdaan, waardoor het bijzonder goed bewaarde modelé met de scherpe plooihoekjes, de onberispelijk gave handen, in één woord de frischheid van dit monumentje verklaard kan worden.

Mocht thans nog de zoo sympathieke Luca della Robbia door een madonna-reliëf vertegenwoordigd zijn, dan was de kleine verzameling al tot een leerzaam geheel gegroeid.

Werd die verzameling dan eens in haar geheel geschetst, dan zoude in de eerste plaats genoemd worden een nagenoeg levensgroote portretbuste van een jong meisje of jonge vrouw, welke, ik zette dat reeds elders uiteen (*Het Huis*, oud en nieuw, Jaargang 5, Afl. 3), beschouwd moet worden als de oorspronkelijke schets voor de Justitia-figuur aan de Fonte Gaja, te Siena, vervaardigd door Jacopo della Quercia. Wanneer men bedenkt, dat deze buste niet later dan in 1415 gemaakt kan zijn, dan hebben wij vóór ons het vroegste gebeeldhouwde portret dat van de wedergeboren kunst in het 15de eeuwsch Italië getuigt. Als uitgangspunt van de Renaissance beweging in het algemeen, als vroegst gedateerd monument van onze verzameling in het bijzonder, hebben wij hier iets waarvan het belang moeilijk overschat kan worden.

Wij springen ruim twee en een halve eeuw over en komen te staan voor twee portret bustes in terra cotta van onzen nationalen beeldhouwer Rombout Verhuist De bustes waren het eigendom van het Gymnasium der Jesuïten te Katwijk Binnen, waar zij doorgingen voor portretten van leden der familie van Wassenaer. De heer M. van Notten, wiens uitgebreid werk over Rombout Verhulst thans ter perse is, deelt mij echter mede, dat wij er de portretten van Willem van Lyere en Maria van Reygersberg in moeten herkennen, welke omstreeks 1670 door Verhulst zijn vervaardigd.

Vooral de buste van Maria van Reygersberg is interessant, treft ons door een sprekend realisme, zoodat wij niet alleen het goed doordachte en gevoelde kunstwerk, maar ook het historische document bewonderen, dat ons de deftige dame uit den bloeitijd onzer Republiek voor oogen brengt.

Eindelijk vermeld ik den aankoop van een tafel van notenhout, aan de smalle kanten gedragen door fierlijk gebeeldhouwde cariatiden en in

het midden gesteund door een serie van kleine gecanneleerde kolommen, in den stijl van Vredeman de Vries, ontstaan omstreeks 1600, een meubel dat door elegance van vormen en buitengewoon verzorgde afwerking alle aandacht verdient.

A. Pit.

Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht.

In den schat van St. Servaas te Maastricht berust een gouden, reliquiën bevattend, kruis met ivoren Christusbeeld.

't Kruis wordt beschreven bij de Bock en Willemsen *Antiquités sacrées* p. 115 en is p. 117 afgebeeld. 't Wordt door deze schrijvers gedateerd op de tiende eeuw, wat bevestigd is door vernieuwde onderzoekingen van den laatsten tijd. Nu bevindt zich onder de plaats waar de voeten van het Christusbeeld waren, een gesneden steen, die zeer de aandacht waard is.

Jhr. Mr. de Stuers had de welwillendheid er mij een afgietsel van te schenken. 't Is een Canalijn Intagho (20 bij 15 mM.) en niet een »Camée en onyx" zooals de Bock en Willemsen zeggen.

Voorgesteld is een naakte, gebaarde en gehelmde krijger met speer, schild en zwaard. Het rechterbeen is licht gebogen, het linkerbeen staat vol op den grond. De bewerking is zeer mooi en zuiver, zonder de droogheid en dorheid der oudere gemmen en de overdreven weekheid der latere.

Men kan met volle gerustheid het ontstaan stellen op ongeveer het midden der Hellenistische periode. In *Furtwängler's Antike Gemmen*, plaat XXXI. XXXIII en XXXIX komen voorbeelden van steenen voor, die groote stijlovereenkomst met onze gemme vertoonen.

Wat de voorstelling aangaat spreken de Bock en Willemsen van Mars, doch wij zouden liever de voorstelling noemen een Gebaarden Krijger. In het tijdperk waar wij de steen in meenden te moeten plaatsen, placht men den God Ares op een andere wijze af te beelden, meest als een jongen man, ongebaard of met zeer lichte baardharen, in den vollen bloei van krachtige jeugd. Deze krijger is bepaald meer op gevorderden leeftijd, terwijl het niet den indruk maakt of de voorstelling een copie is van een of ander grooter beeld. Wanneer het bovendien Ares was, zou niet ontbreken een of ander attribuut als b.v. een tropee of statiebeeld.

Op plaat I n°. 22 C. komt bij Furtwängler een gestalte voor die zeer veel overeenkomst vertoont met den held op onzen steen; Furtwängler spreekt daar van Bärtiger Krieger mit Helm und Schild. De Intagho van het Kruis van St. Servaas is dus een carnalijn uit den Hellenistischen tijd, voorstellende eenen gehelmden krijger.

H. J. de Dompierre de Chaufepié.

Oude Monumenten.

Het herstel van het grafmonument in de N. H. kerk te Amerongen.

Den 7en Maart 1907 is in het koor der kerk van Amerongen op zeer eenvoudige wijze een monument hersteld, dat eene belangrijke artistieke beteekenis heeft; het zijn de overblijfselen van de graftombe van Goert van Reede, heer van Amerongen († 1585) en zijne echtgenoote Geertruyd van Nyenrode († 1605).

Goert van Reede was een machtig heer, die den luister van zijn geslacht vermeerderd had door zijn huwelijk, dat het aangrenzende Zuylestein bij de heerlijkheid Amerongen had gevoegd. En ook persoonlijk was hij in aanzien: hij was vroeger hoofdschout van Utrecht geweest en nog op gevorderden leeftijd werd hij aangewezen, om deel uit te maken van het gezantschap, dat de souvereiniteit der Nederlanden ging aanbieden aan den Franschen koning. Maar deze gewichtige zending, die zijn levensarbeid bekroonen moest, volvoerde hij niet; onderweg werd hij ziek en de ziekte sleepte hem ten grave (19 April 1585). Maar hij had besloten, dat »die Spur von seinen Erdentagen nicht in Aeonen untergehen" zou, en daarom had hij reeds »in sijn leven by eenen Mr. Jacob Colyn doen houwen in steene sijn tombe ende ligchaem, verheven van der erden, met sijn quartieren verchiert, alsoft hy een banderheer ware geweest, om 't Amerongen in de kerck gestelt te worden" [1]). Aldus verhalen ons zijne beide zoons ter gelegenheid van een proces, dat zij omstreeks 1608 voerden. Maar de berekening van heer Goert kwam verkeerd uit: zijne graftombe zou zijn naam *niet* bekend doen blijven gedurende de eeuwen, want niemand heeft ooit van het monument gehoord. Eene overlevering, die nog te Amerongen leeft, verhaalt, dat de Franschen in het koor hunne paarden gestald en bij die gelegenheid het monument gerui̇neerd en afgebroken hebben. Dit

Penning met borstbeeld van Goert van Reede.

1) Van der Monde, Tijdschrift voor geschiedenis van Utrecht. 1844 p. 87.

verhaal spreekt op Napoleon en zijne legioenen; maar blijkbaar vergist zich de legende en is het misdrijf gepleegd door het leger van Lodewijk XIV, dat in 1672 inderdaad ook het huis Amerongen geheel heeft verbrand.

Zoo verklaart het zich voldoende, dat in de 19e eeuw zelfs de herinnering aan de tombe geheel verdwenen was. Zóózeer was dit het geval, dat de architect C. Kramm, die in 1837 het in steen gehouwen beeld van heer Goert toevallig in het Amerongsche kerkkoor op den grond had zien liggen, ernstig twijfelde aan de identiteit van het beeld met de tombe, waarvan hem later het processtuk sprak, — hoewel toch de gelijkenis van den voorgestelden persoon (niet alleen afgebeeld op eene geschilderde memorietafel op het kasteel Amerongen, maar ook op den hoogst zeldzamen, hier gereproduceerden zilveren penning in het Stedelijk museum van oudheden te Utrecht) onmiskenbaar heeten moest. Toen ik, meer dan eene kwart eeuw geleden, de Amerongsche kerk eens bezocht, merkte ik in den grond vóór een der kerkdeuren een witten steen op in menschenvorm, blijkbaar een beeld, dat op het gelaat lag, om als trede te dienen voor de kerkdeur. Ik signaleerde de vondst dadelijk aan den tegenwoordigen heer van Amerongen, die met belangstellende zorg het stuk liet ontgraven; zóó is heer Goert van Reede, die na Kramms bezoek (in de 19e eeuw derhalve, zoo trotsch op hare verlichting!) in den grond geraakt was, weder

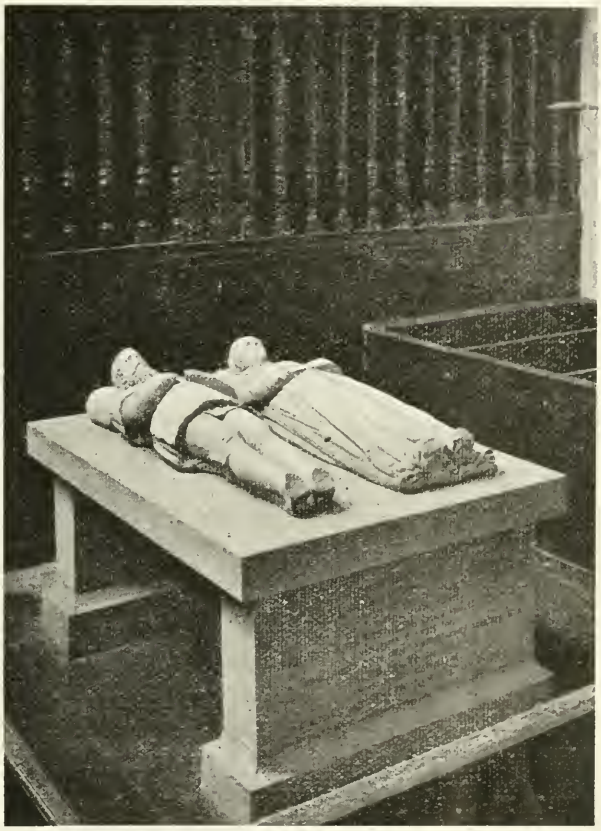

Het herstelde grafmonument in de N. H. Kerk te Amerongen.

aan het licht gekomen. Ook zijne gemalin is later teruggevonden, toen de heer van Amerongen voor zijn gezin eene zitplaats liet inrichten in de oude kapel van Natewisch, waar ook dit beeld op het gelaat bleek te liggen, om te dienen als dorpel voor de kapel. Toen deze vondsten wereldkundig werden, zond wijlen Philips van der Kellen mij een viertal fragmenten van witsteenen beeldhouwwerk in renaissance-stijl, die hij in der tijd op het kerkhof te Amerongen had gevonden: een slip van den mantel van vrouw Geertruyd, eene lijst met eenige van hare kwartieren en twee fragmenten van een rijk versierd gebombeerd fries. Ik zond deze aan den heer van Amerongen toe, die ze met zorg heeft bewaard tot op heden.

De oprichting ten vorigen jare van eene Archeologische commissie door de Staten van Utrecht gaf aanleiding, om deze overblijfselen weder in eere te herstellen. Het budget der commissie is zéér klein; maar het bleek toch voldoende, om dit doel te bereiken. Zij was eenstemmig van oordeel, dat zij *niet* moest trachten, de luisterrijke tombe na te maken, — alleen om wat daarvan over was op sobere en passende wijze weer op de oude plaats te herstellen. Zoo zijn dus thans de beide beelden (geschonden, maar toch nog zeer important) geplaatst op eene breede zerk, die ondersteund wordt door twee basementen, waarvan het voorste de volgende inscriptie draagt:

Deze beelden van
Goert van Reede, heer van Amerongen,
overleden 19 April 1585
en van zijne echtgenoote
Geertruyd van Nyenrode, vrouw van Zuylesteyn,
overleden 6 April 1605
zijn vervaardigd door den Utrechtschen beeldhouwer
Jacob Colyn de Nole
en op nieuw geplaatst
op kosten der Staten van Utrecht in 1907.

In de achterzijde van het andere basement zijn de drie bewaarde fragmenten der tombe ingemetseld; de slip van vrouw Geertruyd's mantel (belangrijk, omdat zij den samenhang der fragmenten met de beelden bewijst) is natuurlijk weder aan het beeld bevestigd op de plaats, waar hij geheel paste. Ook de andere fragmenten zijn interessant. Allereerst omdat de gebombeerde vorm van het rijk met renaissance-ornamenten versierde fries bewijst, dat dit stuk hoog geplaatst geweest moet zijn, en dat derhalve de tombe blijkbaar eene door pilaren gedragen overhuiving moet hebben bezeten. Ook nog om eene andere reden zijn deze friesfragmenten curieus: de achterzijde van een daarvan vertoont eene gothieke krul; de bijzonderheid bewijst, dat de beeldhouwer voor de vervaardiging van het fries steenwerk gebruikt heeft van een gothiek monument, —

allicht van een der katholieke kerkmeubelen, die door de Utrechtsche hervorming in 1580 buiten gebruik waren gesteld.

Nog een enkel woord over den maker van het beeld, dien de jonkers van Amerongen Mr. Jacob Colyn noemen. De kunstenaar is ons goed bekend: het is Jacob, de gevierde zoon van den Utrechtschen beeldhouwer Colyn de Nole, die in de Utrechtsche archieven herhaaldelijk voorkomt als de auteur van belangrijke kunstwerken en in 1601 overleed; terwijl ook zijn zoon Willem Jacobss. Colyn († 1620) als beeldhouwer vermeld wordt [1]). In 1580 komt Jacob Colyn de Nole in aanmerking, als er sprake van is, eene tombe te stellen voor den overleden aartsbisschop van Utrecht, heer Frederik Schenck van Tautenburg. Tot de opdracht schijnt het niet gekomen te zijn; maar denkelijk is de kunstenaar daarvoor schadeloos gesteld door de bestelling van het Amerongsche monument, dat uit denzelfden tijd moet dagteekenen. Immers wij weten, dat heer Goert de tombe vóór zijn dood (1585) heeft laten vervaardigen; het is geheel onaannemelijk, dat het groote monument op het koor (waar de grafkelder der Van Reede's zich bevindt) kan geplaatst zijn, zoolang daardoor het hoogaltaar onzichtbaar zou geworden zijn. Blijkbaar heeft dus heer Goert, toen de Hervorming hem in 1580 noodzaakte het altaar te doen wegnemen, het koor ingericht als grafkapel van zijn geslacht en daar het groote monument doen plaatsen op de plek, waar thans weder de twee fraaie beelden van het echtpaar rusten, — laat ons hopen voor langeren tijd dan de vorige maal!

S. Muller Fz.

De Muurschildering »St. Christophorus" in de Groote Kerk te Breda.

Toen eenige maanden geleden in de dagbladen het bericht werd opgenomen, dat in de Groote- of Lieve-Vrouwekerk te Breda opnieuw eene groote muurschildering was blootgelegd, toen hebben wij gemeend dat het beter was met eene mededeeling daarvan aan de lezers van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond te wachten tot dat wij die konden doen vergezeld gaan van eene photografische opname, nadat dan eerst de kalklaag, waaronder deze schildering eeuwen lang bewaard bleef, zou zijn verwijderd.

Dan eerst toch zou het mogelijk zijn om over de betrekkelijke waarde er van te oordeelen, terwijl een photo de beschrijving zeer zal verduidelijken.

Uit de goedgeslaagde reproductie, die wij hierbij thans kunnen aanbieden, zullen de lezers van het Bulletin al dadelijk eene goede voorstelling krijgen van de reusachtige afmetingen van deze merkwaardige muurschildering.

Zij beslaat het gansche muurvak tusschen de bekende doopvont en den westelijken hoofdingang der kerk onder den toren; de hoogte van

1) Vergl. over de familie en over eenige andere leden, beeldhouwers te Antwerpen, mijn artikel in: Oud-Holland, 1907.

dit muurvak tot in den top van den gewelfboog is 10.20 M. en de breedte 4.60 M. De schildering vangt evenwel aan ter hoogte van 2.20 M. boven den vloer en onmiddellijk boven het deurtje, dat toegang geeft naar den torentrap.

Nieuw ontdekte muurschildering in de Groote Kerk te Breda.

De enorme afmetingen verheffen al dadelijk deze muurschildering tot een »unicum" in den lande, want grootere zijn tot heden in Noord- of Zuid-Nederland zeker niet bekend.

Doch niet alleen door de kolossale afmetingen maakt deze schildering een overweldigenden indruk op den beschouwer, doch vooral ook door de met zooveel kracht in beeld gebrachte reuzenfiguur van St. Christophorus en men bemerkt al aanstonds de meesterhand van den schilder, die in deze eenvoudige, rustige teekening zich wist vrij te houden van alle overdrijving en van den zijn kracht bewusten reus een nobele figuur maakte.

De hoofdfiguur is dus niet alleen groot maar in den gewonen zin van

het woord ook breed van opvatting; nergens iets gedwongens of eenige jacht op effect; iedere lijn is zooals zij is omdat zij niet anders mag of kan zijn.

Iedere plooi van het rustig kalme gelaat en evenzeer de geheele houding drukken ernst en waarheid uit en als met volkomen zekerheid ziet men den reus met zijn kostbaren last door het water waden.

Wij achten de legende van St. Christophorus, den Christusdrager, te algemeen bekend en worden er ook in ons land te veel voorstellingen van gevonden, dan dat wij het noodig achten die hier te herhalen, doch in belangrijkheid, ook uit een oogpunt van vroegere kunst, wint ongetwijfeld de Bredasche schildering het van de meeste, zoo niet van alle andere.

Niet overal toch had men te beschikken over zoo groot oppervlak dat men daarop, behalve al het bijwerk, een hoofdfiguur kon schilderen zooals hier van 5.50 M. hoogte [1]) bij 2.60 M. breedte, maar ook lang niet overal heeft men de kunst van een ervaren meester kunnen inroepen zooals in de oude rijke kapittelkerk te Breda.

Maar bovendien is ons dit voorbeeld van zestiend'eeuwsche schilderkunst zoo goed bewaard gebleven, dat het na zorgvuldig gezuiverd en gefixeerd te zijn, slechts op enkele plaatsen kleine herstellingen behoefde, om het geheel weder te doen zijn, wat het ook eeuwen geleden reeds was, een sieraad van een der schoonste kerken van ons Vaderland.

Hoe jammer toch dat wij niets kunnen mededeelen van den schilder van dit waardevolle stuk! Is het misschien dezelfde die de in 1902 in deze kerk teruggevonden »Annonciatie" geschilderd heeft? Ofschoon de voorstellingen zeer uiteenloopen meenen sommigen in de werkwijze wel eenige overeenkomst te bespeuren, maar zeker is het, dat zij beide van ongeveer denzelfden tijd dagteekenen, die wij vermeenen te moeten stellen op het laatst ongeveer der XVe eeuw [2]).

Keeren wij evenwel van den schilder tot de schildering terug.

Wij zien den reus eenigzins ter zijde gekeerd, omhuld door een wijden rooden mantel, aan de binnenzijde groen gevoerd, waaronder een geel onderkleed met blauwachtigen kraag, op de borst door eenige riempjes aanéengestrikt. Dit onderkleed reikt tot even boven de knieën, die evenals de beenen geheel bloot zijn gelaten.

De rechterarm is opgeheven ter hoogte van het hoofd en omvat een

1) In de ikonomische studie van G. W. van Heukelum „van Sunte Christoffels beelden", 's Gravenhage 1865, wordt de hoogte der meest bekende St. Christoffelschilderingen opgegeven op 12 voet, in overeenstemming met de oude legende die zegt „dat hi was XII cubetus lanc". In den Dom te Erfurt is het muurvlak waarop Christoffel is voorgesteld ter zelfder hoogte als te Breda.

2) Een onzer voortreffelijkste kenners van oude schilderkunst vermeent onze Bredasche schildering aan niemand anders te moeten toeschrijven dan aan den te 's Hertogenbosch geboren schilder Jeronymus Bosch (1470—1530).

langen stok, hier een boomstam, die steun vindt in de rivierbedding; de linkerhand grijpt in de plooien van het opperkleed als om dit bij het plassen door het water omhoog te houden.

Door deze beweging der armen golft de mantel in sierlijke plooien om de leden en geeft door de tegenstelling van de telkens te voorschijn komende binnenzijde in groene kleur met den rooden buitenkant en het geele onderkleed een zeer bijzonder relief aan de geheele figuur.

Het hoofd is gedekt met een in sierlijken wrong gevouwen tulband van grauwe kleur en daarachter zit het Christuskindje met het gezicht naar voren en de beide voetjes over de linkerschouder van den reus naar voren gestoken.

De mantel van het kind is door een knoop aan den hals gesloten doch ook hier evenals bij den reus doen de beide opgeheven armen dezen mantel in ruime plooien wapperen in den wind.

In de linkerhand houdt het Christuskind boven het hoofd van den reus een wereldbol, omgeven van een meridiaan cirkel, waarboven een rood kruis, en de rechterhand is zegenend opgeheven over de aarde.

De rechtervoet van St. Christophorus steekt tot even boven den enkel in het water; de bij het voortschrijden opgeheven linkervoet komt er nagenoeg geheel boven uit. Tusschen de klipsteenen van den rivierbodem ziet men visschen, zeepaardjes en dergelijke en in het water is met enkele krachtige toetsen een natuurlijke golfslag aangegeven, die zich tot in de wijde verte voortzet.

Behalve nu de hoofdfiguur, die in bijzondere mate praedomineert, is bij deze schildering veel werk gemaakt van wat wij zouden willen noemen het »bijwerk" en dat uitmunt door de naïeve voorstellingen maar niet minder door de meesterlijke wijze waarop daarmede een bijzonder schoon perspectief verkregen is, waardoor tevens de geheele legende in beeld kon worden gebracht.

Links van den toeschouwer, dus rechts en eenigzins achterwaarts van St. Christophorus, verheft zich aan den oever loodrecht een hooge rots en boven op dit eenzaam en verlaten punt vindt men eene voorstelling van het ongeloof in den vorm van een dik opgeblazen monsterdiertje, zonder andere ledematen dan een paar korte achterpooten en in den wijd geopenden muil een kronkelende visch; een persiflage dus op de onmacht van het van verwaandheid opgeblazen ongeloof, dat niet in staat is de waarheid te verslinden.

Ter rechterzijde is de oever waarheen St. Christoforus zijn schreden richt, doch daar vindt men integendeel het geloof in den naderenden Christus.

Een monnik of kluizenaar in zijn pij gehuld, komt uit zijn kluis te voorschijn met een ontstoken lantaarn in de handen en is gereed tot hulp en ontvangst van den Christusdrager, hem door zijn licht den weg wijzende in den duisteren nacht.

Die kluis, blijkbaar het doel van den tocht, is eene kleine kapel of

bedehuis, wier lichtramen in matten glans de weinige lichtstralen weerkaatsen die het water daarin werpt.

Op eigenaardige wijze heeft de schilder partij getrokken van een in werkelijkheid zich hier bevindend lichtraam in den torenmuur en wel zoo dat de benedenstaande toeschouwer niet gemakkelijk dit gedeelte werkelijkheid van het geschilderde zal onderscheiden.

Wij hebben derhalve hier een oud voorbeeld van het schilderen der panopticums van onze dagen dat bijzonder merkwaardig is.

De voor en achter de kapel sterk insnijdende kustlijn scheidt beneden aan den onderste rechterhoek een gedeelte af dat wij als de verblijfplaats van de goddeloozen moeten beschouwen.

Van boven af wordt in deze rotsspleet ingeworpen, of stort zich daarin 't onderste boven neer, een gedrocht met wijd uitgestrekte pooten en een kop als van een aap, waarin wij eene symbolische voorstelling van de zonde meenen te moeten zien, terwijl verder uit een viertal holen de door angst verwrongen gelaatstrekken van even zoovele menschengedaanten zichtbaar zijn, die als het ware wegkrimpen voor het naderende licht.

Eensdeels door de wijkende kustlijn, en anderdeels door de kleur van het water, die van donker op den voorgrond zich in allengs lichtere tinten eindelijk in de lucht verliest, heeft de schilder een waarlijk effectvol perspectief verkregen, dat er zeer toe medewerkt om de hoofdfiguur nog meer naar voren te brengen en tevens gelegenheid bood om nog tal van schepen op de rivier en vele menschen- en dierenfiguren op den oever voor te stellen.

Allerlei groote en kleinere scheepjes zien wij op den stroom; het grootste, bemand met vele koppen, schijnt de kust te naderen om te landen en met een roeiboot varen eenige mannen naar den oever.

Een ander vaartuig is met de vischvangst bezig en het net wordt door een lijn met een paard er voorgespannen naar den oever getrokken.

Ook op den oever zelve is leven en beweging; talrijke figuren ziet men op de wegen die van de kust naar boven leiden; waterdraagsters, soldaten, ruiters, marskramers, kortom het menschelijk leven in al zijne bedrijvigheid.

Hoe eenvoudig en naïef ook voorgesteld, toch verraden ook deze teekeningen de meesterhand door houding en stand der figuren.

Heel boven aan de schildering heeft nog iets als een kustlicht of vuurtoren gestaan, doch waarschijnlijk door lekkages en latere herstellingen heeft dit gedeelte te veel geleden om het duidelijk te kunnen onderscheiden. Gelukkig evenwel doet het weinig hinder aan het overige, dat in zoo opmerkelijk goeden staat behouden bleef.

Door met de uiterste omzichtigheid de kalklaag te verwijderen, bladders vast te hechten en eenige scheuren in de pleisterlaag te dichten werd de geheele schildering in den oorspronkelijken toestand teruggebracht.

Alleen de rechterzijde van het tafereel leverde nog eene eigenaardige

moeilijkheid op, omdat die vroeger grootendeels was overschilderd, waarbij de voorstellingen verplaatst waren en gewijzigd. Zoo vond men eerst tweemaal een kapel, tweemaal een monnik, enz. natuurlijk zonder eenig verband.

Toen evenwel de bovenlaag verwijderd werd bleek de later aangebrachte schildering zonder al te veel moeite te kunnen verwijderd worden, daar die minder deugdelijk was en zich niet te zeer aan de onderste gehecht had.

Wat de oorspronkelijke kleuren betreft zoo kan men wel aannemen dat deze wat zijn verbleekt, maar toch is het geheele stuk vrij goed gedekt en zijn de kleuren zoo in harmonie, dat men slechts oud rood, oud geel, bruin en oker ziet in tinten, zooals wij ze alleen in oud schilderwerk aantreffen.

Waar het bijwerken onvermijdelijk noodig was is dit met de uiterste zorg geschied door alleen de herstelde plaatsen te pointilleren in den tint der omgeving, zonder meer, zoodat aan het oude schilderwerk niets is geschied dan gefixeerd.

Toch is dit alles een zeer moeilijk en omzichtig werk geweest en danken wij het aan de groote ervaring en het onuitputtelijke geduld van den Heer P. Helwegen te Roermond dat al het bestaande ongerept behouden is.

Volgens de oude legende [1]) zou St. Christophorus als laatste bede aan God gevraagd hebben, dat alwie zijn beeltenis aanschouwde, behouden zou blijven van stormen, aardbevingen, brand en andere rampen of een haastigen dood. Als natuurlijk gevolg van dit volksgeloof plaatste men zijn beeltenis zoo groot mogelijk nabij den ingang der kerken en hoewel nu heden ten dage om deze reden de teruggevonden schildering wel voor niemand meer waarde hebben zal, zoo is toch dit tafereel voor de kunst en hare geschiedenis eene buitengewoon schoone bijdrage, in wier beschouwing zich weder duizenden zullen verlustigen.

Breda, December 1906. J. R. van Keppel.

Restauratie van de Groote of O. L. V. Kerk te Dordrecht.

In het afgeloopen jaar zijn de werkzaamheden in het Vrouwenkoor volgens de ontworpen plannen geregeld voortgezet. De zuilen en gewelfgraden zijn verder ontdaan van de kalklaag en het schilder- en vergulderwerk van de gewelftoppen is op alleszins verdienstelijke wijze door den heer Adr. Schotel in den oorspronkelijken staat teruggebracht.

De Udelfangersteen is verleden jaar verwerkt tot traceeringen en montants

1) Men vindt deze schoone legende in de boven aangehaalde ikonomische studie van G. W. van Heukelum, gecopieerd uit Dat Passionael of die gulden legende, geprentt te Delff in Hollant by Hendrik Eckert van Homberch In 't jaar MCCCCXCIX.

voor de acht ramen in het Vrouwenkoor. De drie ramen in den oostelijken hoek zijn geplaatst, terwijl de overige ter opstelling gereed liggen.

Bij de restauratie kwam men tot de ontdekking, dat de profielen van de bestaande ramen aan den binnenkant — op een enkele uitzondering na — alle waren weggehakt. De zandsteen, ontdaan van de kalk, vertoonde duidelijk de sporen van den brand van 1457 en het vermoeden ligt dus voor de hand, dat men bij den wederopbouw de vergruisde profielen had weggehakt en ter besparing van kosten met een laag kalk bestreken. De geheele vervanging der bestaande vensteromramingen bleek derhalve noodig te zijn, waardoor dit gedeelte van de restauratie meer arbeid en kosten zal veroorzaken, dan aanvankelijk kon vermoed worden.

De weinig smaakvolle frontafsluiting van de grafkapel in den noordoostelijken hoek van het Vrouwenkoor werd — in overleg met de eigenaren — verwijderd, waardoor de grondlijnen van den kooromgang en de onderlinge verhouding van de vensters beter tot haar recht komen.

Uitwendig werden vier der contreforten met de drie daartusschen gelegen gevoegde muurvlakken op doeltreffende wijze gerestaureerd.

Bij het schoonmaken van de gewelven in het noordelijk deel van den kooromgang werd op twee sluitsteenen het jaartal 1502 gevonden, waaruit valt af te leiden dat deze gewelven eerst in dit jaar geslagen zijn.

Kortgeleden werden tegen den noordermuur van het noorder transept onder het groote venster de sporen ontdekt van eene muurschildering. Zoover thans reeds is na te gaan is het eene groote cartouche met opschrift uit de eerste helft der 17de eeuw. Aangezien dit gedeelte valt buiten het bestek van de loopende restauratie, zal waarschijnlijk voorloopig alleen het aan den dag gekomen gedeelte worden vastgelegd.

N. H. Kerk te Epe.

Er is eene commissie gevormd om gelden bijeen te brengen voor de restauratie der kerk. Aan *De Opmerker* van 23 Maart ontleenen wij over dit gebouw het volgende:

De kerk is hoofdzakelijk uit tufsteen opgebouwd en bestaat uit een vierkanten toren, waarin vroeger de hoofdtoegang was, een middenschip met twee zijschepen, door steenen kolommen in vier traveeën verdeeld, en een door een halven zeshoek gesloten koor. De toren heeft een achtkanten spits. Schepen en koor zijn onder één dak geplaatst. De kerk bestond reeds in 1176 en wordt de moederkerk genoemd van die te Heerde, Gaesberg en Vorichten, Vaassen en Unen. De toren en het westelijk deel van het schip zijn het oudste; later zijn het middenschip met de zijschepen en eindelijk het koor gebouwd. De toren vertoont nog Romaansche vormen. De restauratie, begroot op ƒ 10.000, zal toevertrouwd worden aan den heer J. C. van Dorsten Az., architect te Rotterdam.

Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen.

Het is niet de eerste maal, dat het grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoote Aleida van Strijen, hetwelk zich bevindt in het koor der Ned. Herv. Kerk te Geervliet, de opmerkzaamheid van bezoekers heeft getrokken; immers reeds meer dan een eeuw geleden werd dit praalgraf door Mr. H. van Wijn in de »Werken van de Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden" (vijfde deel 1781) uitvoerig beschreven en het is dan ook aan de navorschingen van dezen oudheidkundige te danken, dat wij thans, nu wij voornemens zijn deze grafstede nader te bespreken, hieromtrent meer kunnen mededeelen dan bij een gewoon onderzoek mogelijk zou zijn geweest.

Behalve hetgeen door Mr. H. van Wijn wordt medegedeeld, zien wij, dat de graftombe van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin door andere schrijvers slechts vluchtig en oppervlakkig is behandeld.

Mr. H. van Wijn is van hetzelfde gevoelen en uit zich daarover volgender wijze: *»te meer daer' er de schrijveren niets, of weinig van gewaegen. »Immers Willem van Goudhoeven, die de eerste is, welk, mijns weetens, »van deze Tombe spreekt, en in 1620 schreef, verhaelt eeniglijk*[1] *dat »men sijn sepulture (t. w. van den Here van Putten en zijner Gemalinne) »noch siet in de Kercke van Geervliet, in 't Choor, ende een verheven »tombe; zijnde het Grafschrift qualijck leesbaer. Goudhoeven is door »Butkens*[2] *en van Leeuwen*[3]*, en deze wederom door den Heere Hoyuck »van Papendrecht*[4]*, en den schrijver van het zevende »deel van den »Staet der vereenigde Nederlanden*[5]*, bijna, of geheel woordelijk, en zonder »enige vermeerdering, gevolgd geworden, terwijl 'er de overige schrijvers, »mijns weetens, niets van geboekt hebben".*

Wanneer wij dit voor oogen houden, is het geenszins te verwonderen, dat wij dankbaar zullen gebruik maken van hetgeen de heer Mr. H. van Wijn heeft geboekstaafd, en dit te meer nog, daar hij in eene afbeelding te aanschouwen geeft eenige thans onzichtbare deelen en inschriften, welke hij zelf door uitbikking der muren tijdelijk aan het licht heeft gebracht; wij zullen dus, zoo noodig, bij de beschrijving van het monument onze eigen beschouwingen aanvullen met hetgeen wij merkwaardig vinden in de »Schetze van het Praelgraf van Heer Nicolaes Heer van Putten; en zijner gemalinne Aleide, vrouwe van Strijen", zooals Mr. H. van Wijn zijne studie heeft betiteld.

1) *Goudhoeven. Chron. van Holl. bl. 90 en 't einde der Voorreden.*
2) *Troph. de Brab. tom. 2 fol. 199.*
3) *Batav. Illustr. bl. 1305.*
4) *Anal. Belg. tom. I. p. 2 Praefat. pag. 6.*
5) *bl. 161.*

Het koor, waarin het grafmonument zich bevindt, is vier travée's lang en wordt afgesloten door drie zijden van een zeshoek; het is ouder dan het overige kerkgedeelte, dat uit het einde der 15e eeuw dagteekent. Is het juiste jaartal van den bouw van het koor onbekend, wij meenen niet beduidend mis te tasten, indien wij dezen stellen op het einde der 14e eeuw.

In de oostelijke travée van dit kerkdeel is aan de zuidzijde, tusschen de contreforten, tegelijk met den bouw eene nis aangebracht, die 3.08 M. lang is bij 1.33 M. diepte en waarvan de hoogte aan de zijden 2.28 M. en in het midden 2.98 M. bedraagt, terwijl een kwart-cirkelvormig steenen gewelf die ruimte afdekt.

In deze nis nu is het monument geplaatst, dat wij hier zullen beschrijven.

Het praalgraf werd opgericht ter herinnering aan Heer Nicolaas van Putten en diens echtgenoote Aleida van Strijen: aangezien eerstgenoemde volgens de doodenlijst van het kapittel te Geervliet op den 27en van Wijnmaand, daags voor het feest van Simon en Judas, in 't jaar 1311 overleed en Aleida van Strijen blijkens het nog op het monument aanwezige grafschrift in het jaar 1316 op den feestdag van Paulus en Johannes stierf, kunnen wij met vrij groote zekerheid aannemen, dat het gedenkteeken uit de eerste helft der 14e eeuw dagteekent, en dit nog te meer, daar de architectuur en het aanwezige beeldhouwwerk daarmede overeenstemmen en ons derhalve in die meening stijven.

Wij zien alzoo, dat de graftombe ouder is dan de nis, waarin zij thans geplaatst is, zoodat het van zelf spreekt, dat deze dus niet kan gemaakt zijn om het oorspronkelijke monument in zich op te nemen; bovendien wijzen verschillende gegevens er op, dat de tombe heeft vrijgestaan en aan alle zijden kon bezichtigd worden.

Als van zelf rijst nu de vraag, op welke wijze dan wel dit monument in eene nis is geplaatst, die niet opzettelijk daarvoor gemaakt is!

Een juist antwoord kunnen archiefstukken ons wellicht nog eenmaal geven; daar deze ons tot heden echter in den steek hebben gelaten, wagen wij ons aan de hypothese, dat het grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoote in eene oudere kerk werd opgericht, die echter is afgebrand of tengevolge van den krijg vernield werd, waardoor de graftombe van Heer Nicolaas vermoedelijk zeer is beschadigd. Is dit juist, dan mogen wij gerust aannemen, dat de nis bij den herbouw der kerk toen opzettelijk is aangebracht, om de overblijfselen der tombe te kunnen opnemen.

Minder aannemelijk is het, dat de nis oorspronkelijk een ander monument zou hebben omsloten, hetwelk eerst in lateren tijd zou zijn opgeruimd, om plaats te maken voor dat van Heer Nicolaas van Putten en van diens echtgenoote.

Wij meenen met deze veronderstelling de waarheid het meest nabij te komen, doch geven onze meening gaarne voor eene betere.

Het praalgraf, dat slechts één zijner vier zijden vertoont, bestaat uit een versierde tombe, waarop Heer Nicolaas met zijne gemalin in liggende

houding zijn afgebeeld. Deze tombe, die 1 M. hoog is en de geheele nisbreedte inneemt, bestaat uit een 20 c.M. dikke plint, een middengegedeelte van 68 c.M. hoogte en een 12 c.M. zware dekplaat, waarop de figuren rusten.

De 68 cM. hooge middenpartij wordt door een tiental zich versnijdende contrefortjes, die in pinakels eindigen, in negen vakken verdeeld; deze vakken zijn in grondplan schulpvormig en voorzien van overhoeks geplaatste voetstukken en op dezelfde wijze gestelde baldakijns, die, met kruisbloemen en crochets versierd, op een van uit het voetstuk ontspringend, naast de contreforten oploopend profiel schijnen te rusten.

De contreforten, van indiepingen voorzien, zijn hart op hart gemeten 30 tot 33 cM. van elkander verwijderd; die naast de buitenste vakken echter 21 cM., zoodat de buitenste vakken smaller zijn dan de overige.

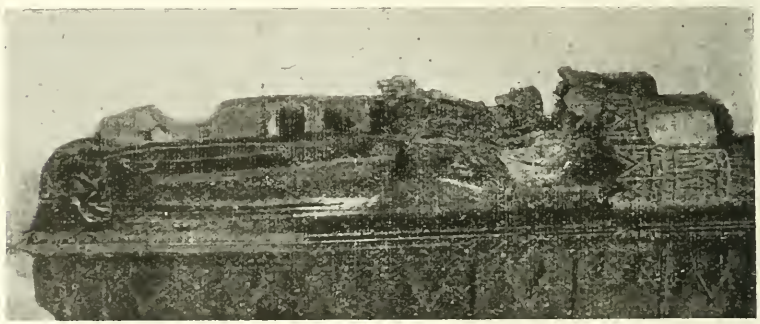

Praalgraf in de N. H. kerk te Geervliet.

Oorspronkelijk bevond zich tusschen twee elkander opvolgende contreforten een beeldje, hetgeen de voetstukken en overhuivingen bewijzen, zoodat de lange zijde van 9 beeldjes voorzien was.

Stelt men zich nu het praalgraf vrijstaande voor, zooals dit eertijds het geval was, dan ziet men, dat alleen reeds in de beide lange zijden 18 sculpturen voorkwamen; en wanneer nu de korte zijden in denzelfden geest zijn behandeld geweest, d. w. z. eveneens met contreforten, nissen en figuren, dan mag men aannemen, dat het geheele monument met $18 + 4 + 4 = 26$ beelden is versierd geweest.

Aan eene graftombe, waaraan 18 tot 26 beelden ter verfraaiing zijn aangebracht en waarop de afbeelding voorkomt van twee voorname personen, mag zeer zeker de naam van praalgraf niet onthouden worden en hoe volledíger men zich dit kunstwerk in oorspronkelijken toestand voor oogen brengt, des te meer is het te betreuren, dat een zoo fraai stuk beeldhouwwerk uit het eerste kwartaal der 14e eeuw in zoo'n ontredderden toestand is geraakt.

De dekplaat, die de tombe van boven afsluit, bestaat uit twee zerken,

op een waarvan Heer Nicolaas rust, terwijl op de andere zijne echtgenoote Aleida is afgebeeld, beiden met het hoofd naar het westen gericht.

Van het inschrift op de zijkanten der dekplaat is alleen zichtbaar dat op de lange zijde, doch dit is slechts een onderdeel van het geheel. Aan het voeteneinde der figuren, het gedeelte dus dat door den muur aan het oog wordt onttrokken, kan men met de hand zich van de aanwezigheid van letters overtuigen; bovendien geeft Mr. H. van Wijn in zijne beschrijving van het monument, dat hij in 1775 voor het eerst heeft gezien, eene afbeelding van die zijde, zoodat men ook daaruit de zekerheid verkrijgt, dat de graftombe oorspronkelijk heeft vrijgestaan.

De personen, op de dekplaat afgebeeld, zijn beiden 1.80 M. tot 1.85 M. lang; Heer Nicolaas van Putten ligt, zooals dit trouwens de gewoonte is, aan de rechterzijde zijner gemalin.

Hij is in volle wapenrusting en houdt de handen biddend tezaâm, terwijl zijne voeten tegen een voetstuk steunen; een leeuw, het zinnebeeld van moed, ontbreekt en het ontbloote hoofd rust op een kussen, terwijl ook de helm afwezig is.

Mr. H. van Wijn haalt dienaangaande een bewering van Alkemade [1]) aan, volgens welke het ontbreken van den helm een symbolieke beteekenis zou hebben, nl. dat de Heer van Putten niet in den slag, maar op zijn bed is gestorven. — Met Van Wijn, die enkele steekhoudende argumenten tegen deze bewering aan de hand doet, houden wij die echter voor een bloote veronderstelling en kunnen daartegen aanvoeren, dat omgekeerd Heer Jan van Polanen de Eerste en Jan van Polanen de Tweede op hunne tomben te Breda met den helm op het hoofd worden afgebeeld, terwijl zij, naar wij meenen, geen gewelddadigen dood, doch op hun bed zijn gestorven.

Wij zullen dit echter in het midden laten en de beschrijving van het monument vervolgen.

Heer Nicolaas wordt voorgesteld met vrij lange haren, gebaard en van knevels voorzien; zijn lichaam, met uitzondering van hoofd en handen, wordt door een maliënkolder beschermd, terwijl een wapenrok zonder mouwen en reikend tot onder de knieën dit pantser dekt. Van den rechterschouder tot de linkerzijde loopt een band, waaraan ter hoogte van de heup een schild hangt; om het midden heeft hij een breeden riem, waaraan een zwaard bevestigd is, dat onder het schild te voorschijn komt.

Het pantser is samengesteld uit gevlochten ijzeren ringen, een z.g. ketting-vlechtwerk, dat het vroegere schubbenpantser verving en op het einde der 12e eeuw werd ingevoerd, omdat het den strijder meer vrijheid van beweging veroorloofde en grootere veiligheid waarborgde dan de oudere bekleedingen; dit bleef aldus behouden tot in het begin der 14e eeuw.

In ons land bevinden zich slechts twee graftomben, waarop ridders met

1) *Ceremon. der begraefniss.* bl. 210.

een dusdanig pantser worden voorgesteld, nl. die van den Heer van Putten en die van Aernout van der Sluis.

In latere jaren werden deze pantsers, die destijds uit gevlochten ijzeren ringen bestonden, aan de gewrichten, dijen, schenen, armen enz. door plaatpantsering versterkt; het ontbreken dezer versterkingen aan de uitrusting van Heer Nicolaas bewijst derhalve, dat deze bij de oudere 13e-eeuwsche wijze van constructie aansluit.

In *1345* op het bekende epitaaf der Heeren van Montfoort (Rijksmuseum te Amsterdam) komen reeds verschillende soorten van arm- en beenbedekkingen voor. [Losse metalen platen op dij en bovenarm, elleboog en kniestuk, geheel ompantserde schenen, kuiten en onderarmen]

In *1332* vinden we — in het bekende Maerlant handschrift, dat *Michiel van den Borch* verlichtte [1]), nog slechts scheenplaat en kniestuk; armen en kuiten zijn nog enkel met maliën omkleed.

Daartegenover staat, dat het boek der »*Moralia in Job*", een voor Noord-Nederlandsch gehouden geïllustreerd handschrift der Bibliothèque Nationale te Parijs, uit de 13e eeuw, een ridderlijken strijder te zien geeft, die wél een lang maliënhemd met mouwen draagt, doch wiens beenen geheel ongepantserd schijnen.

En, is het, daar we zoo arm zijn aan 13e en vroeg-14e-eeuwsche werken, geoorloofd ook buitenlandsche monumenten te vergelijken, dán dient te worden vermeld, dat in de rijk geïllustreerde beschrijving van de reis van Hendrik VII naar Rome alle ridders eveneens slechts met maliënvlechting omkleede beenen hebben. Dit laatste handschrift moet kort ná den tocht des keizers naar Rome (1310—1313) geschreven zijn. [2])

Met dit laatste aangehaalde manuscript staan we dus wat de dateering betreft 't dichtst bij de Geervlietsche tombe. De lijst van analogieën is gemakkelijk te verlengen, maar het resultaat is de wetenschap, dat een harnas als dat van den Heer van Putten in 't éérste kwart der 14e eeuw thuis behoort en niets ongewoons is. Als eenigszins ouderwetsch zou men het zeer groote schild van Heer Nicolaas kunnen beschouwen.

Naderhand zijn de beschuttende dekplaten verbreed en vergroot en verschillende voorbeelden van dergelijke wapenrustingen kunnen wij in ons land opsommen.

Op het merkwaardige 14e-eeuwsche grafmonument in de kerk der Ned. Herv. gemeente te IJsselstein, dat echter van lateren tijd dagteekent dan dat van Heer Nicolaas van Putten, op welks dekplaat voorkomen Gijsbert van (Amstel) IJsselstein († 1344) met zijne gemalin Berta van Heukelom en zijn oudste zoon Arnold van IJsselstein († 1363) met diens echtgenoote Maria van Guy van Henegouwen, en dat, om het feit dat hier

1) Museum Meerman Westhreenen, den Haag.

2) Het bevindt zich thans in 't staatsarchief te Koblenz. Vgl. H. Janitscheck, *Geschichte der Deutschen Malerei.*

vier personen naast elkander zijn afgebeeld, een unicum in Nederland mag genoemd worden, hebben de beide ridders een ringpantser aan, dat bovendien ook van borst-, arm- en beenplaten voorzien is; zoo ook bij de monumenten der Heeren van Polanen te Breda, die — daar zij in 1384 en 1394 sterven — van na dien tijd dagteekenen.

Vervolgen wij thans weder de beschrijving van het monument.

Aleida van Strijen, eveneens met tezaâm gevoegde handen, is afgebeeld in het gewaad der aanzienlijke vrouwen van haren tijd. Haar hoofd is gedekt met een kapsel, dat niet ongelijk is aan de hoofdbedekking, die men heden nog kapers noemt en eenigszins langs de wangen naar buiten uitsteekt; daaronder ziet men den rand eener muts, die plat langs het aangezicht heen loopt en daartegen aansluit. Zij ligt in een statigen mantel met stijve lange plooien, die van boven met een soort kraag op de borst neerhangt. Haar onderkleed, dat zich tot aan de voeten uitstrekt, schijnt van voor toegemaakt te zijn met een soort van knoopen.

De voeten van beide personen steunen tegen voetstukken, waarvan dat der vrouw aan de oostzijde versierd is; dat van den man is geschonden en daardoor van zijn ornamenten ontdaan.

Op de zerk is achter het hoofd der beide personen een baldakijn als overhuiving aangebracht, die, zij het wat plomp, toch kwistig is bewerkt; elk vak daarvan heeft blindvenster-vormige indiepingen, doch de binnenwaarts gelegen deelen tusschen de beide figuren, die wegens den afstand moeilijk te bezichtigen zijn, zijn onbearbeid gebleven.

In hoofdzaak is het praalgraf uitgevoerd in Bentheimer steen, alleen de dekplaat en de kleeding van het echtpaar zijn van een andere steensoort, nl. van Naamsche steen.

Het is vrij zeker, dat van het door ons beschreven monument slechts fragmenten in de nis zijn opgesteld, zoodat dus niet alle deelen aanwezig zijn. De hoeken der tombe worden gevormd door twee haaks op elkander staande zwaardere contreforten, waarvan wij nog geen melding hebben gemaakt; een staande voeg ten oosten van de noordwaarts gerichte contrefort geeft de dikte aan van den zijwand, die thans door het metselwerk van de nis aan het oog is onttrokken. Hieruit blijkt, dat de westelijke zijwand aanwezig is, terwijl het ontbreken der hoekcontreforten aan de oostzijde van de tombe het vermoeden wekt, dat de oostelijke wand bij de opstelling van het monument in de nis niet geplaatst is geworden. Dit vermoeden wordt bijna zekerheid, wanneer men ziet, dat de beide zerken, waaruit de dekplaat bestaat, ruim 20 c.M. te veel westwaarts zijn aangebracht, zoodat dus geen rekening gehouden is met den oostelijken zijwand, die aan de oostzijde behoorde aanwezig te zijn.

Behalve dat verkeert het monument in een zeer erbarmelijken toestand.

Zoo ontbreken alle beelden in de nissen en zijn de contreforten en overhuivingen, de plint en deklijst alle in meer- of mindere mate geschonden.

Het hoofd van Heer Nicolaas zit los op den romp, de neus is beschadigd,

de handen zijn stuk, de voeten werden reeds eertijds hersteld en op vele andere plaatsen zijn onderdeelen vernield.

Van het hoofd van zijne echtgenoote is de neus verminkt, de eertijds samengevoegde handen zijn verdwenen, terwijl alle verheven deelen der kleeding door afbrokkeling hare scherpe kanten verloren hebben.

Mr. H. van Wijn geeft ons hieromtrent nog meer bijzonderheden, waar hij mededeelt, dat bij zijn onderzoek in 1775 is gebleken, dat de randen van de zerk, aan de rechterhand van Heer Nicolaas in den muur schietende, bijna geheel zijn vergaan, zoodat de letters daar ter plaatse voor het grootste gedeelte alle verdwenen zijn.

Hij vond destijds alles, zoo schrijft hij: »*en dus tombe, beelden en letteren, »door eene, zonder twijffel onkundige, hand, met donker blauwe olyverwe »overdekt, waerom het schrift, ter nauwer nood, en niet dan zeer gebreklijk, »konde gelezen worden*". Deze mededeeling moet wel juist zijn, want nog heden ten dage kan men zien, dat het praalgraf met eene korst is overdekt, waardoor men slechts na een nauwkeurig onderzoek kan bepalen, welke deelen in Naamsche en welke in Bentheimer steen zijn uitgevoerd.

Van het hoofd van Heer Nicolaas vermeldt dezelfde schrijver: »*waer »van hair, baerd, knevels en winksbrauwen blaauw, of zwartachtig, en »de wangen rood, van den beginne af aen zullen geverwt geweest zijn, »zoo ik achte: immiers zodanig eene verwe vondt ik, bij 't wegnemen der »tegenwoordige, op de gezegde plaetsen in dien steen getrokken, en wel zo »sterk, dat dezelve er niet was uit te krijgen*".

Bij het wegstrijken der blauwe olieverf op den wapenrok kon hij niet bespeuren, dat hierop oorspronkelijk een der wapens van Heer Nicolaas was aangebracht, zooals andere ridders met dergelijke wapenrokken wel meer worden afgebeeld; doch het schild, dat hier en daar aan de randen beschadigd was, werd door hem beverfd gevonden met het tegenwoordige wapen van het landschap Putten; onder deze verf, die van lateren tijd bleek te zijn, werd verder geen andere in den steen ingetrokken verf ontdekt, hetgeen hier echter even goed te wachten was als op het aangezicht. Genoemde oudheidkundige durft dan ook niet beweren, dat bij het oprichten der tombe een wapen op dit schild is geverfd geweest, al had men anders dikwijls de gewoonte de wapens op de schilden der grafsteden te schilderen, zelfs al stonden zij op de wapenrokken niet afgebeeld [1]).

Over de echtgenoote van Heer Nicolaas sprekende, zegt hij verder: »*Ik heb vergeeten te zeggen, dat, ik, bij 't afschrappen der blauwe verwe-»schil, op 't aenzicht van Vrouw Aleid, hare winksbrauwen, wangen en lippen, »met natuurlijke verwen naer 't leven gekoleurd, evenals bij Heer Nikolaes, »doortrokken vonde. Of haer klederen beschilderd geweest zijn, is iets, »'t geen ik niet zeggen kan*".

Wij kunnen hieraan nog toevoegen, dat de baldakijns thans nog eene

1) Butkens *Troph. tom.* I. pag. 263.

overwegend roode tint vertoonen, zoodat aan het oorspronkelijk beschilderd zijn dezer overhuiving niet valt te twijfelen.

Uit bovenstaande mededeeling betreffende het op het praalgraf aanwezige schilderwerk komen wij tot de gevolgtrekking, dat bij de vervaardiging van het monument de bedoeling heeft voorgezeten, om de op de dekplaat liggende figuren (met uitzondering der kleeding) alsmede de andere voorwerpen te beschilderen; de te beschilderen deelen werden daarom uitgevoerd in witte steen, waarin de verf zich gemakkelijker kan inzuigen en zich daardoor beter vasthecht dan op Naamsche steen, terwijl de ongeschilderde partijen in laatstgenoemde steensoort werden uitgehouwen. Geen andere reden is o. i. denkbaar voor het aanwenden van in kleur zoo uiteenloopend materiaal aan de personen en voorwerpen op de dekplaat van het monument aanwezig.

Dank zij de nasporingen door Mr. H. van Wijn in 1775 ingesteld, kunnen wij alsnog mededeelen, dat het oosteinde van het voetstuk, waartegen de voeten van Vrouwe Aleida rusten, van blindvenstervormige indiepingen zijn voorzien, die echter bij het andere voetstuk door verwering zijn verdwenen.

De inschriften onder beide voetstukken, die hij heeft opgenomen, stellen hem in staat het volledige grafschrift van Aleida en een gedeelte van dat van Heer Nicolaas weer te geven.

Het eerste grafschrift luidt als volgt:

»*Aleydis, morum speculum, flos, mater honorum Quae fuit in popuno,*
»*nunc jacet in tumulo. Nobilis in Putte Stryeneque fuit dominatrix*
»*Christe, fruens ut te rogo sit laudumque datrix! Milleno, tricено, sexto*
»*quoque deno, Christe, tuis annis, obiit, Paulique Johannis*".

De acht eerste woorden staan op de korte zijde van de dekplaat onder het voetstuk van Aleida, dus op de zerk, waarop zij rust; het inschrift op de lange zijde vangt aan met de woorden »*in popuno*", waarvoor men lezen moet »in *populo*".

Volgens deze lezing is de vertaling:

»Aleida, die een spiegel en bloem der zeden en een moeder der eere onder het menschdom was, ligt nu in het graf. Zij was een edele Heerscheresse in Putten en Strijen. Ik bidde, o Christus! dat zij U genieten en loven moge! Zij stierf in 't jaar 1316 na Uwe geboorte o Christus, op den dag van Paulus en Johannes". (d. i. op den 26sten van Zomermaand, welke in het jaar 1316, daar de Zondagsletter een A was, op een Maandag viel [1]).

De woorden onder het tweede voetstuk luiden:

»*Et festum praeiens, necis, heu! tulit estum.*"

Van Wijn geeft ons ook hiervan de oplossing door een vergelijking met den tekst der reeds genoemde doodenlijst van het kapittel te Geervliet, waaruit men kan opmaken, dat »festum praeiens" hier in den zin

1) *L'art de vérifier les dates.* (pag. 159 en 164 en fol. 136).

staat van: »pridie esti", terwijl uit dezelfde lijst blijkt, dat hier in 't bijzonder de dag vóór 't feest van Simon en Judas bedoeld wordt. De vertaling luidt dan, dat Heer Nicolaas »de woede van den dood helaas! heeft ondergaan op den dag, welke aan het feest van Simon en Judas voorafging". (d. i. den 27^{en} van Wijnmaand).

Thans rest ons nog de beantwoording der vraag, welken rang het Geervlietsche grafmonument bekleedt onder de graftomben, die in onze Nederlandsche kerken voorkomen.

Als het oudste praalgraf in ons land mag dan beschouwd worden het in 1230 opgerichte grafmonument van Gerard III, Graaf van Gelder en Zutphen, en van diens gemalin Margaretha van Brabant, hetwelk geplaatst is in de door hem in 1218 gestichte O. L. Vrouwe Munsterkerk te Roermond; op de Romaansche tombe wordt Gerard III echter niet geharnast afgebeeld, doch in een onder- en bovenkleed met een smallen gordel, waaraan een beurs is bevestigd.

Na dit monument komt in chronologische volgorde het grafmonument van Heer Aernout van der Sluis († 1309) uit de abdij van Bern bij Heusden, dat van 1311 dagteekent en in het souterrain van het Rijksmuseum te Amsterdam is opgeborgen. Dit praalgraf vraagt onze bijzondere belangstelling, omdat dit met dat van Heer Nicolaas van Putten de eenige Nederlandsche monumenten zijn, waarop de afgebeelde ridders in een maliënkolder zonder bijgevoegde versterkingsdeelen voorkomen. Al is het Geervlietsche monument, dat slechts eenige jaren jonger is dan dat van Aernout van der Sluis, ook minder zorgvuldig uitgevoerd [1]) dan dit laatste, toch geven wij aan het eerste eene grootere waarde, doordien het geheele Geervlietsche praalgraf, zoowel beelden als tombe, uit één tijd is, terwijl daarentegen dat van Heer Aernout van der Sluis, zwaar geschonden, uit verschillende deelen bestaat, die niet bij elkander behooren. Zoo behoort de sarcophaag vermoedelijk niet bij het beeld met de zerk. Het geheel is kleiner van behandeling en past in de maat niet goed onder de zerk. Bovendien wordt een gedeelte van de zerk met de beenen van Heer Aernout vermist.

Is dus dit monument, na dat van Gerard III, Graaf van Gelder en Zutphen, het oudste, waarna dat van Heer Nicolaas van Putten volgt, als praalgraven, waarop ridders voorkomen in een maliënkolder zonder verdere versterkingsstukken, zijn zij eenig in Nederland en verdient dat van Geervliet om zijne volledigheid de eerste plaats.

Uit een en ander zal het duidelijk zijn geworden, dat het van het hoogste belang is voor de geschiedenis, om het Geervlietsche grafmonument voor verder verval te behoeden.

Wat kan in het belang van dit gedenkteeken worden gedaan, opdat het beter tot zijn recht kome en zonder dat het zijn cachet verliest?

Wil men het uit zijn tegenwoordig verblijf in de nis wegnemen, om

1) Zie »*La sculpture Hollandaise*" van den heer Pit.

het wederom vrijstaand in de kerk op te stellen, dan zou dit alleen dan aanbeveling verdienen, wanneer alle zichtbaar komende deelen nog aanwezig waren en slechts weinig herstelling behoefden, hetgeen — zooals wij hebben aangetoond — echter niet het geval is. Allereerst dient men zich bij eene eventueele herstelling van het monument te bepalen tot het schoonmaken van het geheel en het vasthechten van eenige losse en beschadigde deelen, zooals b.v. het hoofd van Heer Nicolaas, hetgeen zonder moeilijkheden kan geschieden. Nieuw werk mag echter niet aan het monument worden toegevoegd, zoodat het dan ook niet geraden is de saâmgevoegde handen van Heer Nicolaas, die thans los op de borst zijn neergelegd, aan de armen te bevestigen, daar de aanvangsstukken der armen reeds te veel zijn afgebrokkeld: het ware dus beter deze eenvoudig op te bergen, opdat zij niet — evenals die van Vrouwe Aleida — verloren gaan.

Verder verdient het aanbeveling de thans nog slechts gedeeltelijk dekkende verflaag te verwijderen, opdat het materiaal, waaruit het monument is samengesteld, weder in zijn geheel zichtbaar worde.

Zoowel uit een architectonisch als uit een historisch oogpunt beschouwd, is het Geervlietsche grafmonument van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Vrouwe Aleida eene grondige verzorging ten volle waard, doch alle moeiten en kosten daaraan besteed zullen als 't ware nutteloos zijn, zoolang het koor der kerk geen verbetering ondergaat. Vroeger werd dit kerkdeel gebruikt als bergplaats, thans is het echter een weinig opgeruimd, doch door het dichtmetselen van bijna alle vensters zoo duister, dat van genieten van het in eene nis geplaatste monument geen sprake kan zijn.

Wordt dan ook te eeniger tijd de verzorging van het praalgraf ter hand genomen, dan moet er in de eerste plaats naar worden gestreefd het koor der kerk zoodanig te veranderen, dat meer licht- en luchttoevoer kan plaats hebben, opdat het grafgesteente na zijn herstel aan minder vocht zij blootgesteld en door den bezoeker beter kunne worden bezichtigd en gewaardeerd.

's-Gravenhage, Februari 1907. ADOLPH MULDER.

St. Jacobskerk te 's-Gravenhage.

Volgens een bericht in *Het Vaderland* bestaat het voornemen om over te gaan tot het afbreken der huisjes rond de kerk, waardoor dit gebouw vrij komt te liggen en een verbetering van den verkeersweg verkregen wordt. De gemeente zal hiervoor *f* 209.000 betalen, welk bedrag zal strekken voor de herstellingen aan de kerk, die na afbraak der huisjes noodzakelijk zullen blijken. Deze restauratie zal geschieden volgens de aanwijzingen, vervat in een rapport van dr. Cuypers en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers.

Marekerk te Leiden.

De zandsteenen voorgevel der kerk aan de Mare is onder leiding van den heer W. C. Mulder van de dikke verflaag ontdaan, waardoor het fijne beeldwerk weder tot zijn recht komt. Ook het inwendige der kerk wordt opgeknapt.

St. Pieterskerk te Leiden.

Door den gemeenteraad is in de zitting van 28 Februari eene subsidie van *f* 500 per jaar gedurende 20 jaar toegekend voor de restauratiewerken, waartoe ook door de Provincie en door het Rijk subsidies zijn verleend van respectievelijk *f* 1000 en *f* 3000 per jaar. De gemeente-commissie zelf zal *f* 1000 per jaar uit eigen fondsen bijpassen.

Toren te Oirschot.

In 1906 is men begonnen met het maken van den grooten steiger aan de Westzijde in- en uitwendig tot op eene hoogte van 50 Meter, zoodat gemakkelijk alle punten konden worden bereikt voor de noodige verankeringen, enz. Deze ankers zijn zeer zwaar en hebben in 't midden soliede wartels voor het desnoods nauwer aanhalen. De gaten in de dikke muren en door de contreforten werden geboord met een stalen steenboor, inwendig hol. Dit boren geschiedde zonder de minste trilling of stooten en in twee dagen werden gaten geboord 5 à 6 M. diep. In Augustus werd begonnen met het dichtmetselen van de groote ontstane opening en op oudejaarsdag 's avonds ten 11 ure, was de groote boog van het voorgevelraam dichtgeslagen, zoodat het meeste gevaar voor verdere instorting wel zal voorkomen zijn. In 1907 is het voornemen, de opening tot aan de tweede galerij dicht te metselen. Het oude metselwerk was niet met de groote zorg uitgevoerd zooals we dit bij eenige onzer Hollandsche bouwwerken uit de middeleeuwen hebben opgemerkt. In de soms twee meter zware muren, schenen heele bakken steenen met specie gewoonweg ingegooid, zonder de noodige zorg voor verband, enz. Met het dichtmetselen der opening zal ongeveer 800 M^3 metselwerk gemoeid zijn. De eerste zorg bestaat om deze geheel te dichten, daarna kunnen de meer fijne details onderhanden worden genomen. Voor vakmenschen is dit constructief werk wel der bezichtiging waard. De steenboren doen o. a. thans ook dienst bij de herstelling der nieuwe beurs te Amsterdam.

Jac. v. Gils.

Zalt-Bommel. — *Restauratie St. Maartenstoren.*

Nadat door het Rijk *f* 36.000, door de Provincie *f* 18.000, door belangstellenden *f* 10.000 was toegezegd, is in de vergadering van den Gemeenteraad van 5 April j.l. besloten 8 tot 10.000 gulden voor de restauratie uit te trekken, zoodat deze hiermede verzekerd is.

Huis van Maarten van Rossem te Zalt-Bommel.

Het voor eenige jaren voor rekening van den Heer Victor de Stuers aangekocht aangrenzend huis, sedert door het Rijk overgenomen, is afgebroken, zoodat de Oostelijke gevel nu ook vrijgekomen is. Er is sprake van, dat de woning van den huisbewaarder, gebouwd tegen den achtergevel, welken bouw men indertijd vergeefs getracht heeft te verhinderen, weer afgebroken zal worden, zoodat dan het gebouw geheel vrij komt te staan.

Delft. D. W. v. D.

Vereenigingen.

Vijfde Jaarboek der vereeniging Amsteladamum 1907.

Het Jaarboek bevat weder de bekende registers uit Handelsblad en Volksdagblad, eenige lijsten van huiseigenaars door D. C. Meyer Jr., een korte levensschets van Philipp von Zesen door E. W. Moes, waarin deze het zeer waarschijnlijk maakt, dat het mansportret door G. de Lairesse in het Museum te Kassel von Zesen voorstelt en niet den vestingbouwkundige Vauban, en een uitvoerig artikel van Dr. J. C. Been over de collecten te Amsterdam in de 18de eeuw, waarbij menig aardig gegeven voor de kennis van de milddadigheid. Het belangrijkst echter is wel het door D. Smit saamgesteld repertorium van geschriften over Amsterdam, verschenen in de jaren 1901—1905, dat voor de wereldstad aansluit bij het bekende Repertorium van Petit. Voor het titelblad prijkt eene goede reproductie naar een gezicht in de Oude Kerk door Em. de Witte.

Verslag over het Gemeentelijk Museum van Oudheden te Arnhem over het jaar 1906.

De Commissie houdt zich bezig met de samenstelling van een catalogus van de teekeningen en prenten uit de collectie Ver Huell, voor zooverre die op Gelderland betrekking hebben. Eenige aanwinsten werden verkregen. Aangekocht werd een »gothiek beeldhouwwerk" afkomstig uit Zeddam en ten geschenke werden o. a. ontvangen een fragment van een zwaard, opgebaggerd voor Rheden, verschillende fragmenten van de havezate Hagevoort

onder Gent, eenige Romeinsche voorwerpen en urnen gevonden buiten de Hezelpoort te Nijmegen en twee gebeeldhouwde schouwen en een deur afkomstig van een huis aan de Bakkerstraat te Arnhem. Voor deze laatste aanwinst ware eenige nadere omschrijving zeker niet ongewenscht geweest.

Het is zeker te prijzen dat de Commissie ook het platteland, waar lokale verzamelingen ontbreken, onder hare bescherming neemt, blijkens den aankoop van het snijwerk uit Zeddam, doch is het wel gewenscht om te Arnhem ook Nijmeegsche oudheden te verzamelen, waar te Nijmegen zelf reeds een belangrijk Museum en eene bekende particuliere verzameling aanwezig is?

Verslag over 1906. Museum van Oudheden te Groningen.

Door provincie en gemeente werden de bijdragen elk tot *f* 1000 verhoogd, doch wegens de zware lasten blijft »zuinig beheer het voorschrift". De reeds vroeger besproken aanbouw van een noordervleugel werd aanbesteed voor *f* 38380. en zal met centrale verwarming en noodzakelijk gebleken versterking der fundamenten ongeveer *f* 42500 kosten. De nieuwe Picturazalen zullen met Maart en de museumzalen waarschijnlijk met Mei geopend worden. Plannen tot verbetering van den bewakingsdienst zijn in voorbereiding en in de brandweermiddelen werd eenige verbetering gebracht.

Wegens het groot aantal aankoopen kan dit jaar weinig besteed worden voor de restauratie van schilderijen.

Onder de aanwinsten vindt men een aantal voorwerpen uit de Wierden en elders opgegraven, penningen en munten, 2 schilderijen van Klaes Molenaer en 2 kleine stukjes van Jacob Duck. Verder worden o. a. genoemd twee 17de eeuwsche gesneden renaissance-stijlen uit de kerk te Winschoten en eenige geschilderde ruitjes uit de kerk te Appingadam De aanwinsten worden uitvoerig omschreven; de reden van aankoop van een Neurenburger koperen speelpenning blijft echter in het duister.

De Commissie breidde hare bemoeiingen ook uit tot eenige bedreigde monumenten in stad en provincie en constateert met voldoening het hierbij verkregen succes.

Boekbespreking.

Die Mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein.

Herausgegeb v. Dr. Ernst Sauermann. Verlag v. Berth. Nöhring. Lübeck, 1904.

In een korte verhandeling heeft Dr. Ernst Sauermann, Directeur van het Kunstgewerbe Museum der stad Flensburg, wel zoo wat alles gezegd wat er over de middeleeuwsche steenen doopvonten in de provincie Sleeswijk-Holstein te zeggen valt Maar hij deed meer; hij heeft ons bewaard voor

een onleesbare verhandeling in de kunsthistorische bibliotheek. Hij heeft de stof levend weten te houden door een menigte afbeeldingen, naar fotografische opnamen en teekeningen, die, meestal het betoog volgend, over den geheelen tekst verdeeld zijn.

Na een korte historische inleiding en een verontschuldiging (zou men willen zeggen) dat hij een zoo eenzijdig en zoo weinig schoons belovend onderwerp aandurft, op den goeden grond trouwens, dat er voor de middeleeuwsche beeldhouwkunst in zijn landje nagenoeg geen ander materiaal bestaat, deelt hij de steenen doopvonten, naar den aard van de grondstof, als volgt in:

Inheemsch materiaal: *Graniet.*

Buitenlandsch materiaal:
1. *Zwart Belgisch marmer.*
2. *Zandsteen uit de Weserstreek.*
3. *Gothlandsche kalksteen.*

Daardoor is zijn geheele opzet reeds van voren af aan geregeld en behandelt hij naar topografische volgorde éérst de geïmporteerde, dan de in het land gehouwen stukken. Een kaartje, waarop in vier kleuren overzichtelijk het voorkomen der onderscheiden soorten in verschillende plaatsen is aangeduid, vergemakkelijkt de lectuur ongemeen en maakt het tevens mogelijk zich in één oogopslag den gang van het betoog weer voor den geest te roepen.

Wat ons reeds dadelijk interesseert is zijn behandeling der zwarte »*Belgisch-marmeren*" bekkens, die in 12 plaatsen en alle aan de *westkust* voorkomen. S maakt het zeer waarschijnlijk, dat de in deze steensoort uitgevoerde typen, met de »hoofden" op 4 zijden van de achthoekige dekplaat, uit de Maasstreek, uit de buurt van Namen afkomstig zijn. Wat den voet betreft, onderscheidt men daar twéé grondvormen: ééne met middelzuil en 4 hoekzuiltjes, staande op een breede basis en een andere elegante, en waarschijnlijk latere vorm met enkelvoudigen, slanken, gothisch geprofileerden voet. Terwijl de éérste soort slechts door twee exemplaren wordt vertegenwoordigd, komt de tweede vaker voor en toont in enkele gevallen reeds een latere verwording van het oorspronkelijk motief. De vier »hoofden", waarin Cloquet de 4 Paradijsstroomen, (resp. de vier Evangeliën, of de 4 hoofddeugden) meent te herkennen, worden tenslotte als bloote versiering opgevat en ondergaan dan, in een voorbeeld te Witzwort, (Kreis Eiderstedt) b.v., vermakelijke veranderingen. Zij worden tot heeren- en damesbustes in pronkkleedij; zelfs de nar met schellekap ontbreekt niet.

Nog een *derde* type, zonder figurale versiering, maar door lichtere architectonische vormen en ranke profileering onderscheiden, wordt aan 't slot van dit kapittel besproken (Afb. 6, uit Friedrichstadt) en door den auteur voor laat middeleeuwsch, van omstreeks 1400, aangezien, wat ons voorkomt nog altijd rijkelijk vroeg te zijn; ook het bovengenoemde exemplaar uit Witzwort, waarop de »hennin" en een *nar met ezelsoormuts*

en schellen voorkomt, zouden wij vooral om dit laatstgenoemd costuumdétail reeds tot »van omstreeks 1500" willen verjongen.

Op gelijke wijze zet Sauermann nu zijn onderzoekingen voort over de *zandsteenen doopvonten*, met hun Romaansch rankornament om de cylindervormige cuppa, hun breeden, soms door hoekfiguren geleden voet. Ook dit type kan, om 't materiaal, niet ontstaan zijn in Sleeswijk-Holstein en is naar overeenkomstige voorbeelden, die bijzonder talrijk in Hannover en Westfalen voorkomen, en ook in Nederland (Groenloo) sporadisch gevonden worden, te localiseeren als afkomstig uit een werkplaats te Hannover of in Westfalen. In Sleeswijk-Holstein is dit type zeldzaam. Het moet volgens den schrijver nog in de 12e en 13e eeuw gesteld worden.

De middeleeuwsche steenen doopvonten van *Gothlandschen* kalksteen (Gothlandsch marmer) zijn daarentegen sterk vertegenwoordigd, wat zich laat verklaren als men met Sauermann aanneemt, dat de plaats der *steengroeven*, waaruit de blokken van deze ronde, soms kelkvormige stukken werden aangevoerd, tegelijk het vaderland van den vorm is geweest. Het eiland *Gothland* heeft dan voor sterken uitvoer gezorgd en een groot deel van de plaatsen aan de Oostzee voorzien. Moest men dus voor de blauwsteenen doopvonten overeenkomstige vormen in Zuid Nederland vinden, voor de zandsteenen naar het Zuiden en Zuidwesten uitzien, voor de laatste rubriek heeft *Zweden* het meest overeenkomend materiaal. Dit geldt ook voor een paar geheel afwijkende stukken uit Sörup (Kreis Flensburg) en Borbij (Kreis Eckernförde) pag. 27 v.v., die verwant zijn met een helaas niet gereproduceerd stuk uit Grötlingbo op Gothland. Naar de dateering der kerkgebouwen, waarin men de vonten thans nog aantreft en overwegende, dat er, ware er een ouder type geweest, althans één enkel exemplaar daarvan moest overgebleven zijn, wat niet het geval is, dateert Dr. S. ook deze geheele geïmporteerde soort in de eerste helft der 13e eeuw, toegevende, dat uitloopers ook veel later nog kunnen voorkomen.

De middeleeuwsche doopvonten van *Graniet* worden 't laatst en het uitvoerigst behandeld, als de voor Sleeswijk-Holstein meest belangrijke *inheemsche* serie. De grondvorm is hier meestal een cylinder- of omgekeerd kegelvormige, soms ook halfeironde cuppa (Munkbrarup, Kr. Flensburg. Abb. 46 p. 59) staande op een blokvoet die veel heeft van een omgekeerd teerling-kapiteel. Als versiering dienen Romaansche rankfriezen, boogstellingen met vogels of bustekoppen erin, symbolische droleries, als de vos en de haas, etc.

Ornamentaal zijn deze Sleeswijk-Holsteinsche producten voorzeker veel rijker en meestal ook smaakvoller, dan de twee voorgaande soorten, terwijl alleen de Belgische vorm, voor zoover die van later datum schijnt, een vaster stijlgevoel en een steviger traditie verraadt.

Het is niet onze opgaaf de indeeling naar den vorm, die de schrijver maakt, hier volledig na te gaan. Ze is van meer lokaal belang. Ik wil er nog op wijzen, dat eenige buiten de reeks staande doopvonten rijker

figurale versiering dragen, die ikonographisch evenwel niet veel nieuws te te zien geeft. Ook hier heeft men veelal te doen met de illustratie van den psalter waaraan ook de miniator zooveel stof placht te ontleenen. Een enkele maal ook vindt men kalender-symbolen (?) en Oostersche motieven gemengd. Interessant is een geheel op zichzelf staand voorbeeld uit Schotsburg (Kreis-Hadersleben), waar de kuip door vier ruggelings naar 't bekken staande menschelijke figuren, die elkaar de handen reiken, gedragen wordt, men zou zeggen het Romaansche proto-type voor de dragers der latere metalen bekkens en wellicht ook een herinnering aan het oertype waarop de traditioneele »vier hoofden" teruggaan.

Overigens heeft Sauermann juist bij de inhoudsverklaring der laatste categorie 't meest gelegenheid zijn gezond wetenschappelijk oordeel te toonen. Hij gaat zeer voorzichtig om met de gevaarlijke: »Neubelebung alter Germanischer Formen" en tracht zijn interpretaties van de voorstelling op historisch-stilistischen grondslag te baseeren. Tegen zijn theorie van de kalenderillustratie door een »jacht op een kudde wilde zwijnen", blijft echter het door hemzelf geopperde bezwaar gelden, dat men over 't algemeen geen geïsoleerde voorstelling van één maand zou verwachten, en dat, aan den anderen kant, wanneer de steenhouwer hier botweg één enkele miniatuur uit een kalender kopieerde, bloot dewijl hem die bijzonder beviel, de voorstelling door dit isolement haar eigenlijke beteekenis ook voorgoed verliest en niet meer als zoodanig kan begrepen worden. Maar Sauermann geeft zelf zijn idee vóór beter (pag. 62).

De dateering der granietdoopvonten is moeilijk. Het ornament laat te groote speling toe, de kerken, waarin de vonten staan, zijn voor een groot deel niet met zekerheid gedateerd. Ook de plaatsen te bepalen waar de stukken meestal gemaakt werden gaat niet aan; bovendien loopen de typen te veel uiteen om ze op één plek te lokaliseeren. Wel blijkt, dat het granieten doopvont uitsluitend in Sleeswijk voorkomt, terwijl Holstein niets belangrijks er naast heeft te stellen; althans nu niet meer.

Nu heeft deze studie voor ons alleen dán waarde, wanneer we de resultaten eens op 't geen in ons land behouden bleef, toepassen en ons de aangehaalde literatuur, zoowel als de vele reproducties ten nutte maken. Van de doopvonten in 't Nederl. Museum aanwezig [1]) behooren — dit nut wierp de lectuur voor ons af — drie tot het Namensche type en één tot het Westfaalsch-Hannoversche zandsteen-type, terwijl een ander stuk voorloopig niet is thuis te brengen, maar wellicht samenhoort met een exemplaar dat zich nog in de kerk van den Burg op Texel bevindt [2]). In de kerk te *Hoogwoud* in Noord-Holland [3]) bevindt zich eveneens een voorbeeld van het Namensche slag — terwijl er hier op gewezen zij dat een *houten*

1) Eén uit Kuinre.

2) Van Arkel en Weismann, Noord-Hollandsche Oudheden, 4e druk, p. 72.

3) Van Arkel en Weismann, t. a. p. pag. 39.

doopvont (als 't er tenminste een is) van zeer ruwen vorm, op vier stutten, die saam met de kuip uit één boom gehakt zijn, in 't Friesch Museum te Leeuwarden te vinden is; eventueel niet onbelangrijk, omdat houten doopvonten zoo zeldzaam zijn.

Maar dit weinige slechts als vingerwijzing naar allerlei nog te maken studies, die thans door de *Commissie tot Opname van Monumenten* reeds voor drievierde zullen worden voorbereid, en waarbij van het aangekondigde werkje partij kan getrokken worden.

Over 't algemeen een nuchter en pretentieloos geschreven boekje, zooals men er meer zou wenschen; dat mag hier nog wel eens met de meeste waardeering gezegd worden!

W. Vogelsang.

Catalogus van de Prentverzameling der gemeente Leiden, door Mr. J. C. Overvoorde, archivaris der Gemeente. 1ste Afdeeling: Plaatsbeschrijving van Leiden. — Leiden, Taconis, 1906. 8°.

De gemeente Leiden verheugt zich in het bezit van een groote collectie afbeeldingen, betrekking hebbende op de geschiedenis en topografie dier stad. Deze verzameling, vroeger in het stedelijk Museum aldaar bewaard, werd reeds in 1893 gedeeltelijk overgebracht naar het gemeente-archief, terwijl in 1901 ook het overige gedeelte daarheen verhuisde.

De collectie bevat verschillende voor het gemeentebestuur vervaardigde kaarten en bestekteekeningen, voorts de verzameling, plaatsbeschrijving en geschiedenis van Le Francq van Berkhey en de in 1862 aangekochte verzameling S. van der Pauw.

Een en ander is door geschenken (legaat Mr. Ch. M. Dozy, schenking W. A. Leembruggen) en aankoopen, en door vermeerdering met de reeds vroeger op het gemeente archief aanwezige collectie, zeer sterk aangegroeid, zoodat de bestaande catalogus van 1886 door een nieuwen moest vervangen worden.

De archivaris der gemeente, Mr. J. C. Overvoorde, heeft dien arbeid ondernomen. Hij heeft de verzameling in drie afdeelingen gesplitst: 1°. Plaatsbeschrijving van Leiden, 2°. Geschiedenis van Leiden, 3°. Plaatsbeschrijving en Geschiedenis der Omstreken.

De eerste afdeeling, bevattend 3425 nummers, is thans in druk verschenen. Zij is voorzien van een korte, zakelijke inleiding, waaraan wij de bijzonderheden over de collectie ontleenden.

De inleiding geeft bovendien aan het systeem van verdeeling en bewerking, dat ons zeer practisch lijkt.

Mr. Overvoorde verdeelt de eerste afdeeling onder in: 1°. verzamelwerken, 2°. plattegronden, 3°. gezichten op de stad, 4°. gezichten in de stad, waarbij de gebouwen, 5°. verkeerswegen.

Bij de splitsing tusschen Leiden en omgeving is uitgegaan van de tegenwoordige grenzen.

De plattegronden van stadsgedeelten zijn onderverdeeld naar de bonnen in de volgorde der stadsuitbreiding. De volgorde van particuliere gebouwen en gezichten in de stad is hiermede in overeenstemming. De kleinere afdeelingen, zooals b.v. de hofjes, zijn alfabetisch gerangschikt.

Bij elk onderwerp zijn de afbeeldingen zooveel mogelijk chronologisch geplaatst Bij de gebouwen zijn ook ingedeeld de afbeeldingen van onderdeelen en van voorwerpen, die tot de bestemming van het gebouw behooren (schutterstukken bij de doelens, altaarstukken bij de kerken, enz.).

Bij de beschrijving der prenten enz. zijn tevens ingedeeld alle hierbij behoorende afbeeldingen, voorkomende in boekwerken in de bibliotheek van het archief, met vermelding van het bibliotheeknummer. De aanteekeningen zijn tot een minimum beperkt en verwijzen, voor zoover de prenten bij Muller en v. Someren beschreven zijn, naar de nummers van deze.

In de voorrede vermeldt de schrijver ook het systeem der afdeelingen, die nog volgen zullen. De tweede afdeeling (Geschiedenis van Leiden) zal bevatten: maatschappelijk leven, historische gebeurtenissen, wapens en portretten. Daarbij komt al wat op de Academie en het studentenleven betrekking heeft in een afzonderlijk hoofdstuk. De Afdeeling Geschiedenis en Plaatsbeschrijving der Omstreken zal bevatten, na de afbeeldingen van algemeenen aard, de gemeenten in alphabetische volgorde en bij elke gemeente achtereenvolgens de kaarten, de dorpsgezichten en de historieprenten.

Als 't geheel compleet is, zullen uitvoerige registers van persoons- en plaatsnamen daaraan worden toegevoegd. Ook zonder die registers kan men echter in het nu verschenen deel de hoofdzaken zeer gemakkelijk vinden, omdat alles zoo zeer practisch is ingedeeld en bijeengevoegd. Eerst komen de verzamelwerken, complexen van Leidsche plattegronden en stadsgezichten, waarvan o. a. in 't oog vallen groote sericën prentbriefkaarten, die later waarlijk een belangrijke bron zullen zijn voor de reconstructie van 't aspect van het Leiden van dezen tijd.

De afdeeling plattegronden omvat, onder 559 nummers, plattegronden van de stad als geheel (a°. 860—1902) en van gedeelten der stad, met als aanhangsel de resultaten van enkele grondboringen. De collectie is zeer rijk aan geteekende plattegronden van verschillende stadsgedeelten en van de stadsuitbreidingen der zeventiende eeuw, die met het bekende Chaertboec van van Dulmenhorst (uitgegeven door Dr. W. Pleyte in »Leiden voor 300 Jaren en thans" (1874) een bijna volledig overzicht geven van de ontwikkeling der stad.

De daarop volgende rubriek: gezichten op de stad, 110 nrs. groot, bevat menig zeer belangrijk stuk, en schijnt vrijwel compleet.

Dan volgen de gezichten in de stad, 2707 nrs., de grootste rubriek van dit deel. Eerst de wallen en torens, dan de straten en grachten, de bruggen, standbeelden en pompen (hierbij een paar niet uitgevoerde ont-

werpen van pompen) en de afbeeldingen, die op waterverversching en riolen betrekking hebben. De Rijksgebouwen, weer onderverdeeld in verschillende rubriekjes, het Rijnlandshuis en de Gemeentegebouwen volgen daarna. De laatste zijn in 9 rubrieken onderverdeeld. Opmerkelijk is hier vooral het groot aantal origineele ontwerpen van stadsgebouwen, waarbij belangrijke ontwerpen van A. v. 's Gravesant, P. Post, W. v. d. Helm. Ook voor interieurs vindt men hier tal van ontwerpen, o. a. de bekende van Thybault voor de ramen van den Doelen, ontwerpen voor ramen van Academie en Stadhuis, het ontwerp voor den toren der Academie (1670); schoorsteenmantels, plafondschilderingen, betimmeringen enz., die niet alleen van plaatselijk belang zijn, maar tevens in het algemeen een aardige bijdrage vormen voor de geschiedenis der toegepaste kunst in die dagen.

De kerken, kloosters, godshuizen, hofjes (niet minder dan 35), gasthuizen, inrichtingen van openbaar nut en vermaak en de particuliere gebouwen worden ook telkens in een afzonderlijke rubriek besproken.

De vijfde hoofdrubriek: verkeerswezen (51 nrs.) behandelt eerst de vaarten en wegen en daarna de spoorwegen.

Ons dunkt deze catalogus een werk, dat in alle opzichten aan de gestelde eischen voldoet, en wij hopen, dat de nog volgende afdeelingen van dezelfde nauwkeurigheid en — vooral ook wat de registers betreft — van denzelfden practischen zin zullen getuigen.

W. M.

Lucas van Leyden ornemanist.

De Noord-Nederlandsche kunst had zelden een decoratief karakter. Luchtige sierlijkheid of strakke strengheid waren niet qualiteiten waar de al vroeg op het picturale gespitste zinnen hun vreugde aan vonden. De groote bloei in de eerste decenniën der 16e eeuw van de zuiver decoratieve tapitsier- en glasschilderkunsten, om slechts deze te noemen, blijft grootendeels beperkt tot de Zuidelijke Nederlanden; het zou ons niet verwonderen wanneer mocht blijken dat de Crabeths wier ramen in Gouda niet van vóór 1555 dateeren, hun werkplaats naar het voorbeeld der Antwerpsche ateliers voor monumentale glasschilderkunst ingericht hebben.

Het is dan ook begrijpelijk dat die tezelfder tijd uit de nieuwe behoeften der kunstnijverheid ontstane allerbelangrijkste kunstvorm, de ornamentprent, die in Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden onmiddellijk tot bloei geraakte, in de Noordelijke provinciën haar groote meesters niet vond.

Lucas van Leyden doet aan de waarheid van deze bewering niets af. Reeds Lichtwark wees er in zijn Ornamentstich der Deutschen Frührenaissance op dat hij als ornemanist weinig beduidde: »Als Erfinder ornamentaler Gebilde spielt Lucas keine Rolle, mit Dürer oder auch nur mit Burgkmair lässt er sich nicht vergleichen. Seine Architecturen sind auffallend leer, seine Einrahmungen armselig, schwer und ohne Grazie. Sein Blattwerk hat ganz rohen

undisziplinierte Umrisse." De meer zuiver ornamentale prenten uit zijn laatste jaren, toen hij renaissance-motieven verwerkte, heeten onder invloed te staan van Dirk van Star (Vellert) en den monogrammist G. J. [1]). Zoo zou een van Lucas' mooiste prenten, de tusschen twee Chimaeren hurkende Mercurius (B 162) met weinig veranderingen ontleend zijn aan een bij Bartsch (X, p. 154, n°. 18) beschreven prentje van »G. J." waarvan zich een exemplaar te Bremen bevindt.

Wij kunnen, hoewel wij zeer geneigd zijn de waarheid er van aan te nemen, deze laatste bewering op het oogenblik niet controleeren. Voor drie andere van Lucas' ornament-prenten, alle drie 1527 gedateerd, meenen

Afb. 1.

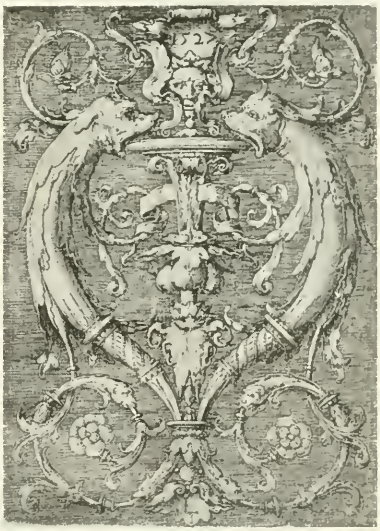

Afb. 2.

wij echter de voorbeelden gevonden te hebben, hetgeen misschien door het vijftal hier gegeven reproducties begrijpelijk zal zijn.

De kleine hoogtevulling met de twee toegekeerde rondkoppige dolfijnen (afb. 1) wordt door Nagler in zijn Monogrammisten (IV, n°. 3513) en door Bartsch (X, pag. 158, n°. 30) beschreven. De laatste noemt het monogram, een omgekeerde R, niet; het is niet onmogelijk dat hij slechts de vrij slappe tegenzijdige copie van het prentje kende, waarvan ik een exemplaar in het Londensch prentenkabinet aantrof. Die copie toch mist het monogram.

Een om de persoon van den copiist en vooral om haar schilderachtige

1) Zie mijn identificatie van dien laatsten meester met Dirick Vellert in Onze Kunst, December 1906. De volgende bewijzen voor de onzelfstandigheid als ornemanist van Lucas worden gegeven òòk om een daar afgelegde belofte na te komen.

qualiteiten belangwekkender copie — eveneens tegenzijdig maar veel vergroot — is nu het werk van Lucas van Leyden (B, 161; afb. 2). De slappere

Afb. 3.

Afb. 5.

beweging van alle onderdeelen, de loggere bouw van het geheel zullen ieder ornament-gevoelige er toe brengen, aan zijn prent de prioriteit te ontzeggen.

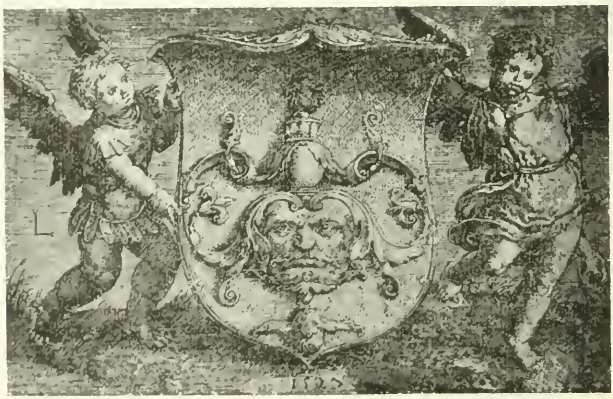

Afb. 4.

Een nog merkwaardiger kijk in Lucas' ornamenten-arsenaal biedt de waarschijnlijk voor een dolkschede bestemde hoogtevulling met de vier kinderen (afb. 3). Het prentje dat Bartsch aarzelend aan Aldegrever toe-

schrijft (p. 449, 450) is blijkbaar van dezelfde hand als dat van den monogrammist R. (wij nemen voor het oogenblik maar aan dat de letter den graveur aanduidt, wat wij echter volstrekt niet zeker achten) en, naar wij meenen, eerder Zuid-Nederlandsch dan Westfaalsch.

Lucas heeft er een dankbaar gebruik van gemaakt voor de twee andere hier afgebeelde ornamentprenten van 1527 (B 167 en 160).

Het schild met de maske (afb. 4) is een tegenzijdige copie (met bijvoeging van schild en bodem) naar het bovenste deel van dat prentje.

Op den kop van een krijgsman (afb. 5) die, wat de compositie betreft, zeer veel overeenkomst vertoont met een prent van »G. J.", zijn de hoekvullingen weder uit het benedengedeelte van dat zelfde prentje gelichte stukken. Ook hier kan de prioriteitsvraag door de qualiteit van het kleine ornamentprentje worden beslist. Bovendien echter schijnt het reeds op het eerste gezicht onmogelijk dat de twee prenten van Lucas door een copiist tot die éène beweging-in-de-hoogte zouden zijn saamgevoegd.

Wij meenen dat het wijzen op deze plagiaten van een overigens zoo zelfstandig kunstenaar als Lucas was, niet slechts tot genoegen van den gaarne aan reputaties knabbelenden kunsthistoricus behoeft te strekken. Het kan het inzicht in het wezen der Noord-Nederlandsche kunst weer door een voorbeeld verhelderen. Lucas was, evenals 100 jaar later Rembrandt, schilder, niet ornemanist. Men zou hem hoogstens kunnen verwijten dat hij een enkel maal de ambitie had beiden te zijn.

Zwierigheid ging het kleine mannetje, zooals Dürer hem noemt, niet goed af.

Karel van Mander verhaalt van een reis die Lucas op zijn 33ste jaar in de Zuidelijke Nederlanden maakte. Hij werd daar overal vergezeld door Jan van Mabuse »den welcken hem seer statich en prachtich droegh, hebbende aen een cleedt van goude laken, en Lucas hadde aen eenen rock van ghele zijden cameloot, dat in de sonne oock eenen glans hadde als van gout." »Maar om dieswille" zoo gaat hij voort »dat Mabuse hem in de cleedinghe overtrof, meenen eenighe dat Lucas veracht oft te minder onder den Constenaers soude geacht zijn gheworden."

Van Mander gelooft er blijkbaar zelf niet veel van; toch zal er wel een typeerende waarheid in het verhaal steken.

Hun modes en hun ornament, hun zwier, moesten de Hollanders zich uit Antwerpen en Brussel halen.

N. Beets.

„Gebrek aan Woorden". (Ter aanvulling).

In mijn artikel »Gebrek aan woorden", geplaatst in het vorig nummer van dit tijdschrift, bleven nog enkele vaak voorkomende bewerkingen en vormen buiten bespreking die ik tenslotte toch meen te moeten behandelen.

Van verschillende zijden heeft men er mij op gewezen, dat bij de houtverbindingen, het »zwaluwen" niet genoemd is. Ik erken dit gaarne,

maar meen tot mijn verontschuldiging te mogen tegenwerpen, dat de houtverbindingen, wier officieele namen reeds in vele vak-boeken voorkomen, slechts terloops en volledigheidshalve zijn opgenomen. Blijkt het, dat men elders een *ander*, beter woord voor »zwaluwen" heeft, dan zal het mij aangenaam zijn zulks te vernemen. Gaarne wist ik ook, of overal in ons land de gaten »zwaluwen", de wigvormige pennen »mannetjes" genoemd worden.

Voorts: Kent men overal het woord »biljonneeren" [1]) of »biljoeneeren" voor het uitschulpen van kanten aan binten, balken en regels? Volgen de schulpingen elkaar in vaste volgorde op, in een saamstelling van — ⌒ ⌒ dan noemt men dit, naar mij bekend werd: »kikkerbil-biljonneering. —— Is »uitgronden", d.w.z.: gelijkmatig vlak uitdiepen van een plank of balk, gelijk aan: »uitlooieeren"? of, waarvoor gebruikt men anders dit laatste woord?

Is de term papegaaibekprofiel voor een scherp, gestrekt-kwartrond profiel algemeen bekend?

Kent men, voor het vreemde profiel van de kap op Friesche kasten (keeften), dat, van het bolle fries af, hol buitenwaarts in de hoogte steekt den naam »kwispedoorprofiel"?

Kan men zich vereenigen met ons voorstel, om het eigenaardig ornament van afwisselend verticale streepjes en punten, dat sedert de éérste jaren der 16e eeuw telkens als randversiering voorkomt: »sleufband" te noemen?

W. V.

Personalia.

Bij Kon. Besluit is Dr. W. Vogelsang, onder-directeur van het Ned. Museum te Amsterdam en mederedacteur van dit bulletin, benoemd tot Hoogleeraar in de aesthetiek en de kunstgeschiedenis aan de Universiteit te Utrecht.

Verbetering.

Bl. 38 voorlaatste alinea, lees: Nu heeft de Crayer van deze compositie ook een prent gemaakt, waar de uitgever Joannes Meyssens onder liet zetten »Eximii Gasparis de Crayer" (enz.).

Bl. 39 Arcteon, lees: Acteon, en alequot, lees: aliquot.

Bij het afdrukken zijn de clichés voor bladz. 18 en 19 verwisseld. De lezer denke zich derhalve het onderschrift blz. 18 bij de afbeelding blz. 19 en omgekeerd.

1) Prof. Te Winkel was zoo vriendelijk mij, op mijn aanvrage naar de herkomst van dit vreemde woord, te antwoorden, dat het zeer mogelijk samenhing met het oud-Fransche »Bille" = boomstronk, bestemd om verdeeld te worden. (Egger. Diction. Etymologique). Billon beteekent in 't Fransch, reeds sedert de 13e eeuw, »afschuining".

8e Jaargang. No. 3 en 4.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Juni 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: Johannes Müller, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. Martin, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. Vogelsang, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. N. Beets, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering van den Bond zal dit jaar te Kampen gehouden worden op Zaterdag 6 Juli.

Na aankomst van den trein van 11.13 G. T. begeven de deelnemers zich naar het Stadhuis, waar zij verwelkomd zullen worden door het Gemeentebestuur. Daarna zal gelegenheid gegeven worden om te lunchen (koude lunch met koffie of bier in de Societeit het College aan den IJssel à *f* 0.60 per persoon).

De vergadering wordt gehouden in de bovengenoemde societeit. Hierin wordt verslag uitgebracht door den Secretaris en rekening en verantwoording gedaan door den Penningmeester. Na verkiezing van het bestuur en het vaststellen van de plaats van bijeenkomst voor de volgende vergadering zullen door het bestuur eenige voorstellen aan de vergadering worden voorgelegd en wordt er gelegenheid gegeven tot bespreking van punten in het belang van den Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij die uitvoeriger mededeelingen wenschen te doen of besprekingen in te leiden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen te voren kennis te geven aan den Secretaris. Aan het eind der vergadering zal de Heer F. A. Hoefer eenige mededeelingen doen over Kampen. In verband met den beperkten tijd is ditmaal verder geen spreker uitgenoodigd.

Na afloop der vergadering zal een rondgang gehouden worden door de stad, waarbij de belangrijkste punten in de stad, in de hierna volgende beschrijving nader omschreven, bezocht zullen worden onder leiding van de HH. F. A. Hoefer, archivaris te Hattem, en A. J. Reijers, hoofdopzichter der gemeentewerken te Kampen. 's Avonds wordt een gemeenschappelijke maaltijd gehouden in de Stadsgehoorzaal te Kampen (à *f* 2.50 per couvert buiten den wijn), na afloop waarvan aan de bezoekers door den burgemeester van Kampen een concert wordt aangeboden.

Wegens het beperkt aantal logementen te Kampen en te Zwolle wordt aanbevolen om zich tijdig van logies te verzekeren, indien men aldaar wenscht te overnachten. Hotels te Kampen: Pays-Bas en de Dom van Keulen en te Zwolle: de Keizerskroon en het Heerenlogement.

Zij die aan den maaltijd wenschen deel te nemen, worden dringend verzocht om hiervan vóór 3 Juli kennis te geven aan den Heer F. A. Hoefer te Hattem.

Toegang tot de vergadering, met recht van deelneming aan de bezichtiging van de stad, den maaltijd en het concert, hebben alle leden en correspondeerende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen.

Namens het Bestuur,

J. C. Overvoorde, *Secretaris*.

Bezienswaardigheden te Kampen.

Vóór en tijdens de republiek werd Kampen onder de Overijsselsche hoofdsteden in de tweede plaats genoemd.

Ligging. — De stad ligt op den linker oever van den IJssel, vermelding verdient echter, dat eertijds nog een tak dier rivier ten Zuiden van Kampen liep.

Onder geen anderen naam dan Kampen komt de stad voor, die tot het begin van de 19e eeuw met een C geschreven werd.

Oorsprong. — Het Noord-Westelijk gedeelte van Overijssel bestaat, evenals een deel van het Zuiden van Friesland en van Drente, uit betrekkelijk laag gelegen groenlanden. In het oog springt echter, dat in het gedeelte, dat tusschen of langs den IJssel, het Zwarte Water en de Vecht ligt, zich hoogere zandheuvels bevinden van mindere of meerdere uitgestrektheid. Begrijpelijk is het, dat de oudste bewoners zich bij voorkeur op deze hoogten hebben neergezet, vooral zoolang de rivieren, IJssel en Vecht, telkens buiten hare oevers traden. Dit schijnt ook de aanleiding geweest te zijn voor de oudste bewoners van Kampen om zich op de lang uitgestrekte hoogte langs den IJssel te vestigen. Het ontstaan der Zuiderzee in de laatste helft der 12de eeuw, die zich tot nabij Kampen uitstrekte,

gaf aanleiding tot uitbreiding der scheepvaart van Kampen langs den IJssel en naar den Rijn en over de Zuiderzee naar het Noorden en naar Vlaanderen en Engeland. De hierdoor aangelokte bevolking deed het verkeer toenemen en ontwikkelen. Dit moest aanleiding geven, dat Kampen van het overige landgerecht werd afgescheiden en stadrecht verkreeg.

Stadrecht. — Wanneer dit geschiedde is onbekend. De stadbrieven van Deventer en Kampen bestaan niet meer, maar uit het feit, dat Deventer steeds de eerste, Kampen de tweede en Zwolle de derde stad onder de groote steden van Overijssel genoemd werden, meent men te moeten afleiden, dat Kampen vóór Zwolle stadrecht kreeg. Bekend is dat Kampen dit recht in 1227 nog niet had, in 1248 echter wel, zoodat men kan aannemen dat de verleening omstreeks 1230 plaats had.

Keizerlijke vrije Rijksstad. — In 1495 werd Kampen door Keizer Maximiliaan tot keizerlijke vrije rijksstad verheven.

Wapen. — Het wapen van Kampen werd den 24sten November 1819 bevestigd door den Hoogen Raad van Adel, krachtens Kon. Besluit van 20 Februari 1816, n°. 69. Voor deze bevestiging had Kampen den 5den Februari 1815 een teekening in kleuren overgelegd.

Dit wapen bestaat uit een schild van azuur beladen met een zilveren burcht. Beneden de schortpoort hangt een schild met de stadskleuren: zilver en azuur. Het schild is gedekt met een kroon, twee aanziende klimmende leeuwen in natuurlijke kleuren vormen de schildhouders.

Kleuren. — De kleuren der stad zijn zilver en azuur.

Muntrecht. — Reeds vóór 1397 had Kampen een eigen munt, in genoemd jaar bevestigde Keizer Wenceslaus de stad in dit recht. Deze oorkonde van 4 April 1397 berust nog op het Oud Archief. Sedert 1583 was de provinciale munt te Kampen gevestigd. Na soms geheele of gedeeltelijke staking in de 17de eeuw op verzoek van de Generaliteit eindigde dit munten in de 18de eeuw geheel. [1])

Uitleggingen. — De oudste bebouwing van Kampen is niet met zekerheid bekend. Men zal echter niet ver van de waarheid af zijn de oudste bewoners te zoeken aan de Westzijde van de Oudestraat en wel iets boven de St. Nicolaaskerk tot iets beneden het H. Geestgasthuis. De oudste en eerstvolgende woningen waren begrepen tusschen den IJssel en den Burgwal, die de eerste stadsgracht vormde en even boven de St. Nicolaaskerk met den IJssel in gemeenschap stond. Volgens overlevering, die ook steun vindt in de lijn, die de Burgwal beschrijft, liep de stadsgracht aan de benedenzijde, waar nu de Botervatsteeg is, naar den IJssel. In den aanvang der 14de eeuw werd de Burgwal tot in de Buitenhaven doorgetrokken. Reeds in 1346

1) Het Muntgebouw was eens gevestigd in de gebouwen van het Bagijnenhuis, later „Oude Convent" genoemd, dat in de Papensteeg, thans Schoolstraat, stond, en zich uitstrekte van het St. Nicolaaskerkhof tot aan den Burgel. Het muntgebouw werd in 1810 afgebroken en de overgebleven ringmuur in 1822.

was de stad in drie cluchten of wijken verdeeld: de Boven-, de Horst- (later Cellebroederswijk, de Broederwijk) en de Buiten- of Uiterwijk.

Het toenemen der bevolking was oorzaak, dat in 1462 begonnen werd met het graven der buitengracht »250 schreden buiten de Zwanepoort tot aan de Reve". Die Reve was eertijds een belangrijk vaarwater en liep van de Cellebroederspoort naar zee. In 1465 werd dit werk voortgezet van de Reve tot de Hagen. Deze gracht bevond zich nagenoeg ter plaatse, waar zij nog ligt. Sedert het laatst der 14de eeuw was er een voorstad ontstaan tusschen de Beneden of Buiten Haven en Brunnepe, wier naam »de Hagen" reeds in 1344 voorkomt. In 1387 werden bouwverordeningen voor de drie stegen in de Hagen — zeker de Waterstraat, Oudestraat en Nieuwestraat, die daar bestonden — uitgevaardigd en wier strekking de spoedige opruiming der gebouwen in oorlogstijd was. Later worden in die voorstad, behalve de genoemde straten, vermeld de Wetering, de Sielsteeg, de Noordpoort enz. Binnen haar lag de St. Jurrienkapel, terwijl in de 14de eeuw de Rijn of Riete om de Hagen liep. Deze Riete liep van de stadsgracht langs den Steendijk en vervolgens met een bocht in den IJssel. Nadat de Hagen in 1524 en later in 1578 door Rennenberg zeer door brand geleden had, werd het overgebleven gedeelte in 1672 vernield en door vestingwerken vervangen.

De Vesting. — Het oorspronkelijke Kampen, bestaande uit een lange rij huizen, meestal aan de Westzijde der Oudestraat gelegen, was aan eene zijde beschermd door den IJssel, maar bovendien beschut door een dijk van het Oorgat tot de Botervatsteeg. Deze dijk liep waar thans ongeveer de Burgwal is. Later plaatste men achter den IJsselkant en achter den Burgwal een houten palissadeering, om tegen een onverhoedschen vijandelijken aanval beveiligd te zijn. Van 1318—1320 verving men de palissadeering door steenen muren met torens, breidde de stad naar de Zuidzijde uit en groef een gracht, den Burgwal, terwijl een dijk, de Vloeddijk, aan de overzijde gelegen, aan den IJsseldijk aansluitende, de stad tegen zeewater moest beveiligen.

Nederzettingen buiten de stad in het Noorden gaven aanleiding tot het doortrekken der stadsgracht, den Burgwal, zoodat het gedeelte tot de haven in de ommuring werd opgenomen. In 1369 lagen de in herbouw zijnde St. Nicolaaskerk en de gebouwd wordende O. L. Vrouwekerk binnen de stad. Voor den bouw der stadsmuren om het bovenste gedeelte der stad waren groote hoeveelheden steen en kalk te Coeten [1]), Utrecht en elders in 1336 en 1337 aangekocht.

De groote uitgaven in 1383 gedaan voor de bemuring hebben zeker betrekking op de uitbreiding der vestingwerken tot aan de haven. Van 1389—1392 werden de muren der stad vernieuwd en verzwaard en van meerdere poorten en torens voorzien. In die omwalling worden vijf poorten

1) Zie voor Kathen Hoefer's Kerk van Hattem, bl. 50 n. 6.

vermeld, vooreerst de Hagenpoort en vroeger reeds de Vischpoort, de Koornmarktspoort, de Zwanenpoort en de Geertspoort. Van deze poorten is thans alleen nog in haar geheel de Koornmarktspoort over.

Gelijktijdig met het graven der buitengracht, begonnen 1462 en voortgezet 1465, werd met den bouw der nieuwe stadsmuur daar ter plaatse begonnen. Aan de binnenzijde was zij voorzien van bogen. Acht voet dik zijnde verhief zij zich 27 voet boven den grond. In dien muur vond men de Veene-, de Horst- later Cellebroeders-, de Broeder-, de Kalverhekken- en de Hagenpoort. Tusschen die poorten werden ronddeelen en torens gebouwd. Na den bouw van den nieuwen muur werd die ten Oosten van den Burgwal afgebroken, alleen de wachttoren bij het Oorgat bleef staan, werd later als kruittoren gebruikt en in 1809 afgebroken. Van 1493—1499 werd wederom aan de stadsmuren en wel aan de Westzijde naar den kant der Broekweide gewerkt, terwijl van 1500—1507 de muren aan den IJsselkant grootendeels hersteld en vernieuwd werden. Hierdoor kwamen ten slotte 17 groote en kleine poorten in de ommuring voor en wel: de Hagenpoort, O. L. Vrouwe- of Kalverhekkenpoort, de Broederpoort, de Horst- of Cellebroederspoort, de Veenepoort, de Koornmarktspoort, de Meerminnepoort, de Blaauwehandspoort, de Lampetpoort, de Kolde Ovenpoort, de Melkpoort, de Vischpoort, de Houtzagerspoort, de Karperpoort, de Botervatspoort, de Leeuwenpoort en de Kleinepoort.

Iedere toren had een naam. De voornaamste van deze waren: de Wildvank, staande bij de Hagenpoort en gebruik wordende tot gevangenis, de Leeuwentoren bij de Vischpoort, waar de leeuwen onderhouden werden, die nu en dan uit Spanje en Portugal werden overgezonden; de Keizer- en Keizerinnetoren en de Katte- of Hoektoren bij de haven. Van deze torens wordt gezegd, dat hun muurwerk acht voet dik was.

De ontwikkeling in den vestingoorlog stelde gaandeweg eischen, waaraan de ommuring van Kampen niet kon voldoen. Men trad daarom in 1580 over aan te brengen wijzigingen in overleg met den architect en burgemeester van Alkmaar, Adriaan Anthoniszoon. Als gevolg hiervan werd een aarden bolwerk bij de Veenepoort opgeworpen en in 1584 dergelijke werken bij de Cellebroeders-, Kalverhekken- en Hagenpoort.

De aanleg van een werk op den rechter IJsseloever ter beveiliging der brug vond in 1584 hevig verzet van de zijde van Deventer en Zwolle en kwam eerst in 1589 tot stand. De Staten van Holland gaven hiervoor 6000 gulden subsidie.

Een nieuw plan van bevestiging, dat de ingenieur Bombelles in 1680 indiende, werd niet aangenomen. Nog in 1785 werd een retranchement op den Westhoek van den Haatlanderdijk, waar deze noordwaarts overbuigt naar de Melm, volgens een plan van den Generaal-Majoor Dumoulin aangelegd.

Na dien tijd verviel de vesting met rassche schreden. De schans over den IJssel, reeds ten deele in 1673 geslecht, werd in 1792 geheel opgeruimd.

Op haar grond staat thans de Buiten-Societeit, die de Stadsherberg verving. Wat nog van de oude muren aan de landzijde over was werd in de 18de eeuw gesloopt, alleen ten Westen van de voormalige Hagenpoort vindt men nog overblijfselen. De laatste bogen van het Oorgat tot de Veenepoort werden in 1813 opgeruimd. De muren aan den IJsselkant werden in de 18de eeuw grootendeels afgebroken. Toch zijn hier en daar nog stukken er van over, o. a. ten Noorden van de Koornmarktspoort, een groot gedeelte van een veelhoekigen toren ten Zuiden van de voormalige Vischpoort en een gedeelte van een ronddeel ten Noorden van die poort.

Koornmarktspoort van den IJssel gezien.

Aanwezig zijn nog van de poorten: de Koornmarktspoort, de Cellebroederspoort en de Broederpoort en overblijfselen van de Hagenpoort.

De aardewerken, vóór de muren langs den IJsselkant in de 16de en 17de eeuw aangelegd, werden in 1843—1845 geslecht en de strook grond tusschen voormaligen muur en IJssel in den loop der 19de eeuw bebouwd.

Van 1830—1834 werden de wandelingen en het plantsoen op de vroegere wallen en bolwerken aangelegd, later geschiedde dit gedeeltelijk door den bekenden tuin-architect Zocher.

De Koornmarktspoort. — De Koornmarktspoort wordt genoemd naar de onmiddellijk er bij gelegen Koornmarkt. Vermoedelijk was zij oorspronkelijk in grondvlak alleen een vierkante poort, waaraan later twee ronde torens aangebouwd werden. Het tegenwoordige middenstuk dagteekent waarschijnlijk uit het begin der 14de eeuw, de torens uit het einde der 14de eeuw.

Vermoedelijk is zij dezelfde, die in 1313 »de overste poorte", de bovenste poort, genoemd wordt, omdat zij in de bovenstad stond in tegenstelling met de benedenstad, bij de O. L. Vrouwekerk. Dien naam verwisselde zij met dien van Koornmarkstpoort in verband met het er achter gelegen plein, dat reeds in 1397 als Koornmarkt voorkomt.

In 1642 werd besloten haar tot woning in te richten, het vierkant draagt van de toen aangebrachte wijzigingen nog sporen. Een tijdlang schijnt zij voor het verkeer gesloten geweest te zijn, in 1645 werd zij echter op verzoek der omwonenden weder geopend.

Eens lag deze poort dichter bij de rivier dan thans en onderhield het veerschip daar ter plaatse de gemeenschap met den rechteroever.

De doorgang werd omstreeks 1848 gewijzigd. De poort, een type van baksteenbouw, bestaat uit een vierkant gebouw, aan de rivierzijde door twee ronde torens geflankeerd.

Blijkbaar zijn de torens later hooger opgetrokken en toen voorzien van de tandsgewijze overmetselingen, die van boven driehoeken vormen, wier verlengde buitenzijden raaklijnen aan de cirkelvlakken van den toren vormen, teneinde aldus steun te verleenen aan de met leien gedekte torenspitsen.

Het vierkant is met een hoog opgaand leien dak gedekt, met veel sterker stelling aan de West- dan aan de Oostzijde.

De doorgang bestaat thans uit een muur, ter weerszijden gedekt door een tongewelf. Achter en boven deze muren vindt men nog op eenigen afstand de oude oorspronkelijke muren ter weerszijden en het oorspronkelijke kruisgewelf, met zijn peervormige ribben. Vermelding verdient, dat de grond bij en onder deze poort zóó opgehoogd is, dat de kraagsteenen van het kruisgewelf thans bijna vlak bij den beganen grond liggen. [1])

Cellebroederspoort. — Bij de uitbreiding in de 15e eeuw verving deze poort de Geertspoort van der A. Zij werd Horst- ook wel St. Nicolaaspoort genoemd. Den eersten naam dankte zij aan den Horstweg, het verlengde van de Geertstraat. Na den bouw van het Cellebroedersklooster in 1475 kreeg de Horstweg allengs den naam van Cellebroedersweg en de poort sedert 1527 den naam van Cellebroederspoort.

Deze poort in 1465 gebouwd geraakte zóó in verval, dat de magistraat in 1607 besloot haar te vernieuwen. Thomas Berends, gezworen landmeter van Overijsel en schilder, wonende te Kampen, maakte het ontwerp voor de nieuwe poort. Mr. Berents Gerritsz. voerde de plannen uit van Maart tot November 1617. Voor het houwen van het stadswapen met de twee leeuwen en den steen met het jaartal werd Mr. Berents afzonderlijk betaald. Adam Maler vergulde het stadswapen, de leeuwen en den adelaar aan die poort. De poort bestaat uit een vierkant gebouw met aan elke zijde een toren. Boven den doorgang vindt men in het vierkante gedeelte de eerste verdieping en daarboven den zolder met straalsgewijze bindlaag. Aan de zijde van het plantsoen is het oude gedeelte van den onderbouw nog aanwezig, die doorloopt tot op den zolder; het uitstek der eerste verdieping werd volgens de plannen van Th. Berends er vóór gebouwd. Opmerkelijk is, dat de zandsteenen kraagsteenen en de er op rustende zand-

1) Hoe Kampen in den loop der eeuwen opgehoogd is, blijkt wel uit het feit, dat in den Noordelijken muur van het dwarspand der Boven- of St. Nicolaaskerk en in den Oostelijken gevel van het Oude Raadhuis zandsteenen met scharnierduimen zijn gevonden, waarvan dorpels der deuropeningen ongeveer 0.70 M. onder de tegenwoordige bestrating werden aangetroffen.

steenen plaat, waarop het uitstek rust, als houtconstructie behandeld zijn.

Aan de zijde van de stad vermeldt een steen met het opschrift »A°. MDCXVII" het jaar van de verbouwing der poort.

De doorsneden der torens vormen in grondvlak nagenoeg halve cirkels. Even beneden de eerste verdieping van het vierkante gebouw vormen uitstekende bogen friezen, rustende op kraagsteenen, waarboven elk der torens verder in een twaalfhoek zijn opgetrokken.

Toegang tot de eerste verdieping verkrijgt men langs een wenteltrap in den Zuidelijken toren. Hij bestaat uit een biksteenen spil en treden, de laatste met baksteenen ondermetseld, terwijl de er zich boven bevindende gewelven opvolgend gedeelten van tongewelven vormen. In den Zuidelijken toren verdient de aandacht op de eerste verdieping een laatgothieke schoorsteen.

Broederpoort van de stadszijde.

Broederpoort. — Deze poort ontleent haren naam aan het Minder-broederklooster, dat in de straat, naar dit klooster genoemd, stond. Deze Broederstraat komt reeds in 1352 voor. Deze poort werd na den uitleg in 1465 op de tegenwoordige plaats gebouwd. In 1615 besloot men er een woning op te bouwen, volgens het ontwerp van Mr. Thomas Berends. Mr. Crijn Coenraets hieuw de leeuwen en ander steenwerk, terwijl men in 1615 druk aan het bouwen bezig was. Vroeger werd de poort bewoond door stedelijke ambtenaren, o. a. in 1645 door den praeceptor der Latijnsche School Gerhardus Sas.

Sedert 1697 had het chirurgijnsgilde zijn gildekamer op deze poort [1]).

Deze poort bestaat uit een vierkant gebouw, waaronder de doorgang, en is op elken hoek geflankeerd door een toren. Het gehee! is van baksteen opgetrokken met gebruikmaking van zandsteen Het vierkant gedeelte heeft boven den doorgang een verdieping tot woonhuis ingericht en daarboven een zolder.

Aan de stadzijde behoort het gedeelte onder de waterlijst even boven de nis — waarin eens stellig een heiligenbeeld stond — zeker tot de oude poort; het stuk daarboven tot den bouw van Berends.

1) Vóór dien tijd was deze vergader- of gildekamer op de Leeuwenpoort.

Aan de buitenzijde staat op een steen het jaartal »1714", toen een 0.60 M. dikke mantel tegen het geheele ondergedeelte werd aangebracht, waardoor de uitstek der eerste verdieping, door Berends aangebracht, nagenoeg in één vlak met het onderste gedeelte kwam te liggen. Hier ziet men twee gebeeldhouwde groefsteenen leeuwen, welke in de 17de eeuw den toegang boven het rechter landhoofd van de toenmalige IJsselbrug versierden. De muur achter den mantel van 1714 is nog de oorspronkelijke vijftiend'eeuwsche en loopt, al is hij hier en daar weggekapt, in zijn geheel door in de eerste verdieping.

Op den zolder is de diagonale verankering der bekapping opmerkelijk. De doorgang bestaat thans uit twee rechtstandsmuren, die de doorgangsopeningen verbinden, gedekt door een tongewelf. Deze muren zijn echter later ingebracht. De oude muren van den doorgang onder de poort zitten er achter, terwijl verder stellig de oorspronkelijke overdekking een kruisgewelf was. De torens aan de buitenzijde zijn achthoekig en afgesloten met spitsen, met leien gedekt. De torens aan de stadszijde zijn van onderen tot de eerste verdieping rond Boven bogenfriezen, rustende op kraagsteenen van zandsteen, zijn deze torens verder tienhoekig opgetrokken en eveneens met spitsen met leien gedekt. Even beneden de daklijst van het vierkante gebouw zijn op de hoeken der zijvlakken liseenen afwisselend van baken biksteen, op kraagsteenen rustende aangebracht.

Boven den toegang tot den zuidelijken toren staat het jaartal »1619", terwijl een wenteltrap met spil in baksteen en treden van dien steen naar boven voert.

Opmerking verdient het waaiergewelf boven den trap.

Hagenpoort. — De Hagenpoort ontleent haar naam aan de voorstad de Hagen, die vroeger ten Noorden der stad buiten hare muren lag. Zij wordt het eerst op het einde der 14de eeuw genoemd, diende sedert de 16de eeuw tot gevangenis en in de 17de eeuw ook als plaats van gijseling. In 1615 voorzag men haar van een mantel van metselwerk. Bij een herstelling in 1729 werd zij deerlijk verminkt door het verlies van twee spitsen, die afgeplat werden. In 1891 werd zij op geringe overblijfselen na geheel gesloopt.

St. Nicolaas- of Bovenkerk. — Vermoedelijk bezat Kampen reeds in in de 8ste eeuw een houten bedehuis, dat in de 11de eeuw door een steenen Romaansche kerk vervangen werd en op zijne beurt voor een Gothieke plaats maakte. Op grond van verschillende gegevens, waarin wel niet uitdrukkelijk de Gothieke Kerk genoemd wordt, meent men te moeten afleiden, dat haar aanvang uit het laatst der 13de eeuw dagteekent. In 1343 werd grond voor het kerkhof gekocht, waaruit men besluiten kan, dat het gebouw een vasten vorm had aangenomen. Omstreeks 1345 werkten meester Herman, de steenbicker, en Christiaan, vermoedelijk zijn broeder, aan de kerk. Vierentwintig jaren later — 1369 — ging de stad met meester Rutgher van Ceulen een overeenkomst aan, waarbij zij hem als

werckmeyster" van de St. Nicolaas- en O. L. Vrouwekerk aannamen. In 1393 was men nog met den bouw bezig, terwijl in 1453 en 1456 wederom druk aan de kerk gearbeid werd. In deze kerk had de Raad een kapel, de Schepenkapel, met een afzonderlijk aangesteld en bezoldigd kapelaan.

De toren, die vermoedelijk vervallen was, werd in 1516 volgens de plannen van Mr. Clement van der Gouwe herbouwd. De overeenkomst met hem den 19 Juli 1516 aangegaan is nog aanwezig. Belangrijke herstellingen hadden in 1611 plaats. Verzakkingen, eerst naar den kant van de Nieuwstraat en sedert 1649 naar de Oudestraat, eischten vele werkzaamheden in 1627, 1628, 1629, 1647, 1648 en 1650. Na het raadplegen van vele bouwkundigen, waaronder in 1647 Jan Adriaensen Leeghwater, droeg men aan Mr. Johan de Jonge, architect te Dordrecht, op de voorziening tegen het overhangen. Deze arbeid was in het begin van 1689 afgeloopen [1]).

Het dak van den toren werd in 1662 vernieuwd, het tegenwoordige dagteekent van 1808.

De kerk was vóór de hervorming gewijd aan St. Nicolaas en bestaat uit een hoogen middenbeuk met twee opvolgend lager gelegen zijbeuken aan elke zijde. Middenbeuk en zijbeuken zijn in vijf gewelfvakken verdeeld, elk met een kruisgewelf overdekt. Tegen den middenbeuk met zijne zijbeuken sluit in het Oosten een dwarspand met vijf, met kruisgewelven overdekte, gewelfvakken aan. In het verlengde van den middenbeuk verheft zich evenhoog het koor met een sluiting van zeven zijden van een twaalfhoek. Het koor bestaat verder uit drie gewelfvakken met kruisgewelven, terwijl de koorsluiting met een stergewelf gedekt is. Dit koor is omgeven met een lager gelegen omgang en deze weder met dertien zijkapellen, die half zoo diep zijn als de omgang. Omgang en kapellen zijn met kruisgewelven overdekt.

Ten Westen van het dwarspand vindt men ten Noorden en ten Zuiden een op zich zelf staand portaal met lager gelegen stergewelven dan de kruisgewelven in de aangrenzende zijbeuken.

Aan de Noordzijde is in den hoek, gevormd door koor en dwarspand, een tufsteenen traptoren gebouwd, die boven de lijst van den kapellenkrans gewelddadig afgeknot is. Daarboven is hij met baksteen, naar het Oosten afhellende tegen het dwarspand, verhoogd en verder zeer primitief, met een gebeeldhouwde tufsteenen bekroning, hellende afgedekt. Door de trap in den toren komt men in den lagen kooromgang (goot), die om de zijkapellen loopt, en bereikt men tevens recht doorgaande over de gewelven boven zijkapellen en omgang den in groefsteen opgetrokken traptoren, die boven de gewelven van het koor, van het dwarspand en van den middenbeuk voert.

De toren der kerk, met een leien spits gedekt, heeft vier afdeelingen, met waterlijsten van zandsteen van elkander gescheiden.

1) Zie Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijsel, V, blz. 87 vgl.; IX, blz. 136 vlg.

In de onderste afdeeling ziet men aan Noord- en Zuidzijde de moeten van hooge doorgangen, die thans gesloten zijn. Inwendig wordt die afdeeling gesloten door een steenen kruisgewelf met ribben. De drie bovenste afdeelingen zijn aan de Westzijde elk van drie langgerekte gesloten spits-boogvensters voorzien, waarin galmgaten zijn aangebracht. Aan de Noord- en Zuidzijde zijn de twee bovenste afdeelingen van dergelijke boogvensters voorzien. Boven de gewelven van den middenbeuk loopt, tegen den toren aan, de derde waterlijst van onderen gerekend door, hieronder bevindt zich een dicht gemetseld raam met Gothieke traceeringen met sponningen voor glas. Dit gedeelte van den toren stak eens boven een lager gelegen dak van den middenbeuk uit. Een moet daarboven onder het tegenwoordige dak eveneens tegen den toren aan wijst de plaats aan van een ander dak, dat ook lager dan het tegenwoordige lag, zoodat men ten slotte tegen den toren aan drie opvolgende bedakingen van den middenbeuk kan vaststellen, m. a. w. drie verbouwingen. In werkelijkheid zijn in de pijlers der kerk zelf verschillende verbouwingen te lezen. Het oudste gedeelte der kerk, dat in zijn benedengedeelte stellig nog tot de voormalige Romaansche kerk behoort, is begrepen tusschen de vier gewelfvakken van den toren af gerekend. De pijlers daar ter plaatse, in doorsnede vierkant, in het midden van elke zijde voorzien van later aangebrachte colonnetten, maakten eens deel uit van de buitenmuren. Dit gedeelte der kerk vertoont ten opzichte der orientatie eene afwijking van 4° in Zuidelijke richting. Het daaropvolgende gewelfvak, begrensd door cirkelvormige pijlers, wijst op een bouw uit de 14de eeuw.

Blijkbaar was men van plan het hooge metselwerk van het koor met luchtbogen te schragen. Aan de bovenzijde zitten de eindstukken, maar verder kwam men met dezen arbeid niet.

Inwendig is het koor van een galerij — triforium — voorzien.

Inwendig verdienen vooral vermelding op het koor de drie zandsteenen zitplaatsen aan de Zuidzijde met overhuiving, die ofschoon zwaar beschadigd, toch bijzonder fraai zijn. Zij zijn geplaatst tegen de zandsteenen afsluiting tusschen koor en omgang. Deze afsluiting is van traceeringen voorzien met drie passen en van boven met versieringen in den vorm van kruisbloemen.

De preekstoel, van Fransche kalksteen, uit de 15de eeuw, geschonden en met een dikke laag verf bedekt, is vermoedelijk door Vlamingen gemaakt.

Het doopvont is van blauwen arduinsteen. Het heeft een zeshoekigen platten bak, met kraallijsten en tootboogjes op de zijden. De voet, er later bijgemaakt, is rechtopgaande, alleen met lijsten versierd en evenals de bak Gothiek. Het dagteekent uit de 16de eeuw.

De koorafsluiting in hout en koper, met welks vervaardiging den 12den Maart 1552 begonnen werd. Aan de torenzijde vindt men in boogvelden voorstellingen van Mozes en Elia en de vier Evangelisten, aan de andere zijde terzelfder hoogte borstbeeldjes, waarvan slechts één nog onge-

schouden is. Het beeldhouwwerk aan de koorzijde getuigt van meer meesterschap dan dat aan de torenzijde.

Tegen het hek dezer koorafsluiting vindt men drie opschriften:

rechts: »Psalm 93 v. 5
Uwe getuigenissen .... dagen."

daaronder: »Luc. XI v. 28
Ja zalig zijn .... bewaren."

Boven den ingang: »Komt gij kinderen .... leeren.
Ps. 34 v. 12."

links: »Exod. 20 v. 24
Aen alle plaetze .... zegenen."

daaronder: »Genes. 28 v. 16
Gewisselijk .... plaetze."

Tegen den pijler ten Oosten van den preekstoel hangt een houten bord uit het begin der 17de eeuw met het opschrift:

»Matt. 18 Vers 15, 16, 17
Indien Uwe broeder
. . . . . .
ende d. Tollenaar."

Het orgel, dat in 1670—1676 door Johan Slegel gemaakt werd, werd in 1686 door J. Duischot te Amsterdam en in 1742 door A. A. Hinz hersteld, terwijl Schnitger en Freytag te Groningen in 1789 nog verbeteringen aanbrachten. In 1866 is het hersteld door Z. van Dijk en in 1898 door J. Proper, beide uit Kampen.

Tegen den Zuidelijken kerkmuur dicht bij het koor staat op een rood marmeren voetstuk een groen marmeren urn, die het hart van den Vice-admiraal Jan Willem de Winter bevat, met het onderschrift:

Jan Willem de Winter
Vice-Admiraal etc.
Overleden te Parijs 2 Juny 1812.
Isalam nascentem ultraque victuro
Morientem sequana vidit nomen honore colit.

Onder de grafmonumenten, die in de kranskapellen zijn, trekt dat van Rutger van Breda en zijne echtgenoote de aandacht; hieronder vindt men een steen met het opschrift:

»Lodewijk Arend
Baron van Ittersum
geboren 19 April 1779
overleden 5 December 1812".

en daarnaast een graf met het opschrift:

»Tot doots bedencken
sich te begeven
is een beginsel van
't ewigh leeven
Burgm. van der Merwede
en Blanckvoort."

Onder de vele zerken in de kerk, vooral uit de 16de en 17de eeuw, vindt men een steen met kelk en ouwel, die eens het graf van een priester dekte, en evenzoo de grafzerk met het opschrift:

»Anno 1625 den 10 Mey is in den Heere gerust Thomas Berentsen lantmeeter van Overijsel." Hieronder een Engelkop met lauwerkrans, waarbinnen vroeger het merkteeken van Th. Berendsen.

Ten slotte de drie 17de eeuwsche kronen voor kaarsverlichting, elk van drie verdiepingen; één er van is voorzien met het wapen van Kampen, de twee andere met gildenschilden.

In den toren hangen twee klokken van van Wou. De eene, met het beeld van St. Maarten aan een arme een aalmoes gevende, heeft tot opschrift in Gothische letters: »Nomen sum nacta martini sorte patroni illius facta cunctis sint vivere gnomi vita sic acta deus ut det culmina throni Gherardus de Wou me fecit anno dni MCCCCLXXXII."

De andere klok heeft alleen tot opschrift in Gothische letters: »Petrus cum paulo sancti prestāt michi nomen hy duo nos velint precibus cōiūgere celis Gherardus de Wou me fecit MCCCCLXXXII."

Onze Lieve Vrouwe- of Buitenkerk. — Deze kerk, aanvankelijk een met riet gedekte kapel aan de Twaalf Apostelen gewijd, werd vermoedelijk in het laatst der 13de eeuw verbouwd en als kerk toegewijd aan O. L. Vrouwe. In 1369 werd zij vergroot en uitgebreid onder leiding van Rutgher Michielszoon van Ceulen. Belangrijke herstellingen onderging de kerk van 1608—1610, waartoe de afbraak van de St. Geertruidskerk gebruikt werd.

Het koor en dwarspand werden van 1886—1893 onder toezicht van Dr. P. J. H. Cuypers en door I. Gosschalk gerestaureerd, daarna werd aan het uitwendige van het Zuidelijke portaal gewerkt.

Van 1453—1454 werd de toren der kerk geheel verbouwd. Andries Goerts maakte in 1481 een nieuw houten klokkenhuis daarop. In 1607 viel een deel van den toren naar beneden en beschadigde de kerk en eenige huizen. Van 1625—1629 werd de toren hersteld, terwijl hij in 1617 afgedekt werd, om hem tegen inwateren te beveiligen. Scheef gezakt, werd hij in 1683 door Johan de Jonge, architect uit Dordrecht, recht gezet. Omstreeks 1865 verbouwd, verloor hij zijn karakter.

Sedert 1580 was de kerk in handen der Hervormden, totdat Lodewijk Napoleon haar in 1809 — bij zijn bezoek aan Kampen in Maart van dat jaar — aan de Katholieken teruggaf, die haar den 24ste October 1810 in

bezit namen. Bij het overgaan der kerk was zij zeer vervallen. De kosten om haar in orde te maken werden begroot op 38500 gulden, de Rijksbijdrage hierin werd 20 April 1809 op 13250 gulden bepaald.

De kerk, gewijd aan O. L. Vrouw, in baksteen opgetrokken met spaarzaam gebruik van groefsteen, behoort aan de Roomsch Katholieke gemeente, de toren aan de burgerlijke gemeente.

De kerk bestaat uit een schip met drie even hooge beuken, een dwarspand en een koor, gesloten met vijf zijden van een achthoek. In den hoek, gevormd tusschen de koorsluiting en de later te vermelden Zuidelijke altaarnis in het dwarspand, is een traptoren ingebouwd met wenteltrap en waaiervormig gewelf. De toegang tot die trap is in de Zuidelijke altaarnis en voert naar de eerste verdieping der sacristie, die om den traptoren gebouwd is. Deze sacristie heeft een beganen grond, overdekt met een netgewelf op ribben, en een eerste verdieping, overdekt met een stergewelf met ribben. Op deze verdieping vindt men ook nog een eenvoudige Gothieke houten trap. Aan de buitenzijde der sacristie zijn zeer opmerkelijk de overblijfselen van groefsteenen spuwers.

Zoowel aan de Noord- als aan de Zuidzijde der kerk vindt men een portaal uit het einde der 15de eeuw. In den Zuid-Westelijken hoek van het Noorderportaal staat een traptoren, toegang gevende naar de gewelven van de kerk.

De afscheiding tusschen de beuken heeft plaats door ronde pijlers met kapiteelen met bladmotieven. De middenbeuk heeft vier gewelfvakken, overspannen met kruisgewelven met ribben van tufsteen; de zuidelijke zijbeuk is overdekt met kruis- en samengestelde gewelven met ribben; de Noordelijke zijbeuk heeft vier gewelfvakken met kruisgewelven op ribben.

De muurzuilen, waarop de gewelfribben in den Noordelijken zijbeuk samenkomen, rusten op gebeeldhouwde kraagsteenen. De portalen zijn elk van netgewelven met ribben voorzien, wier uiteinden op gebeeldhouwde kraagsteenen neerkomen. In het Noordelijk portaal vindt men muurnissen met Gothieke open versieringen.

Het dwarspand heeft vijf gewelfvakken, elk met een kruisgewelf overspannen. Het middelste kruisgewelf is aanzienlijk hooger dan de andere.

In het verlengde van de as van elk der zijbeuken is het dwarspand voorzien van een altaarnis, gesloten met vijf zijden van een achthoek.

Het priesterkoor heeft twee gewelfvakken met kruisgewelven en in de koorsluiting een straalgewelf, alle gewelven met ribben. De vensters, voor zoover zij niet gerestaureerd zijn, zijn met ramen van groote ruiten met ijzeren roeden gedicht. Oude raamtraceeringen zijn nog aanwezig in de blinde vensters aan de West- en Oostzijde van het Noordelijk portaal. Aan dit portaal en zijne beeren vindt men, evenals aan den traptoren in den Zuid-Westelijken hoek, overblijfselen van versieringen in groefsteen, waaronder draagsteenen, overhuivingen enz.

In den Noordelijken gevel van het dwarspand vindt men twee steenen,

herinnerende aan minder gelukkige werkzaamheden aan de kerk. De eene luidt:

»Berend Hendrik
Van Berkum
1733".

De andere lager geplaatste vermeldt o. a. den hersteller, A. de Laet, in 1862—1868.

In de kerk liggen als vloer nog merkwaardige overblijfselen van grafzerken.

De toren heeft drie afdeelingen, van elkander door zandsteenen waterlijsten gescheiden. Inwendig is hij voorzien van een kruisgewelf met groefsteenen ribben. Hij is niet op deskundige wijze gerestaureerd.

In den Noord-Oostelijken hoek van den toren vindt men aan de buitenzijde een traptoren met wenteltrap, voorzien van een baksteenen waaiervormig gewelf en zandsteenen spil en treden.

In de sacristie verdient de 17de eeuwsche eikenhouten kast met paneelen zeer de aandacht, evenzoo in de pastorie een kast, uit denzelfden tijd, waarin het kerkelijk archief bewaard wordt. De laatste is later uit verschillende deelen samengesteld, de gebeeldhouwde kopjes enz. zijn zeer fraai.

Behalve het regelenboek, vermeld bij het Burgerweeshuis, bezit de parochie nog wiegedrukken, enkele handschriften en twee getijdeboeken, afkomstig van den pastoor Gerardus Mulders (1738—1754). Onder de wiegedrukken bevindt zich een Biblia Sacra van 1480 met glossen, eens eigendom van de Karthuisers op den Zonneberg bij Kampen in Oosterholt.

Pastorie der Roomsch Katholieke Gemeente. — In den gevel aan de tuinzijde is een gevelsteen ingemetseld met »A°. MDCXXX" en de voorstelling van een voerman met zweep op een wagen, waarvoor twee paarden in vollen draf loopen.

In den tuin der pastorie staat het zoogenaamde St. Nicolaastorentje, een groefsteenen nis, die vroeger op een muur aan den IJssel buiten de voormalige Hagenpoort, bij de uitmonding der gracht, stond.

De nis is in plattegrond cirkelvormig en heeft in opstand toegang voor een persoon. Zij is gedekt met een kegelvormig groefsteenen dak, waarop een leeuw met het Kamper wapen. Een zijde van den wand is in een omlijsting voorzien van het jaartal: »1611", de andere zijde is versierd met twee leeuwen als schildhouders, waartusschen het Kamper wapen en waaronder: »1611".

In de pastorie hangen o. a. nog de volgende twee schilderijen:

a. Paneel, waarop Christus aan het kruis, waarnaast Maria en Johannes, het portret van »Josephe Druckses von Reinfelden," enz. 16de eeuw.

b. Doek, waarop de vier Latijnsche Kerkvaders, blijkbaar in redetwist; op den achtergrond een altaar met de voorstelling van het Laatste Avondmaal.

Gesticht van Liefdezusters. — Dit gesticht, naast O. L. Vrouwekerk

gelegen, bezit twee schilderijen op paneel, beide voorstellende den Heiland aan het kruis. Op het eene wordt de Heiland met drie, op het andere met vier nagelen aan het kruis gehecht voorgesteld.

Beide zijn vermoedelijk uit de 16de eeuw.

De Broederkerk en hare omgeving. — Deze Kerk behoorde oorspronkelijk tot het Minnebroederskloosler van de orde van St. Franciscus, dat reeds voor 1300 bestond. In 1473 brandde bijna het geheele klooster af. Van 1473—1490 werkte men met tusschenpoozen aan klooster en kerk. De toren, die vroeger op de kerk stond, kwam in 1480 gereed. In 1625 had hij nog een uurwerk. Na de hervorming trok de stad de gebouwen en bezittingen tot zich. Tijdens de Fransche overheersching van 1672—1674 werden de Minderbroeders weer in het bezit der kerk gesteld.

Het dak der kerk werd in 1720 grootendeels vernieuwd en het er op staande torentje in 1733 hersteld. In 1786—1791 werden vooral veranderingen aan het gebouw aangebracht.

Den 5den April 1627 besloot de raad de steenen muren om den kloostertuin langs den Burgwal en de Nieuwstraat af te breken en er een plein van te maken, thans de Nieuwe Markt.

Den 22 Juni 1630 werd besloten een gedeelte van de kloostergebouwen tot vergaderzaal of college te vertimmeren, wanneer Ridderschap en Steden binnen Kampen vergaderden. Van deze gebouwen, thans ingenomen door een lagere school, is niets meer over.

Een ander gedeelte der kloostergebouwen, thans Muziekschool, was seder 1631 Latijnsche School.

De Broederkerk, van baksteen met spaarzaam gebruik van zandsteen opgebouwd, heeft twee beuken, die even hoog, even lang en even breed zijn. Elk der beuken is in het Oosten gesloten met zeven zijden van een twaalfhoek. In de samenkomst der beide sluitingen is tegen en tusschen twee beeren der beide beuken aan een achthoekige traptoren gebouwd. Elk der beuken is van een leien dak voorzien. Op het dak van den zuidelijken beuk staat een laat Renaissance torentje, waarin een klok hangt. Deze klok heeft tot opschrift met blokletters:

»Anno 1753 me fecit Ciprianus Crans Jansz. Amstelodami."

De dakgoot tusschen de beide beuken loopt door het traptorentje.

Van het Westen af worden acht opvolgende gewelfvakken met steenen kruisgewelven met ribben in elken beuk door de Nederlandsche Hervormde Gemeente tot kerk gebruikt. Dit gedeelte is met een opgaanden steenen muur van het overige afgeschoten, terwijl hier de scheiding der beuken onderling uit ronde kolommen met kapiteelen met bladmotieven bestaat. De ribben komen op de kapiteelen neer.

Onder het negende gewelfdak ligt de toegang tot de kerk. Hierop volgen nog drie gewelfvakken vóór de eigenlijke koorsluiting.

Het gedeelte van de kerk ten Oosten van den toegang wordt verhuurd

door de burgerlijke gemeente Kampen en dient deels tot cathechiseervertrekken, deels tot militair kleedingmagazijn. De afscheiding tusschen de beuken wordt hier gevormd door een muur, waarin dichtgemetselde ramen met laat Gothiek baksteenen traceerwerk. Deze muur vormde vermoedelijk eens den buitenmuur van den Noordelijken beuk. Uit den Zuidelijken beuk zijn in dit gedeelte de gewelven verwijderd, in den Noordelijken zijn de steenen kruisgewelven met ribben nog aanwezig. De ribben eindigen tegen de zijmuren op kraagsteenen. In de koorsluiting bevindt zich een straalgewelf met ribben.

Uit de bekapping blijkt, dat de gewelven later in deze kerk werden aangebracht.

De ramen dezer kerk, thans ingekort en versmald, zijn van hout. De oude raamneggen, waarbij een spaarzaam gebruik gemaakt werd van zandsteen, zijn nagenoeg nog geheel aanwezig.

Opmerkelijk zijn de ramen met baksteenen traceeringen — thans dicht gemetseld — aan de Noordzijde en op de binnenplaats van het bureau der gemeentewerken zichtbaar; het tweedeelige raam aan die zijde met Romaansche motieven ten Noorden van den doorgang in die kerk en eindelijk het raam met zandsteenen neggen in den Zuidelijken muur der kerk onder het derde gewelfvak van den ingang naar den Burgwal toe. Onder dit laatste raam vindt men nog overblijfselen van een zandsteenen omlijsting.

De traptoren bestaat uit drie afdeelingen en is uit baksteen opgetrokken met afdekkingen in zandsteen.

Wat nu de bouwtijdperken dezer kerk betreft, is vermoedelijk de Noordelijke zijbeuk het oudste gedeelte — eerste helft 14de eeuw —; de ramen in den Noordelijken muur boven vermeld behooren hiertoe, dan volgt de Zuidelijke zijbeuk en eindelijk de traptoren [1]).

Het oorspronkelijk orgel in deze kerk dagteekent uit het einde der 17de eeuw en werd voor omstreeks 20 jaren verplaatst en hersteld.

In de kerk hangen vijf houten borden, waaromtrent het volgende te vermelden valt:

a. Een zwart bord waarop met Gothieke gouden letters staat:

»Mar. 14.
Onse Heere Jesus Christus enz. . . . . .
gedachtenisse."
en »Deze toesegginge wert ook verhaelt door
den H. Paulum daer hij spreeckt: De
drincbeker der . . . . . deelachtig zij.
1 Corin. 10. 16."

en hieronder het jaartal »1614."

1) Opmerkelijk is, dat op oude plattegronden der stad altijd de Zuidelijke beuk, zonder den Noordelijken beuk voorkomt.

b. Een bord als onder *a* vermeld met het opschrift:

»Ick geloove in Godt dē
Vader . . . . . .
te oordeelen de levendē en de doodē"

daaronder:

Ick geloove in den heiligē geest
. . . . . eñ een eewich leven
Amen."

Dit bord dagteekent uit het begin der 17de eeuw.

c. Een bord als bij *a* vermeld met:

»Mat. 28.
Gaet henen . . . . . .
die sal verdoemt worden"

het jaartal »16.43" en een monogram van A. v. K.
Dit opschrift is dus een samenvoeging van Matth. 28 v. 19 en Marcus 16 v. 16.

d. Een zwart bord waarop in een omlijsting:

»Jacob 1 vers 21. 22.
Ontfangt met alle liefe het woord
. . . . . u selfs bedriegende"

In de omlijsting zelf staat boven: onder:

»Vreest God — »Waakt
eert dē Conīc" — ende Bid"

rechts: links:

»Behoud — »een goe
't Geloove — de con-
ende" — scientie."

Dit bord dagteekent vermoedelijk uit het midden der 18de eeuw.

e. Een bord als onder *a* vermeld met de Tien Geboden en gemerkt met een monogram van A. v. K. Afkomstig uit het begin der 17de eeuw.

Het nachtmaalszilver der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Kampen, bewaard wordende in de Broederkerk, bestaat uit: twee kannen, een broodschaal en vier bekers, geschonken door Joh. Marg. Lemker, Wed. H. Gansneb gen. Tengnagel, gestorven 29 October 1738. Elk dezer voorwerpen is voorzien van een opschrift, vermeldende de gift en het wapen der geefster; twee schuifschalen, elk voorzien van een wapen en een inschrift, vermeldende, dat Joan Lemker gen. van Breda, begraven 5 Juni 1813, deze schalen schonk en verder twee schuifschalen en vier bekers, geschonken door Herman Valckenier, geboren 27 October 1736, overleden 24 Januari 1811.

Aan de voormalige *Latijnsche school*, thans Muziekschool, zijn van buiten opmerkelijk het gesmeed ijzeren hek om de trap met het jaartal »1631"

voorzien en de ingang, waarboven boeken, muziekbladen en zandlooper herinneren aan de vroegere en tegenwoordige bestemming van het gebouw met de opschriften:

»Seminarium ecclesiae ac rei publicae."
»Cognitio liguarum clavis scientiae
»Hora ruit"

en bovendien »Anno." »MDCXXXI."

Inwendig verraadt dit gebouw nog overal zijn oorsprong uit het begin der 16de eeuw. Hier vindt men kelders overdekt met kruisgewelven, daarboven een steenen vloer, terwijl op eikenhouten balklagen met sleutelstukken, muurstijlen en korbeelen de vloer der eerste verdieping rust. Die eerste verdieping met haren houten vloer is eveneens met een houten zoldering overdekt, die eveneens op balklagen met muurstijlen en korbeelen ligt. Ook de kap is nog de oorspronkelijke.

Op de plaats van het huis daarnaast, thans bureau van Gemeentewerken en bureau van politie, stond vroeger de rectorswoning. Het tegenwoordige gebouw dagteekent uit ongeveer 1835.

Armenkamer. — Deze kamer maakt een deel uit van de Broederkerk. Men vindt er onderstaande twee schilderijen:

Eene op paneel voorstellende het Laatste Avondmaal en gemerkt »M. Boecop 154."

Eene op doek voorstellende een gezicht op Kampen van de overzijde der rivier uit. Geschilderd omstreeks 1700.

Doopsgezinde Kerk. — Zij is oorspronkelijk de kerk van het St. Annaklooster der Cellezusters van de St. Augustinusorde. Dit klooster werd waarschijnlijk in het laatste der 15e eeuw gesticht. Vroeger was deze kerk in gebruik bij de Waalsche Gemeente, die in 1818 werd opgeheven. In 1823 werd zij door de doopsgezinden aangekocht. Een steen, in de kerk aangebracht, vermeldt dit laatste feit aldus:

»Deze voormalige Waalsche Kerk van
de Hervormde gekocht en hersteld door
de Vereen. Doopsgezinde Gemeente
is den 7 November 1847 ingewijd."

Onder de handteekeningen, die dan volgen, staat: »refecit N. Plomp." Vermoedelijk is deze laatste ook de man, die de kerk met één beuk en een koorsluiting van zeven zijden van een twaalfhoek in- en uitwendig bedierf door de verwijdering van de gewelven en de oude ramen. Uit de nog aanwezige beeren blijkt, dat zij eens behalve de koorsluiting in gewelfvakken verdeeld was.

Zeer vermeldenswaardig is de traptoren aan den Noordwesthoek der kerk, voorzien van een wenteltrap met een fraai waaiervormig baksteenen gewelf.

In de kerk bevindt zich een houten geverfde preekstoel met het omschrift op den bak: »Anno Domini 1611 Mense Junio."

Het orgel werd in 1897 door J. Proper uit Kampen geleverd. Het nachtmaalszilver bestaat o. a. uit: een zilveren avondmaalsbeker met gegraveerden rand van lofwerk en geslagen rand aan den voet en een zilveren avondmaalsbeker met gegraveerden rand van lofwerk en geslagen rand aan den voet. Tusschen het lofwerk van den bovenrand staat het opschrift: Hendrick Hansen van Meer. Geertien Jansen Brouwer. Beide bekers zijn uit de 18e eeuw.

Evangelisch Luthersche Kerk. — In deze kerk is o. m. het onderstaande nachtmaals- en doopzilver aanwezig:

Een broodschotel, op den rand een hart, waarin Christus aan het kruis en waarboven een slang en een duif. Het randschrift luidt:

»Die Gemeinte van ongeanderde Conf. Augsb. in Campen 1649."

Een doopkan en kom. Op de kan staat gegraveerd:

»Ds. Joh. Christ. Romberg predicant en zijn Ed. Huysvrouw Fenna Sophia Reiners hebben dit ter gedagtenis vereert aan de Luthersche kerk te Campen A. 1751."

Op de kom:

»Segne Godt an allen oorden doope, naghtmael en Gods heijlig woort en leijdt ons in de Heemels Poort. Dese doop- ende colekte kom is an de Luthersche Kerk tot Campen tot gedaghtenisse gegeeven van de heer Kapetein Luitenant Coenrat Keiser A0 1726."

Het Raadhuis. — Tusschen 1315 en 1328 had de stad van Geert van der A twee huizen in huur, waarvan het eene als Schepenhuis, het ander als Wijnhuis gebruikt werd. Uit het feit, dat in 1330 gezegd wordt, dat het Schepenhuis bij de Vischmarkt lag, meent men te kunnen afleiden, dat *beide* huizen op dezelfde plaats stonden, waar nu het Raadhuis staat. Gelijktijdig met het schepenhuis wordt het Hof of het Rechthuis vermeld, dat bij de Bovenkerk lag en aan het kerkhof grensde [1]).

In het Schepenhuis vergaderde de stadsregeering, in het Rechthuis spraken schout en schepenen recht. In 1348 wilde men het Rechthuis afbreken en op nieuw opbouwen, hiervan kwam niets. In 1513 werd het oude Rechthuis aan Geert Van Hengelen voor 500 gulden verpand en in 1524 ging het aan hem in eigendom over.

Het Oude Raadhuis is tusschen 1345 en 1350 oorspronkelijk gebouwd.

In den nacht van 4 op 5 Februari 1543 werd het gebouw door brand geteisterd en »verbrande de geheel raedtcamer, die zeer schoone was."

Onmiddellijk na dezen ramp werd met de herstelling begonnen. Berend van Coesvelt, de stadstruffelmeester, stond aan het hoofd der metselaars en kocht o.a. te Leeuwarden de patronen voor de vloeren, die boven op het Raadhuis moesten komen. Deze vloersteenen werden daarop

1) Vermoedelijk het huis in de Oudestraat, Noordhoek Vergietensteeg.

vervaardigd door Tjalink van Sloeten te Leeuwarden. Meester Goessen, de timmerman, herstelde het dak, dat door Herman Leijendekker gedekt werd, die ook de dakvensters met spitsen en bloemen maakte.

Meester Colyn van Cameryck te Utrecht vervaardigde den steenen schoorsteen, waarvoor hij 311 heerenponden en 19 stuivers ontving. Ernst Maeler deed dezen schoorsteen nog een bewerking — in de rekeningen »eyeren" genoemd — ondergaan, wellicht bestrijken met eiwit en vergulden. Aan Jan Glasemaeker werd in 1544 het maken der glazen aanbesteed, voor elk der tien glazen boven ontving hij negen, van elk der zes beneden acht heerenponden.

Meester Vrederick, de stadskistenmaker en timmermeester, leverde het houten beschotwerk en het raadgestoelte. Later werkte hij hieraan nog onder toezicht van Henrick van Mullem. Onder de andere kunstenaars, die er aan arbeidden, worden nog genoemd Johan Stoeldraaier, die groote en kleine kolommen draaide, Peter van Cranendonck, die in 1546 acht kapiteelen sneed, het beeld boven het portaal en de kinderkens op het gestoelte, Zwier kistenmaker, die in 1543 de bassen, korbeelen en balksleutels maakte en in 1545 de zitbanken, Johan Brandenhorst, die de sloten en sleutels leverde, en Ernst Maeler, die binnen en buiten alles opschilderde en boven het schepengestoelte in 1545 het laatste oordeel schilderde.

Het tegenwoordige stadhuis bestaat uit het Oude Raadhuis en een nieuweren aanbouw. Beide zullen afzonderlijk behandeld worden.

Het Oude Raadhuis. — De gevel van het Oude Raadhuis aan de Oudestraat bestaat uit een gebouw met twee verdiepingen, gedekt met een spits oploopend leien dak. Op beide einden van den muur verheft zich een vooruitspringend zandsteenen achthoekig torentje met spits leiendak. Beide torentjes zijn door een zandsteenen leuning verbonden. De leuning bestaat uit acht vakken met Gothieke traceeringen. De vakken zijn door stijlen van elkander gescheiden, die beneden op telkens verschillende dragers rusten, die met het lijstwerk der dakgoot verbonden zijn. Boven dragen deze stijlen hetzij een leeuw als schildhouder met het stadswapen of met de stadskleuren, hetzij een kruisbloem. Beneden de Gothieke traceering vindt men een massief lijstwerk, hetwelk met een segmentboog van den eenen stijl naar den anderen loopt, waardoor beneden elk vak een boogvormige opening ontstaat. Boven vindt men aan deze zijde drie rechthoekige ramen van zandsteen. Zes nissen, twee aan twee op de beide hoeken en en tusschen het tweede en derde raam, springen elk een halve steendikte naar binnen en zijn elk van een beeld met overhuiving voorzien, rustende op een vooruitspringend voetstuk. Van den rechter naar den linkervleugel stellen deze beelden voor: Karel de Groote en Alexander de Groote — volgens sommigen »de Moed" en »de Kracht" — de Matigheid en de Trouw, de Gerechtigheid en de Weldadigheid. Deze beelden, waarvan de bekronende overhuivingen in 1900 zijn aangebracht, dagteekenen uit de 15e eeuw en hebben vooral bij den brand van 1543 geleden. De voetstukken dagteekenen

nog uit het midden der 14e eeuw. Vóór het middelste raam bevindt zich een vooruitspringend kunstig gesmeed traliewerk, vroeger dienstdoende als loive of pui.

De boven- en benedenverdieping worden gescheiden door een doorloopende lijst van zandsteen. Hieronder bevinden zich drie vensters, nagenoeg overeenkomende met die der bovenverdieping. De vensters der bovenverdieping zijn in Renaissance geprofileerd, die beneden zijn vlak. De blindboogstukken der bovenverdiepingen staan op de vensters, die der beneden-

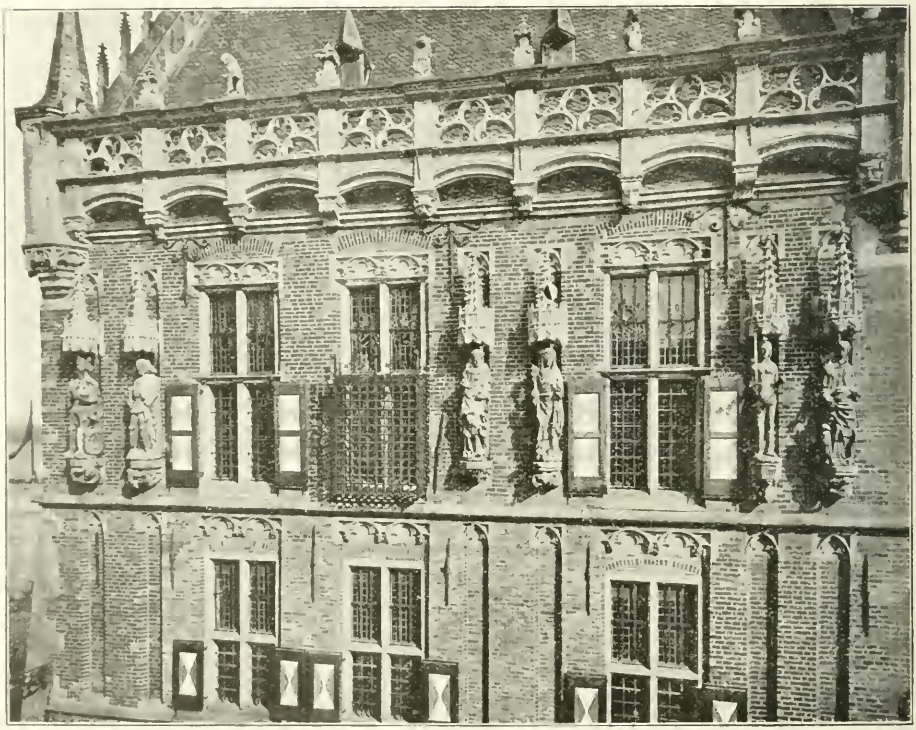

Gedeelte van den gevel van het oude Raadhuis.

verdieping staan boven een ontlastingsboog. Ook hier vindt men zes nissen maar zonder beelden. Vóór de restauratie van 1899 [1]) bevond zich tusschen het tweede en derde raam een soort Romeinsche ingang met steenen trap. Hij verving hier een vroegeren, die in 1791, bij het verbreeden der straat werd opgeruimd.

1) Volgens den in den Westelijken gevel aangebrachten steen. In 1895 werd de top van den Noordelijken gevel en in 1900 de West- of hoofdgevel gerestaureerd door den dienst der gemeentewerken naar de plannen van Dr. P. J. H. Cuypers.

De puntgevel aan de Noordzijde — aan den bovenkant, aan elke zijde door een uitspringend zandsteenen achthoekig torentje met leien spits geflankeerd — is in baksteen opgetrokken met zandsteenen lijstwerk en versieringen. Dit bovenstuk met zijn schroefvormig uitgebouwden schoorsteen en twee rosetvormige ramen, die later er in gebracht zijn, vertoont nog

Noordelijke zijgevel van het oude Raadhuis.

oude vormen. Beneden is de muur in 1713 aanmerkelijk verbouwd, de daarvoor en daaraan verbonden zandsteenen kaak uit 1548 werd in het laatst der 18e eeuw afgebroken.

De Oostelijke zijmuur is eenvoudig van baksteen en zandsteen gebouwd. Voor het tweede der beide bovenramen bevindt zich traliewerk. Aan deze zijde vindt men den zoogenoemden schepentoren met twee omgangen en een houten met leien gedekte spits, waarin de schepenklok hangt, die bij

bepaalde gelegenheden geluid werd en tot opschrift in blokletters heeft:

»Joan Nicolaus Derck
me fecit Hornae A°. 1755."

Van den Zuidelijken gevel zijn boven het dak van den Noordelijken aanbouw nog de oude vormen zichtbaar.

Wat het inwendige van het gebouw betreft, wordt de onderste verdieping ingenomen door kelders, die eens tot gevangenis, waakhuis enz. dienden en reeds in de 17de eeuw ten deele als bergplaats verhuurd werden. In de kelderverdieping onder den Schepentoren vindt men thans de keuken van den inwonenden bode, de schoorsteen komt boven bij den torenspits uit. Een trap leidt in den kelder onder het Oude Raadhuis, waarin nog treden te zien zijn van een vroegere in den zuidgevel. Sporen van de vroegere gevangenis zijn in den kelder nog aanwezig. De kelder is verder met kruisgewelven overdekt met geprofileerde dwarsbogen.

De eerste verdieping wordt thans voor archief gebruikt, terwijl de tweede verdieping de oude raadzaal inneemt.

En archief èn oude raadzaal bereikt men thans door het nieuwe gebouw.

Aan de oude deur, die toegang tot de raadzaal geeft, verdient het ijzerwerk de aandacht. Haar doorgaande komt men in een portaal met twee deuren, waarvan een voor den beschuldigde. Een houten engel boven dit portaal wijst naar het schepengestoelte. De zaal is geheel met eikenhout beschoten — het jaartal 1647 staat in het fries der kroonlijst onder het zwaardenrek, hier is de kast, waarin men eens het stadszilverwerk borg — en van boven met een gebogen zoldering van wagenschot gedekt. Een houten afsluiting met kolommen, kapiteelen en friezen deelt de zaal in tweeën, het voorste gedeelte diende voor het publiek. Vóór deze afsluiting bevindt zich een verhevenheid, waarop de advocaten stonden, als zij vóór de nog aanwezige houten rol pleitten. Tot het achterste gedeelte geeft een deur in de afsluiting toegang. Hier zijn de vlakke gedeelten der betimmering met rijk Renaissance-ornament, door inbranding verkregen, versierd.

In het midden van het achterste gedeelte bevindt zich de uit steen gebeeldhouwde schoorsteen van Mr. Colijn van Cameryck. In hoofdzaak vertoont hij het onderstaande.

Boven in den top staat het wapen van Karel V, tusschen twee kolommen waarop »Plus Oultre", daaronder: »Carolus V Romanorum Imperator Semper Augustus."

De daaropvolgende groep onder de schuine schacht stelt de Gerechtigheid voor, die met het zwaard het aan haar voeten neergestrekte Geweld bedwingt. Hieronder leest men: »Justitiae Gladio Martis Violentia Cessit."

In het daaronder volgende vierkant ziet men in nissen: rechts in den zijwand de Vrede, in de voorzijde de Voorzichtigheid, daarnaast een leeuw met een vaandel met het stadswapen en verder een leeuw met een vaandel met de stadskleuren, dan de Kracht en eindelijk in den linker zijwand de

Matigheid. Op het groote fries daaronder vindt men voorgesteld aan de rechter zijwand Coriolanus voor Rome, aan de voorzijde opvolgend het eerste recht van Salomo en Mucius Scaevola en Porsenna en aan den linker zijwand Manlius Curius Dentatus, de geschenken der Samnieten weigerende. Op de fries staat een bord waarop de woorden: »Regna Cadunt Luxu, Surgunt Virtutibus Urbes; Publica Res Crescit Pace, Furore Perit."

Schoorsteen in het oude Raadhuis.

Aan deze schouw werd in den loop der tijden zeer ten haren nadeele herhaaldelijk gewerkt. Gelukkig dat zij in 1877 onder bekwame leiding van den Heer L. C. Hezemans hersteld werd.

Links naast den schoorsteen staat het schepengestoelte met zijn beide zittingen voor de beide voorzittende schepenen. De achterzijde bevat twee fraai gesneden beelden: de Vruchtbaarheid en de Gerechtigheid. Daarboven hangt de voorstelling van het laatste oordeel. Opmerkelijk is de lei met hare sluiting.

Van de oude raadzaal uit kan men in dat gedeelte van den Schepentoren komen, waarin de oudste en de belangrijkste stukken van het Kamper archief berusten en die er bij den brand van 1543 ook in bewaard werden. Een houten deur, waarachter een ijzeren, geeft toegang tot dit afgesloten gedeelte. Die ijzeren deur, in plattegrond een cirkelboog, bestaat uit aan elkander geklonken

ijzeren staven en is een deel van den buit, dien Kampen in 1362 uit de Stins Voorst medevoerde; zij redde bij den meer vermelden brand menig stuk voor Kampen.

Wanneer men het geheele gebouw overziet, komt men tot de slotsom, dat de brand van 1543 zich niet bepaald heeft tot het uitbranden der raadkamer, maar dat het muurwerk ook zeer geleden moet hebben, waardoor een gedeeltelijk afbreken er van het gevolg moet geweest zijn. Hieruit is dan ook de vermenging van Gothiek en Renaissance verklaarbaar. De invloed der 16de eeuw valt onmiddellijk bij den West- of hoofdgevel op met zijn vormen der laat-gothiek-renaissance.

De zes beelden in de nissen zijn uit het oudste tijdperk evenals de hoektorentjes en de vertikale verdeeling door bogen verbonden in de topgevels.

In de raadzaal vindt men nog deels in vitrines, deels in kasten of los staande o. a. de volgende vermeldenswaardige voorwerpen:

Steen afkomstig van den gevel van het vroegere »Soete naem Jesushuys" in de Nieuwstraat te Kampen; in een medaillon schijnt het kind Jezus gestaan te hebben, 't welk men bij de omwenteling zeker voor een wapen heeft aangezien en uitgehakt. Opschrift:

Sacra est nomeni domus haec Christi salutifero Jesu. Anno domini 1539. Alendis formandisque scholasticulis dicata tenuibus.

Twee tinnen bekers van het drapeniersgilde, de eene met gegraveerd wapenschild, waarop D. H. en lambrequins en daaronder Dirck Hendricksen, Anno 1680, de andere met dergelijk schild, waarop een weegschaal en I. I. K. en daaronder Jan Kelder. Anno 1680.

Geelkoperen stempel, afkomstig van de drapeniers, met het stedelijk wapen en omschrift: Campen 1696. Waarschijnlijk bestemd om loodjes aan de gekeurde lakens te stempelen.

35 gildepenningen van het Drapeniersgilde. 17de en 18de eeuw.

Houten gildestaf van het dragersgilde. 18de eeuw.

De geschilderde bak van het dragersgilde, waarin om het dragen gedobbeld werd, aan de eene zijde dat dobbelen voorstellende, aan de andere zijde de stadskraan en: »Jacobus Hoefhamer, Graanmeester 1773."

Koperen spuiten, in 1558 gemaakt door Thonijs Pijp, om ze bij binnenbrand op het Raadhuis te gebruiken.

IJzeren blaker met snuiter voor drie kaarsen, in 1875 gevonden tusschen het houtwerk van het Oude Raadhuis. 16de eeuw.

Glazen kast, waarin de stempels der Kamper munt uit de 15de en 16de eeuw.

Smeltkroesje voor zilver van Gothlandschen steen, in 1877 te Kampen gevonden op de plaats, waar vroeger de munt stond. 16de eeuw.

Een gedeelte van het stadsporcelein van 1767.

Een Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Gods uit zandsteen, ingericht als reliquienhouder, waarschijnlijk afkomstig uit de H. Geest-Gasthuis-Kerk. Begin 14de eeuw.

Drinkhoorn van het St. Anna- of Rijnschippersgilde, bestaande uit een elandshoorn met zilveren beslag; de punt van den hoorn is gesneden in den vorm van een beestenkop; om het midden een band, waaraan twee vogelklauwen, op welke de hoorn rust, en een zilveren ketting zijn bevestigd. Op den zilveren hoorn het gegraveerde opschrift:

»Wetet guede manne dit horne hoert de rinschippers van St. Anna 1369."

Op den hoorn zijn drie gedreven platen bevestigd, vertoonende 1°. Maria met het Kindeke vergezeld van St. Anna; 2°. de apostel Paulus; 3°. een zeilend schip.

De plaat, voorstellende een schip, schijnt van de 17de, het overige zilveren beslag van het begin der 16de eeuw te dagteekenen.

Zilveren gedreven beker met deksel op voet, van het St. Anna- of Rijnschippersgilde. De kelk is door drie beestenkoppen, die schildjes in den bek houden, omgeven, en versierd met zes gedreven medaillons, waarin een schip, een stroomgod, een vrouwenfiguur, die een kan in een drinkschaal ledigt, een hond en twee herten zijn afgebeeld.

De voet bestaat uit een omgekeerde vaas, waarin, evenals in het deksel, vruchtornamenten en engelenkoppen zijn gedreven, en een opengewerkten baluster, die door armpjes is omringd.

De top wordt gevormd door een krijgsman met schild en anker. 17de eeuw.

Zilveren kroes van de schutters van het St. Anna-gilde. De kroes is geplaatst op een voet, welke op drie kleine leeuwen rust. Om het midden van den kroes staat gegraveerd:

»1341 Den 4 iuly birgitta iacops soe hier staet gesgreven, heeft sant anne scutte dese beker ghegeve."

Het jaartal 1541, dat oorspronkelijk op dezen kroes stond, is later veranderd in 1341.

Het omschrift is gedeeltelijk bedekt door een verguld zilveren rand met triton-ornament.

Zilveren kroes van de schutters van het St. Anna-gilde. De kroes is geplaatst op een voetstuk, dat op drie leeuwen rust. Om het midden van den kroes staat gegraveerd:

»Is God mit ons wie can teghen ons."

Rondom het voetstuk een verguld zilveren geornamenteerde rand. Aan de onderzijde van den kroes is gegraveerd: Anno 1569.

Bandelier van het St. Anna- of Schippersgilde. Op een stuk trijp zijn de schakels van een verguld zilveren bandelier bevestigd, benevens het slot van den keten, vertoonende St. Anna en Maria met het Kindeke. Aan de schakels hangen zilveren schilden met de namen en merken van overlieden van het gild van 1546, 1549, 1551, 1552, 1560, 1561, 1562, 1563, 1565, 1566, 1664, 1675, 1739 en 1741.

Op het schild van 1675, dat den naam van Jan Albertsen Benninck draagt, is een oranjetak gegraveerd met het onderschrift:

»Al buicht die taeck
Al kreuckt het riet
Noch echter kreuckt
Oranien niet."

De keten en het slot zijn uit den aanvang der 14de eeuw.

Zilveren staf van St. Annagilde; de steel is met gegraveerd ruit-, band- en bladornament versierd, afgescheiden door ringornamenten.

Aan de punt prijkt een ornament, bestaande uit vier dolfijnen, met de koppen naar beneden; aan een dezer dolfijnen is een kettinkje bevestigd, waaraan een papagaai hangt, doelende op het schuttersgild. Begin 16de eeuw.

Zilveren gedreven bodeplaat van het St. Annagilde, met afbeelding van een schip.

Aan een met zilverdraad bewerkt lint (de stadskleuren: zilver en azuur) hangt een anker. 18de eeuw. Merken: Kampen (kasteel) I. I. F.

Drinkhoorn van het St. Paulus- of Korvenmakersgilde. Op den zilveren bovenrand leest men boven attributen van het gild:

»Tot lof Sint Paulusgild ter eeren van zijn leden,
ben ick tot haeren dijnst gemaeckt en oock gesneden
in 't jaer 1641 den 25 Januarivs."

Onder den bovenrand is op de eene zijde van den hoorn een zilveren plaat aangebracht, waarop Paulus' bekeering gegraveerd is en het opschrift:

»Sinte Pauwels bekyringhe goet,
Godt die can het helpen metter spoet.
Arent Arentsen Brandt
Heeft dit laeten maecken seer triumphant.
Hij was lyberael en daertoe milde,
Hij heeft dit geschonken aen onse gilde
En onze Patroon daer op doen snijden,
Die nae Damasko sou toe rijden
Gelyck ghy nu siet in dese gesneden print,
Hij was van Godt verkooren en daertoe seer bemindt.
Anno 1658".

Aan de andere zijde een zilveren plaat, waarop in de rondte zeven wapenschildjes zijn gesneden met huismerken en daarboven voorletters van gildemeesters.

Daar tusschen leest men:

»Paulus Apostolus onze Patroen
Heft veel menschen bekeert door sijn sermoen
Een goeden strijt hebbe ick gestreden

Ter liefden om Godes name geleden.
Gelove dat hebbe ick bewaert
Mijn leven daer niet voor gespaert
Waervoer mij is van Godt gegeven
De kroene die onsterflick sal wezen".
1660 $^{1}/_{25}$.

Daarop volgt een zilveren band, waarop zinnebeelden zijn gegraveerd, op het korvenmakersbedrijf betrekking hebbende, en waaraan de twee zilveren vogelpooten zijn bevestigd, waarop de hoorn rust.

De band, die daarop volgt, is effen, doch de onderste geeft te lezen:

»Berent Hermsen Cuiper
Aeltien Gerriets sijn huisvrouw, 1642".

Het ornament aan de punt van den boom eindigt in een bel.

Gildehoorn van het St. Lucas- of Schildersgilde, zijnde een buffelhoorn, met gegraveerd zilveren beslag, dat aan de punt eindigt in een bel en aan den mond versierd is met de wapens van Joost Stevensz., Wolf Henricks, Gyseberth Voet, Roelof Glas, Geert Lucas, Gielis Jacobsz., Jacques Maler, benevens het wapen van het St. Lucasgilde met het jaartal 1685. Het benedengedeelte van dit beslag draagt het opschrift:

»Dits 't gildenhoren tis aangeheeven om vrolick te leeven 1576 van Lucas Cornelus A°. 1585 weder opt nij mit elckxs naem hierbij verbetert dus coen."

Drie banden omringen verder den hoorn. De middelste is met gegraveerd bloemornament versierd; de beide andere dragen arabesken met medaillons, waarin de wapens der overlieden; op den breedsten rand vindt men die van: Bartholt Kistemaker 86; Wolterus Chrachtz 86; Henricus Caerbeck 86; Henrick Borgersen 86.

Op den smallen rand tweemaal het wapen van Gerrit Borgersen.

Op den hoorn zijn voorts aangebracht vijf gegraveerde zilveren platen met de wapens van Cornelis Lucaszoon 1611 D(ecanus) s(ancti) L(ucae) met de spreuk: *wilt dat beste mede doen;* Pieter Kempen Anno 1621; Evert Rijnvisch Anno 1621; Arent Joosten Dieman, met de spreuk: *Amor vincit omnia*, Anno 1609, en van Henderick Janssen Molttert Anno 1655 den 21 Martivs.

Een ketting verbindt het beslag aan de uiteinden van den hoorn.

Verguld zilveren beker op voet met deksel, door de regeeringsleden van 1726 aan de stad Kampen vereerd. Op den kelk en op den baluster van den voet het wapen van Kampen en de wapens der schenkers: J. B. Steenbergen, P. van de Weteringen, Q. Eikelboom, R. M. Foccoma, R. Sabé, H. Eekhout, G. D. Daendels, J. H. Ridder, B. van Marle, E. van Romond, H. Vestrinck, G. Tollius, A. Eekhout en A. Herweyer.

Dezelfde namen staan gegraveerd binnen in het deksel, benevens die van: R. Lemker, A. Herweijer en C. Muntz, secretarissen der stad.

De voet en het deksel zijn met geciseleerde wijngaardranken versierd; de top wordt gevormd door een pijnappel.

Zilveren gedeeltelijk vergulde beker, door het raadslid Johan van Urck aan de stad Kampen geschonken. Op het middengedeelte van den kelk, dat niet verguld is, zijn drie medaillons gegraveerd, waarin afbeeldingen van Tamar, Nero en Hester en waartusschen gegraveerde arabesken. Het ondergedeelte van den voet is versierd door gedreven ornamenten, medaillons met vrouwenkopje en beestenkoppen; om den baluster beestenkoppen en drie armpjes.

Op het gedreven deksel drie medaillons met afbeeldingen van een harp-, een viool- en een guitaarspeler, afgewisseld door een leeuwenkop en saterkoppen; daarboven verheft zich op een, weder door drie armen omgeven baluster, een Romeinsch krijgsknecht met schild en lans.

In het deksel het wapen van Johan van Urck (gewapende arm) met het omschrift:

»Qvi bibis hunc cyathvm cuius sunt munera quaeris, Largus Ioannes Urckius ista dedit."

In 1578, toen al het zilverwerk der stad Kampen tot munt werd geslagen, om de Duitsche soldaten van den Graaf van den Bergh te betalen, bleef deze beker gespaard. Vandaar dat hij bekend staat onder den naam van »moffenbekertje". [1])

Ook in 1672, toen het stadszilverwerk bij den inval der Franschen werd gesmolten, ontging hij den smeltkroes.

Vervaardigd in 1551.

Nieuwe Raadhuis. — Het Nieuwe Raadhuis staat op de plaats, waar vroeger het stadswijnhuis, ook stadswijnkelder genoemd, stond. In het laatst der 16de eeuw werd de wijnkelder omgebouwd om met het schepenhuis het stadhuis te vormen. In 1607, 1628 en 1740 onderging dit gebouw groote veranderingen en verdwenen de oude gevels, die aan de Oudestraat uitkwamen. Van 1830 tot 1835 werd het Nieuwe Raadhuis verbouwd en verloor toen elk architectonisch belang.

In dit gebouw verdienen de volgende voorwerpen vermelding:

Een gobelin, een arcadisch landschap voorstellende, de voorgrond wordt ingenomen door twee figuren, waarvan een Apollo met de lier. Uit de 16de eeuw.

Op de trap een rouwbord van Reiner Lodewijck Gansneb gen Tengnagel, heer te Olthuis enz., overleden den 17den December 1705.

Onder de schilderijen de volgende:

Een portret van den admiraal Jan Willem de Winter.

1) Zie over dien beker ook Bijdragen tot Gesch. van Overijssel, III, blz. 143 vgl.

Ernst Casimir van Nassau (1573—1632).
Willem Lodewijk van Nassau (1560--1620).
Willem I.
Maurits en
Frederik Hendrik, de vijf laatste worden toegeschreven aan Michel van Miereveld.
Willem II.
Willem III van Johan de Baen 1619.
Willem IV van J. V. Tischbein 1750.
Koningen Willem I. Willem II en Willem III.
De Koningin-Moeder door J. D. Belmer.

Op de burgemeesterskamer hangt een wintergezicht, de IJssel vóór Kampen, van Hendrik Averkamp 1663.

De Nieuwe Toren. — In 1646 brandde de kerk van het H. Geest-gasthuis af en werd besloten op hare plaats een toren te bouwen. Plannen voor dezen toren leverde o. a. in 1647 Jan Adriaansz. Leegwater, in 1648 de molenmaker Dirk Jan uit Edam en Evert Rijnvisch. Alleen het plan van Philippus Vingboons werd aangenomen. Den 26en Juni 1649 werd de eerste steen gelegd. Den 21en Februari 1651 besloot men het werk voor dat jaar te laten stilstaan. Weer opgevat, rustte het na 1655 weer een tijd lang, waardoor eindelijk eerst in 1664 het kruis op den toren gezet kon worden. De levering van een klokkenspel, dat op den toren zou hangen, werd den 28en November 1657 aan François Hemony opgedragen. Gerrit van Loo leverde het klavier, terwijl de klokkenspeler uit Amsterdam Solomon Verbeek de draden scheerde. Eindelijk werd het werk den 3en Januari 1664 door Mr. Hendrick, organist te Zwolle, opgenomen. »Wegens het voltrecken van het klockenspel ende uyrwerck" op den Nieuwen Toren werd den 30en November 1669 aan de weduwe Sprakels nog *f* 3120.10 toegekend.

In 1679 helde de toren over en werden sinds dien tijd herhaaldelijk maatregelen hiertegen met goed gevolg genomen.

De vierkante toren is in baksteen met zandsteenen hoeken, traceeringen, waterlijsten en omlijstingen opgetrokken. Hij heeft drie afdeelingen, daarboven verheft zich een houten met lood bekleed achtvlak, klokkenhuis, met lantaarn en leien spits. Het achtvlak springt sterk naar binnen, waardoor een omgang met steenen leuning gevormd wordt. Aan den omgang zijn in steen gehouwen 17 wapens aangebracht, van de burgemeesters en van de drie secretarissen. De teekeningen hiervoor werden in 1662 door Jan van de Graeff, gildemeester van het St. Lucasgilde, vervaardigd. Onder den toren door ziet men nog de moeten van het steenen kruisgewelf, dat eens dien doorgang overdekte. Boven den boog van dien doorgang staat aan de Oudestraat zijde het in zandsteen gehouwen wapen van Kampen met twee leeuwen als schildhouders, boven den boog aan de andere zijde een steen met het wapen van Kampen en het jaartal: »MDCCXIV".

In den toren hangt het klokkenspel, dat met de hand en door het

uurwerk bespeeld kan worden. Vijf-en-dertig klokken bevinden zich in den toren, waarvan vier van Geert van Wou, een van Kiliaan Wegewaert, negen-en-twintig van Franciscus Hemony en een van L. Haverkamp.

Die van Van Wou hebben achtereenvolgens tot opschriften in Gothieke letters:

a. »Salvator dicor ut quisq. salutis amator in clangore mei sit memor ipse dei defunctos plango vivos voco fulgura frango omibus in campis vox mea sit decori Gherardus de Wou me fecit Anno a nativitate domini nostri MCCCCLXXXI." In het lichaam dezer klok staat aan de eene zijde het beeld van den Salvator, daartegenover aan de andere zijde dat van een bisschop; onder beide het jaartal 1481.

b. »Mater erat pura cum virginitatis honore dicta maria pia quo nomine dicor et ore baptizans hoc contulit ergo dum sono more sacro succurrat venie cūctis ea rore Gherardus de Wou me fecit MCCCCLXXXI." In haar lichaam staat aan weerszijden tegenover elkaar het beeld der H. Maagd in de zon, met de maan onder hare voeten, daaronder een schild met het wapen van Kampen en een leeuw tot schildhouder en een schild met de kleuren der stad met eveneens een leeuw tot schildhouder.

c. Fusor hic inpressit nomen sacri nicolai rector concessit me fieri faciens hoc opus ut clangens pellat tedium venietis ad templum tangens cor scelus ut fugiat Gherardus de Wou me fecit anno dni MCCCCLXXII." In haar lichaam staat ter weerszijden en recht tegenover elkaar het zegenende beeld van St. Nicolaas met mijter en staf.

d. »Maria vocor Gherardus de Wou me fecit anno domini: MCCCCLXXXIII."

De klok van Van Wegewaert: »Si deus pro nobis quis contra nos Kylianus Wegewaert me fecit campis anno 1627."

Bij de negen-en twintig klokken van Hemony zijn de bovenranden voorzien van fraaie reliefs, engeltjes voorstellende, die aan trommen, klokken, triangels en klokkenspellen tonen ontlokken. In het lichaam van sommige komt het wapen van Kampen voor.

Een klok heeft tot opschrift in blokletters: »Dum campana sonans ex quo divido tempus Franciscus Hemony me fec. Amstelodami anno 1662."

Een andere: »Dulcior e nostris resonat tinnibus aer. Franciscus Hemony me fecit Amstelodami A°. 1662."

Weer een andere:

»Laudate dominum in cymbalis bene sonantibus F. Hemony me fecit Amstelo. A°. 1659."

Nog een ander:

»Benedictus dns deus Israël quia visitavit et fecit redemptionem plebis suae F. Hemony me fec. Amstelodami A°. 1659."

Een andere:

»Temporis extremi tum memor esto tui, Franciscus Hemony me fec. Amstelo. A°. 1662".

Een klok:

»Cantate domino canticum novum cantate domino omnis terra F. Hemony me fecit Amstelodami 1659".

Een klok:

»Laudabo nomen dei cum cantico et magnificabo eum in laude F. Hemony me fecit A°. 1659."

Een klok:

»Sit nomen domini benedictum F. Hemony me fecit Amstelodami Anno domini 1659."

Een klok:

»Cantate dño canticum novum quia mirabilia fecit F. Hemony me fecit Amstelodami A° 1659".

Negen klokken:

»Franciscus Hemony me fecit Amstelodami Anno domini: 1659".

Een klok:

»Francis Hemony me fecit Amstelodami Anno domini MDCLIX".

Vijf klokken:

»Franciscus Hemony me fecit Amstelodami 1659."

Vier klokken:

»Fecit Amstelodami anno domini MDCLIX."

Een klok:

»Fecit anno domini MDCLIX".

De klok door Haverkamp gegoten heeft tot opschrift in blokletters:

»L. Haverkamp me fecit Hornae 1790."

Het Gothieke Huis. — Dit oude koopmanshuis, zich uitstrekkende van de Oudestraat tot de Nieuwstraat, dagteekent uit de tweede helft der 15de of het begin der 16de eeuw. Hierin werd sinds onheuglijke tijden het bedrijf van grutter uitgeoefend. Hierdoor vormen de inrichting met de nog aanwezige werktuigen niet minder een stuk historie dan de er achter gelegen Gothieke stal, wellicht eenig in ons land.

Wat de gevel in de Oudestraat betreft valt op te merken, dat de winkelpui dagteekent uit 1816 welk jaar een inschrift op de onderste waterlijst vermeldt. Een houten kroonlijst met houten dakvenster vervangt den voormaligen top. Tusschen pui en kroonlijst vindt men de eerste en tweede verdieping, die nog in oorspronkelijke vormen voorkomen, en uit zandsteen opgetrokken zijn. De dammen tusschen de vensters zijn alle van eenvoudige doch krachtige profielen voorzien. Deze profileering eindigt op iedere verdieping onder de waterlijst, die door blindboogstukken wordt afgedekt. Het versierde gedeelte van de waterlijsten bevat gestyleerde druiventrossen met wingerdranken en diervormen tusschen bladwerk, dat zich om een staf slingerde. De blindboogstukken zijn met verschillende geometrische vullingen versierd. Op de drie boogstukken onder de houten kroonlijst zijn de letters I, O en H, op de drie daaronder geplaatste M, A en R gebeiteld. Het geheel herinnert aan de Vlaamsche architectuur der Kelder-

mansen. De vensters, vroeger kruisvensters, missen thans de boven-middenstijlen. Zij werden verwijderd toen men het glas in lood verving door de thans aanwezige houten ramen.

De achtergevel van het hoofdgebouw komt op een binnenplaats uit. Sporen van een traptoren, die in den zuidelijken hoek stond, zijn hier nog aanwezig. De gevel is verder verdeeld in drie vensterbreedten, waarnaast een smaller raam. In het ondergedeelte is het smalle raam vervangen door een deur, die het hoofdgebouw door middel van een uitgebouwden houten gang met het achterhuis verbindt.

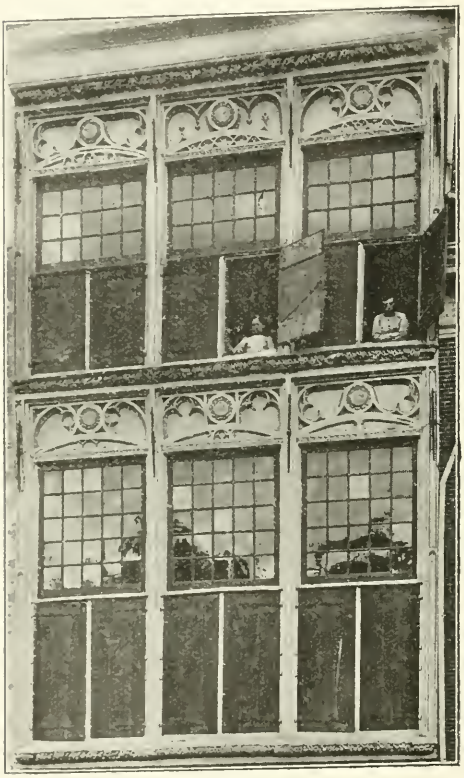

Gedeelte van den gevel Gothieke huis.

Deze achtergevel is uit baksteen opgetrokken, alleen de vensterstijlen, waterlijsten en de aanzet- en sluitstukken in de segmentvormige bogen zijn van zandsteen. De groefsteenen neggen zijn aan de binnenzijde geprofileerd. De ontlastingbogen boven de verschillende ramen hebben hun geboorte in uitgekeepte aanzetstukken.

De balklagen in het geheele gebouw bestaan uit moêr- en kinderbalken.

Door den gang langs de keuken bereikt men de grutterij, wier inrichting bezienswaard is; daar achter liggen de stallen met hun Gothieke kozijnen en balken.

De achtergevel aan de Nieuwstraat is eenvoudig, opmerkelijk is echter het karakteristieke achtiend'eeuwsche deurkozijn met staldeuren. In de stijlen van dit deurkozijn vindt men twee uitkijkjes, met mooi smeedwerk, vermoedelijk uit 1631, gevuld.

Inwendig zijn de vloeren der eerste en tweede verdieping van het hoofdgebouw bedekt met kleine verglaasde plavuizen, die op stevige balklagen in een leemachtige specie zijn gelegd op de zich daaronder bevindende d'kke eiken planken.

Op de muren komen hier nog sporen voor van weggebroken schoorsteenen en spitsboogvormige muurnissen. Een mooie schoorsteen-uitbouw,

steunende op de balklaag en beginnende op een smaakvol bewerkt kraagsteentje, verdiend de aandacht, maar vooral de beide eikenhouten trappen der bovenverdiepingen. Eigenaardig zijn de kolommen van deze trappen met hare insnijdingen, de paneelen in hoofdzaak met hunne vertikale lijnen en de massieve bloktreden op de zware boomen. Mooie deuren met karakteristieke kozijnen breken het wit der muren. Deze deuren zijn door verticale en horizontale klampen in kwadraten verdeeld, de ruimten tusschen die vierkanten en daarbij behoorende omgeschreven cirkels zijn met geometrische versiering, in kerfsnede uitgevoerd, gevuld. De kozijnen zijn eenvoudig met een vierde gedeelte van een cirkelomtrek op de hoeken bewerkt, in welke holle lijnen op regelmatige afstanden rosetjes zijn gestoken. De moer- of hoofdbalken dragen op in den muur gemetselde sleutelstukken, bewerkt met het bekende vijftieneeuwsche peervormig profiel.

Wat de kap betreft zij opgemerkt, dat op de einden der hoofdbalken van de tweede balklaag vertikale muurstijlen, die gedeeltelijk in de zijgevels zijn verankerd, bevestigd zijn. De hooger gelegen balken vinden weer steun in deze stijlen, waardoor ten slotte de geheele bekapping voldoende steun behoudt op de vertikale muurstijlen en de daaronder gelegen hoofdbalken, al ware het dat de zijmuren van den zolder en de daaronder gelegen verdieping verwijderd werden. Hierdoor waren de zolders dan ook in staat groote gewichten te dragen.

Ten slotte zij de aandacht gevestigd op de dakbedekking, die ten deele nog uit de dekking der 15de eeuw, op- en overpannen bestaat.

Het Proveniershuis. — Dit huis, gelegen aan de Boven-Nieuwstraat en zich uitstrekkende tot den Burgwal, herbergt het St. Geertruids- of Boven-proveniershuis, dat in 1897 met het H. Geest- of Buiten-proveniershuis vereenigd werd.

Het eerste werd vermoedelijk in 1381 of 1382 gesticht en toen in 1548 op de nadering van Maarten van Rossem het Katharijne- of Leprozengasthuis, reeds in 1386 buiten de Veenepoort bestaande, afgebroken werd, werden de goederen hiervan later, evenals die van de toe Boecop's vergadering in 1664, met het Gasthuis vereenigd.

In den schuur van het Gasthuis had eens de bekende klokkengieter Hendrick Wolters Wagewaert zijn giethuis.

Het H. Geestgasthuis werd vermoedelijk omstreeks 1250 gesticht en lag bij den Nieuwetoren. In 1897 werd het gebouw afgebroken en sinds dien tijd neemt de Gasthuisstraat, tusschen de Oudestraat en de Nieuwe Markt, zijn plaats in.

De schulpvormige boogvullingen en de gebeeldhouwde maskers in den nieuwen gevel in de Nieuwstraat zijn nog van het oude gebouw afkomstig.

Op de binnenplaats en aan den Burgwal trekken de dakkapellen met zandsteenen omlijstingen de aandacht, waarvan al de gebeeldhouwde afkomstig zijn van het voormalig H. Geestgasthuis.

Op de binnenplaats vindt men o. a. een dakkapel, waarboven een leeuw als schildhouder en een schild beladen met een rijksadelaar en in een omlijsting »A°. MDCXXX."

Een andere dakkapel met schulpbekroning en rechts en links een kop van een man en een vrouw. In een omlijsting staat: »A°. MDCXXX."

In den muur onder deze dakkapellen vindt men van rechts naar links gevelsteenen met onderstaande opschriften:

»H. V. Merle K. M." »Anno" »M. Coops K. M." »1694" en »1695"

Vermelding verdienen hier verder nog de fraaie koperen deurtrekkers aan de deuren.

Boven den uitgang naar den Burgwal aan de zijde van de binnenplaats staat in den sluitsteen:

»Anno
1740."

Aan de zijde van den Burgwal vindt men achtereenvolgens van rechts naar links:

Een dakkapel met gebroken boog en een leeuw als schildhouder met het wapen van Kampen en in een omlijsting »A°. MDCXXXV."

Een dakkapel met schulpbekroning en een obelisk en »Anno 1626."

Een dakkapel met een leeuw als schildhouder en een schild met de stadskleuren en verder een gebroken boog en het opschrift »Renovatum 1730."

Een dakkapel met schulpbekroning, obelisk en kopjes — man en vrouw — terzijde en in een omlijsting »A°. MDCXXX."

Een dakkapel met gebroken boog en een leeuw als schildhouder met het wapen van Kampen en in een omlijsting: »A°. CIↃIↃCXXI".

Inwendig verdient in de keuken het koperwerk de aandacht en verder in de regentenkamer o. m. onderstaande schilderijen.

a. Een schilderij op doek, voorstellende de verzoeking van den Heer in de woestijn.

b. Een schilderij op doek, voorstellende den Heiland, weenende over Jeruzalem. Gemerkt »F. v. Dijck fecit."

c. Schilderij op paneel, voorstellende het Laatste Avondmaal met het randschrift:

»Die Heere Jesus in dier nacht doe hij verraden wordt,
Nam hy dat broodt, danckte ende brackt ende gaft synen
Apostelen ende sprak
Neemet eetet, dat is myn lyff dat voor u gebroken werdt.
Met verlangen heb ik begeert (dat Pascha met u te eten
eer) dat ik lyde. Luc. XXII."

Op een wit papier staat:

»Anno domini
MVcLII."

d. Een schilderij op doek voorstellende den H. Laurentius, aangegrepen door krijgsknechten.

e. Een schilderij op paneel, voorstellende het Laatste Avondmaal. Gemerkt:

»Mechtelt vā Lichtēberch
Anders genant to Bocop
Me fecit Año 1574."

f. Een schilderij op paneel, voorstellende Christus geboorte. Gemerkt:

»Mechtelt van
Lichtēberch anders
toe Bocop m
a fait lā 1572."

g. Gedeelde schilderij op paneel; op de eene helft Maria met het Kind, op de andere Johannes de Dooper. Hierop staat:

»Anno domini
1548."

h. Een schilderij op paneel, voorstellende de werken van barmhartigheid in een gasthuis, voorzien van »A°. 1548."

Grootburgerweeshuis. [1]) — Dit weeshuis staat op de plaats, waar eertijds het Cellebroederskłooster, toegewijd aan den H.H. Augustinus en Alexius, stond. Deze Cellebroeders, ook wel Alexianen of Vrijwillige Armen genaamd, — leeken, zich bezighoudend met het verplegen van zieken en begraven van dooden — kwamen in 1475 te Kampen, waar zij zich met toestemming der regeering in 1477 vestigden. In 1592 werd het weeshuis in het klooster gevestigd, dat in 1539 gesticht was onder den »Zoete-naam-Jezus-huis" [2]) en waarin oorspronkelijk twaalf weeskinderen voor den koordienst werden opgeleid en dat sedert 1554 bestemd was voor alle arme, ellendige, troosteloze weezen door Kamper burgers nagelaten. Bij besluit van den raad van 27 Februari 1657 werd het bestemd voor de weezen van de Grootburgers der stad.

In een der muren van het tegenwoordige gebouw uit 1863 vindt men

---

1) Grootburgers waren vroeger dat deel der burgerij, dat door geboorte of aankoop zeker staatsburgerlijke rechten had verkregen, o. a. noodig tot het bekleeden van ambten en het uitoefenen van beroepen.

2) Dit huis lag in de Boven-Nieuwstraat. Zie voor den steen, afkomstig van dit huis, onder het Raadhuis.

aan de Singelzijde nog een steen, die vroeger in den gevel stond, met het opschrift:

»A°. domini 1475 wilt doch besinnen,
In September den 25 wel bedachit,
Quamē de Cellebroeders te Cām binē,
begonnen dit klooster, A°. 81 volbracht."

In den achtergevel bevindt zich een zandsteen met het opschrift:

Den 4 Februari 1825 is het
Water door een Storm
uit het N. W. die 24 uuren
aanhield hooger
geweest dan in de
vloeden van 1775 en 1776."

en nog een met:

»Dzee vloedde over
dijken heen:
Tot in dit huis: aan
deeze steen."
Den 14 Novembr. 1775."

Rechts van dezen steen staat: »A°. 17". en links »76".

In een der zijgevels staat nog in een zandsteen met omlijsting: »1744."

In het weeshuis worden nog de onderstaande schilderijen enz. bewaard, die der vermelding waard zijn.

In de regentenkamer:

Drieluik, afkomstig uit het huis van de Socte-naem Jesus. Het hoofdblad aan de binnenzijde stelt het bekende verhaal uit den Bijbel, dat Christus de kinderen tot zich roept, voor. De zijbladen vertoonen apostelfiguren, met een daarbij knielend figuur in priestergewaad met drie naast hem knielende weezen. Op het buitenvlak der eene deur ziet men Christus het lam dragende, met daarvoor knielende bejaarde man en vrouw, met het onderschrift: »Anno Domini 1548 den 15 dach Decembris sterff Euert Jorrienszoen »Anno Dni 1534 op nije jaersdach sterft Barbara die Euerts huisfrou was. Godt wese die ziele ghenadich. »Op het buitenvlak der andere deur vindt men het beeld van Mozes, met de Tien Geboden, en van Christus. Daaronder een geknielde geestelijke, omringd van zeven knielende weeskinderen met het onderschrift: »A°. Dni 1554 den 7 Augusti op ons lijeuen Heren transfiguratiendach sterff meister Johan Euertssoen vicarijs van S. Sijmon ende Juden altaer ouerste schoelmeister en eerste regent der weesekinderen. Godt wese die ziele ghenadich."

Landschap op paneel, gemerkt »HA 1643".

Een schilderij op doek »voorstellende een vrouw" met »Nat. 1662" »Ret. 1736."

Een schilderij op doek, voorstellende een familiegroep, midden der 17de eeuw.

Een schilderij op paneel, voorstellende een man en een soortgelijk schilderij, voorstellende een vrouw, midden der 17de eeuw.

In een andere kamer:

Schilderij op paneel, voorstellende een jongen met een hoed in de rechterhand, waarop »1654" en »AET. 6."

In een der gangen hangt een nisvulling op paneel, boven een 18de eeuwsche deur, voorstellende het inwendige van een weeshuis, waarboven de Heilige Geest zweeft en het onderschrift:

»17 de Groote Burger Wesen 86"

Het Burgerweeshuis. — Het tegenwoordige gebouw dagteekent uit 1891 en staat op de plaats, waar in 1460 het Brigitten-Convent »Mariencamp" op den Vloeddijk gesticht werd naar den regel van St. Augustinus en de instelling van St. Brigitta [1]) voor monnikken en nonnen.

Bij de hervorming verliep het klooster en werden de goederen door de stad geseculariseerd. Na verschillende lotswisselingen werd het in 1842 weer weeshuis, waarvoor het in 1687 ook eens reeds bestemd was.

Een opschrift boven het oude ingangspoortje vermeldt een belangrijke verbouwing in 1719 aldus:

»Dit overoud gesticht, een herberg voor de Weezen,
Wierd met een dwaaze val gedreigd, vrij binnenkort,
Of was misschien nu al ten gronde neergestort,
Ten waar opzienderen vlijt en Vaadren zorg gepreezen.
Hier niet gansch tijdig, had door konst en vlijt voorzien.
Men zal dees trouheid in geheugen best bewaaren
Door tijdmerk als men schref, was zevenhonderd jar-
En duizend, boven het getal van negentien.
Zijnde doen ter tijd provisooren de Heeren Borgem.
Johan van der Wende en Joannes Tollius
en buijten vaderen Roelof Egbertzen Storm
en Albert de Haan als regeerende.

1) Het archief der O.L. Vrouwekerk te Kampen bezit het Règelen-boek, eertijds in Mariencamp gebruikt. Verschillende wiegedrukken en handschriften zijn er in samengebonden.

Het Stedelijk archief te Kampen heeft een bewerkten codex der Revelationes St. Brigittae; achter dezen codex volgt het leven van de H. Katharina, dochter van de H. Brigitta. Een getijdenboekje van dit klooster met talrijke miniaturen was in de nalatenschap van wijlen Prof. Alberdingk Thijm.

Boven het ingangspoortje staat een Weesjongen en een Weesmeisje, tusschen hen in staat in een omlijsting:

»I. C. D.
my heeft de wet
alhier geset
dat eer en deugt
in jonge jeugt
door arbeit vroet
en vroom gemoet
wert ingeplant
tot goedenst.
A°. 1627."

In het gesticht trekt in de regentenkamer een opgelegde kast uit het einde der 17de eeuw de aandacht.

Het Ziekenhuis. — Deze inrichting ligt aan het einde van den Vloeddijk, dicht bij den IJssel. Hier stond eens het Pesthuis op den Belt, genaamd Calvariën, welk huis in 1538 door Eilard Cromme gesticht werd. Een gevelsteen in het tegenwoordige huis boven den ingang stelt voor Christus, zijn kruis dragende, met de poorten en muren van Jeruzalem op den achtergrond. Boven dien steen, waarnaar het gesticht zelf »Calvaria" genoemd werd, staat het jaartal »1538" en op een anderen steen »17 herbouwd 97". Het eerste jaartal is dat van de stichting van het pesthuis, het tweede slaat op de verbouwing ter vereeniging met het Ziekenhuis. Dit laatste komt als bestaande inrichting eerst in 1592 voor en was gevestigd in een gedeelte, waar het vroegere Minderbroederklooster stond.

De overbrenging van het Ziekenhuis in het Pesthuis had in 1796 plaats.

In het Ziekenhuis wordt nog het portret op paneel bewaard van den stichter van het Pesthuis, vermoedelijk kort na zijn dood geschilderd. Het opschrift luidt:

»A°. 1520 de 28 dach Augusti in Herusalē. A°. 1545 op Sint Franciscus dach starff Elaerdt Crome pilgherum van Herusalem."

Stadswerkhuis. — Dit werkhuis dient sedert 1805 om bedelarij tegen te gaan en is ten deele gevestigd op de plaats, waar eens de kloostergebouwen van de Cellezusters stonden. Inwendig is nog gedeeltelijk de eikenhouten balklaag en de kap van het voormalige klooster aanwezig. Op een houten bord boven de toegangsdeuren staat geschilderd:

»Hier wordt het volk door werkzaamheid
Tot deugd en braafheid opgeleid;
Want ledigheid, die armoē baart,
Gaat veel met euveldaan gepaard.
Daarom bracht Kampens Magistraat.
Dit oud gesticht weer tot dien staat,
Dat niemand uit gebrek of nood
Moet beed'len langs de straat om brood.
1805. 1869."

Eens was hier een gildehuis voor linnenwevers, zooals reeds blijkt uit het opschrift boven het ingangspoortje:

»Linne Wevers Gilde 1665."

Huizen enz. — *Boven-Nieuwstraat* W. II, N°. 13. Baksteenen topgevel met holle zijden, rollaag op kant, zandsteenen hoeken met »Anno" »1829".

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 37. Twee gevelsteenen in slingers »Anno" »1681".

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 39—41. Gevelsteen omlijsting, waarin een driebladerig klaverblad met blaaspijp. Sierlijke ankers. Laatst 17de eeuw.

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 71. Houten raamomlijsting boven ingang met het jaartal »1756."

Boven-Nieuwstraat W. II, N°. 89. In de ankers »1648."

Boven-Nieuwstraat W. III, N°. 124. Gevelsteen met twee oningevulde schilden, waarboven een helm met een kruis tot helmteeken. Het helmteeken is dat der toe Boecop's.

Boven-Nieuwstraat W. III, N°. 114. Een rijk versierde gevel. Gemetselde pilasters, zandsteenen kapiteelen, basissen, slingers en driehoekige afdekking, waarop een vaas. Boven de bestaande onderpui een gevelsteen, waarop St. Joris met den draak. Tweede helft 17de eeuw.

Broederweg, hoek Groenestraat, W. III, N°. 9. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen, lijsten en versieringen. Het gedeelte gelijkvloers van den gevel is gewijzigd. Daarboven vindt men tusschen zandsteenen lijsten baksteenen vlechtwerk, in het midden waarvan eertijds een vierkante gevelsteen zat. Het vlechtwerk, boven de voormalige pui, waarvan de eiken puibalk, met lood bedekt, nog gedeeltelijk is te zien, wordt rechts en links afgesloten door een borstbeeld van een man en een vrouw, die eindigen in slingers met vruchten. Deze koppen stellen voor Ceres en Bacchus, waaruit zou af te leiden zijn, dat dit hoekhuis bij zijn stichting evenals thans bakkerswinkel was. Op de eerste verdieping zijn de twee ramen met luikjes, elk in een boog geplaatst, opmerkelijk. Onder de bovenste trap van den gevel zit een kraagsteen, gevormd door een mannenkop. De ankers verdienen vermelding. Vroeger las men in het midden van het gemetselde fries op een rechthoekigen gevelsteen »1630".

Broederstraat hoek Nieuwstraat W. III, N°. 25. Gepleisterde gevel. Gevelsteen met Adam en Eva in het Paradijs, rechts en links hiervan een leeuwenkop tot opluistering van het voormalige baksteenen fries.

In 1507 verordende de Raad, dat in dit huis, genaamd »Het Paradijs", geen smederij gevestigd mocht worden, opdat de kloosterlingen in het koor der kloosterkerk niet gestoord zouden worden.

Buiten Hofstraat W. IV, N°. 50. Gevelsteen, waarop in het midden een kruis met het opschrift I. N. R. I., rechts een wapen waaronder »Vene" en links een met »Lynde" er onder. Dit gebouw is de voormalige Vene-Lynde-Vergadering.

Buitenhofstraat hoek Botervatsteeg. Hardsteenen stoeppaal met versieringen en schild, voorzien van een huismerk.

Buiten-Nieuwstraat. Bethlehemsvergadering [1]); vertoont in den gevel een voorstelling van den stal van Bethlehem met omlijst onderschrift:

»In Bethle
hem 1631."

De achtergevel komt uit op Buitenhofstraat W. IV. N°. 29. Gevelsteen met den stal van Bethlehem.

Buiten-Nieuwstraat W. III, N°. 29. Gevelsteen; in een omlijsting staat:

»'s Menschen leven in
desz tit is gestadig
niet dan stridt
1624."

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 36. Overblijfselen van een achttiend'-eeuwschen topgevel met versierde hoeksteenen.

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 52. Baksteenen topgevel met beitels met afdekkingen van zandsteen en waterlijsten van baksteen. Moeten van oude ramen. Fraai nokanker; in de ankers »1661."

Buiten-Nieuwstraat W. IV. N°. 70. Gevelsteen met omlijsting:

»T is beeter
benit als
belache als
Godt behage
. . . . . ."

17de eeuw.

Buiten-Nieuwstraat W. IV, N°. 114. Overblijfselen van een topgevel met holle zijden. 18de eeuw.

Burgwal hoek Bovenhofstraat W. I, N°. 19. Baksteenen topgevel met beitels, overkraging en muizentand en zandsteenen afdekkingen. Begin 17de eeuw.

Burgwal W. IV, N°. 127. Topgeveltje met zandsteenen afdekkingen en uitbouw op hout in de Botervatsteeg. Midden 17de eeuw.

Burgwal schuin tegenover Militaire Hospitaal W. IV, N°. 136. Baksteenen gevel met top, afdekkingen zandsteen, waterlijst baksteen, schuine afdekkingen met beitels; zandsteenen kraagsteen, waarop voormetseling. Moeten van oude ramen met halfronde bogen. Sierlijke ankers. 17de eeuw.

Burgwalstraat (vroeger Speldemakerssteeg) W. II, N°. 6. Huis van baksteen

1) Onder vergadering verstaat men een inrichting, hofje, bestemd om gratis huisvesting te verleenen aan weduwen, van wie enkele nog eene geldelijke toelage ontvangen.

met zandsteenen versieringen, blindarkaden, liseenen, uitgebouwd windas en gevelsteen met engelenkopjes en het jaartal 1530.

Burgwalstraat W. II, N°. 8. Trapjesgevel van baksteen met biksteenen afdekkingen en versieringen. Nokanker met lelie. 17de eeuw.

Cellebroederszweg hoek Groenestraat, eigendom Grootburgerweeshuis en daarnaast gelegen. W. I, N°. 12. Onder de gootlijst in den zijgevel een gevelsteen met:

»Provisoren
G. D. D.
I. B. S.
J. V. S."
en
»1727."

Geerstraat W. I, N°. 36. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen, waterlijsten, sluitstukken en kraagsteen met masker. Fraaie nokanker en gordingankers. Begin 17de eeuw.

Geerstraat W. I, N°. 45. Baksteenen topgevel met beitels en zandsteenen afdekkingen. Gebeeldhouwd kraagsteentje en nokanker. Eerste helft 17de eeuw.

Geerstraat W. I, N°. 47. Gevelsteen:

»Als God behagt
beter benyd als
17 beklagt 95".

Geerstraat W. I, N°. 50. Baksteenen trapjesgevel met zandsteenen afdekkingen, sluitsteenen en kraagsteen met kop. Muurnissen en baksteenen waterlijst met fries Begin 17de eeuw.

Geerstraat en Cellebroederszweg. Brug over den Burgel. Aan de Noordzijde zit in den middenboog een omlijste zandsteen met: »MDCCCLVIII". Aan den Zuidkant een steen met het wapen van Kampen. De omlijsting is aan de bovenzijde afgeslagen. De laatste steen dagteekent uit het einde der 17de eeuw.

Graafschap W. I, N°. 17. Gevelsteen met klok, waaronder »1649". in het lijf der klok HV.

Graafschap. Naast het huis N°. 34 met de dolfijnen staat een noodstal op de straat.

Graafschap W. I, N°. 34. Baksteenen gevel met pilasters en rijk versierde vleugels, zandsteenen dolfijnen, Toskaansche en Ionische kapiteelen en vruchtmotieven. Sierlijke ankers. In twee slingers: »Anno" »1663".

Groenstraat W. III, N°. 160—162. Gevelsteen in omlijsting: A°. 1627.

Kerksteeg W. IV, N°. 6. (Bierbrouwerij). Vierkante gevelsteen, waarin een wereldbol met kruis en »Anno 1761".

Nieuwe Markt W. III, N°. 8, 10 en 12. Gedeeltelijk voormalig schuttersmagazijn. Zeventiend'eeuwsche overblijfselen, zandsteenen waterlijsten en sluitsteenen, ontlastingsbogen en bekroning van het poortje.

Oudestraat, hoek Blauwehandsteeg, W. I N°. 43. Gevel van baksteen en zandsteen voor de versieringen en de waterlijsten. Een kraagsteen, een gevleugelde engelenkop, steunt de voormetseling, die door een bal met sierlijk voetstuk wordt bekroond. Schoone en zeer afwisselende ankers.

Vermoedelijk dagteekent dit huis uit omstreeks 1615.

Oudestraat, hoek Dwarssteeg, W. III, N°. 135. Bovengevel, middenraam met rijke zandsteenen omlijsting. Kroonlijst van zandsteen met rijke draagsteenen. In het fries MDCCLXIV.

Oudestraat W. III, N°. 149. Geheel van Bentheimer steen in Vlaamschen trant gebouwd. Omstreeks 1630 was dit gebouw in gebruik als »Vleishuus". Door verandering is het oude onderste gedeelte verdwenen.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 332. Baksteenen topgevel met holle zijden, zandsteenen gekrulde hoeksteenen en driehoekige bekroning. Twee gevelsteenen »Anno" en »1687".

Graafschap, W. I. N°. 34.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 340. Gevel als bij N°. 332, doch zonder gevelsteen. Einde 17de eeuw.

Oudestraat W. IV, N°. 358. Gevelsteen:

»A. B. B.
H. D. V.
1803."

In den zijgevel aan de Hagensteeg een gevelsteen met het Kamper wapen. Einde 17de eeuw.

Buiten-Nieuwestraat W. IV, N°. 135. Gevelsteen:

»A. B. B.
H. D. V.
1803."

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 334. Gevel als bij N°. 332. Glas in lood en twee gevelsteenen: »Anno" en »1686".

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 354. Baksteenen topgevel met beitels en met zandsteenen hoek- en deksteenen. Baksteenen waterlijst. Overblijfselen van ontlastingsbogen boven de ramen.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 356. Baksteenen puntgevel met waterlijsten, segmentvormige ontlastingsbogen, kleine ruitjes met glas in lood. Kalf voordeur met snijwerk. Inwendig zeventiend'eeuwsche verdeeling.

Oudestraat bij de Hagenpoort W. IV, N°. 336. Baksteenen topgevel met beitels, zandsteenen hoeksteenen, top- en kraagsteenen. Einde 17de eeuw.

Oudestraat hoek Houtzagerssteeg W. III, en N°. 3 en 5. Overblijfselen van een oud baksteenen huis met waterlijsten, kruisvensters met zandsteenen middenstijlen, kleine ruiten in lood. Met vele moeten van oude vensters. Volgens overlevering herbergde het den hertog van Alva tijdens diens bezoek aan Kampen. Midden 15de eeuw.

Schapensteeg W. IV, N°. 67. Gevelsteen met een zwemmende zalm, daar boven:

»Alst Godt behagt
beter benit dan beklagt."

Midden 17de eeuw.

Venestraat hoek Burgwal. Hardsteenen stoeppaal met wapenschild en »16". Eerste helft 17de eeuw.

Vloeddijk, hoek Graafschap W. I, N°. 8. Baksteenen topgevel met beitels en zandsteenen afdekkingen. Sierlijk nokanker; in de ankers »162."

Vloeddijk W. III, N°. 95. Baksteenen topgevel met holle zijden. Afdekking in hoeken en driehoekige bovenafdekking van zandsteen. Begin 19de eeuw.

Vloeddijk W. III, N°. 104. Baksteenen gevel, waarin baksteenen ontlastingsbogen en sierlijke ankers. Eerste helft 17de eeuw.

Vloeddijk W. IV, N°. 126. Gevelsteen van zandsteen, in een omlijsting een gekroonde troffel. Aan den zijkant een baksteenen muizentand. Inwendige inrichting en betimmering uit de 17de eeuw.

Vloeddijk bij de Nieuwe Markt. Baksteenen topgevel met holle zijden. Krullen in de hoeken en driehoekige bovenafdekking van zandsteen. Begin 19de eeuw.

Voorstraat bij de Koornmarktspoort W. I, N°. 2. Trapgevel, thans bepleisterd, afgedekt met zandsteenen lijsten, met nok- en gordingankers. Zandsteenen masker, waarop voorbouw. In de ankers van de balklaag »1648".

Voorstraat W. I, N°. 20—24. Overblijfselen van een zandsteenen waterlijst met rechts en links een leeuwenkopje. 17de eeuw.

Voorstraat W. I, N°. 26 en 28. Gevelsteen met een aanbeeld, waarin het jaartal »1768", en rechts hiervan een sleutel, links een hoefijzer.

Voorstraat W. I, N°. 34. Dit huis, bekend als de Paterskerk [1]), werd vermoedelijk onder Pater Jacobus de Rechter (4 December 1678—1702, in het laatste jaar kreeg hij een opvolger) als pastorie en kerk »Achter de Nieuwe Muur" op den hoek van de Blauwehandsteeg ingericht.

Het gebouw is met reuzenmoppen in baksteen opgetrokken met spaarzame toepassing van zandsteen. De voorgevel is bepleisterd. De zijgevel is vrij goed bewaard gebleven met zijn vensters en waterlijsten in baksteen. In den zijgevel aan de tuinzijde bevindt zich een uitbouw met schuin afdak. Een poort geeft toegang tot den tuin. Het gebouw dagteekent uit het einde der 16de eeuw.

---

1) Aldus genoemd, omdat zij door ordensgeestelijken werd bediend.

Voorstraat W. II, N°. 48. Zandsteenen kraagsteen bij den top, met leeuwenkop, waarboven »1781".

Voorstraat W. II, N°. 52. In de twee steenen, begin afdekking van den topgevel, achtereenvolgens »Anno" en »1793".

Voorstraat W. II, N°. 124. In de vier ankers achtereenvolgens: »1670".

Voorstraat W. II, N°. 136—140. Twee gevelsteenen, elk in een banderolle met inschriften: »Anno" »1653".

Voorstraat W. III, N°. 174. Baksteenen gevel met oorspronkelijke ramen met zandsteenen boven-, midden- en onderdorpels en middenstijlen en baksteenen waterlijst. Midden 17de eeuw.

Pannekoekendijk W. V, N°. 130, bij den z.g. Schreiershoek, in de buurtschap Brunnepe. In het witgepleisterde huisje zitten boven den middendam onder de dakgoot twee Gildehauser zandsteenen gevelsteenen. Op den eenen met opliggende letters staat:

»O 1562 T."

Op den anderen met ingekapte letters:

»D. B. H. Tengnagel
Renovavit
1777."

Aan het slot van dit overzicht is het mij een behoefte mijn dank te betuigen aan den Heer A. J. Reijers, dien het nooit verdroot mij op menigen tocht door Kampen te vergezellen en aan wien ik verscheidene opgaven dank.

Alle gemeenten in Nederland wensch ik van harte dergelijke onbaatzuchtige mannen toe, uitgerust niet alleen met een oog op de monumenten, maar ook toegerust met de noodige kennis.

F. A. Hoefer.

Nederlandsche Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Het toeval wilde dat ik onlangs op een zonnigen middag tusschen 2 en 3 uur met den heer Boland, onzen hooggeschatten en trouwen helper bij het opsporen en afteekenen van namen, opschriften en wapens op onze oude schilderijen, stond voor »*Dood Wild*" van *Jan Baptist Weenix* (n°. 2620 van den catalogus) het bekende meesterwerk waarop is voorgesteld een opengesneden ree, afhangend aan een poot, den kop rustend op een plint waarop het hart en de lever benevens een mes liggen; een groote hond belust op deze gemakkelijke prooi grijnst een kat aan die ook haar deel wil hebben.

Eensklaps herkenden wij op het door de zon beschenen doek den naam *Weenix*, zeer duidelijk links beneden op het plint met groote letters in de natte verf aangebracht.

Het stuk werd dadelijk afgenomen en de naam nauwkeurig in de zon bekeken nadat die was gereinigd en met balsum copaivae »uitgehaald". De heer Boland zette zich toen aan den arbeid en het resultaat zien wij hier op $^1/_1$ der ware grootte weergegeven:

De lange haal vóór de W bevindt zich op het gedeelte van het doek dat vroeger om het raam was geslagen en later bij de verdoeking tot het schilderij werd getrokken. In hetzelfde geval verkeert de G — de beginletter. Daar de verf op die omslagen veel te verduren heeft gehad, heeft ook de naamteekening daar ter plaatse veel geleden.

In Oud-Holland Dl. 22, bl. 32 schreef Dr. C. Hofstede de Groot dat hij op dit schilderij overblijfsels van de handteekening van dien meester meende te herkennen, hij las: Batta en Wee. Meermalen bekeek ik het stuk met het oog daarop — zag wel eenige krabbels zonder er echter letters — laat staan een woord uit te kunnen opmaken. Of ik nu op de verkeerde plaats gezocht heb, dan wel op 't verkeerde oogenblik, ik vond de naamteekening niet. Ik vermoed in verband met het bovenstaande, dat ik verzuimd had de zon te hulp te roepen.

Er valt nu niet meer over den naam van den schilder te twisten: de zaak is uitgemaakt.

Voor het eerst werd in de catalogi van het Rijksmuseum van dit schilderstuk melding gemaakt in 1853, toen het als het werk van een onbekenden meester doorging. De verbeterde uitgave van den heer P. L. Dubourq, die in 1858 het licht zag, spreekt ook nog van een onbekend meester. De heer J. W. Kaiser schrijft het stuk in zijn uitvoerigen catalogus van 1880 aan Albert Cuyp toe, welke toeschrijving Dr. A. Bredius in de eerste uitgave van zijn catalogus (de Hollandsche van 1885) overneemt om bij de Fransche uitgave van datzelfde jaar in een noot bij te voegen dat hij het stuk houdt voor een werk van Jan Baptist Weenix. In de geheel omgewerkte uitgave van 1887 wordt het door hem definitief op den nu juist gebleken naam gebracht. Door mij werd in den catalogus van 1903 deze toeschrijving overgenomen met eene toevoeging dat de naam van Elias Vonck niet geheel was uitgesloten. Aanleiding daartoe was eene voordracht door den heer C. G. 't Hooft gehouden op het Amsterdamsche kunsthistorisch congres van 1898, waarin hij door vergelijking

met een stuk in het Städelsche Institut te Frankfort, het goed recht van Elias Vonck met eenigen grond bepleit had.

Het Rijksmuseum bezit nog een schilderij van Jan Baptist Weenix ongeveer in denzelfden trant. Het is ook voluit gemerkt en stelt voor een levensgrooten liggenden bok in een landschap. Ik heb dit stuk omlaag geplaatst in de Eeregalerij laatste kabinet rechts, zoodat het nu goed kan worden gezien. Dit ook is een werk van groote meesterschap, dat misschien nooit genoeg is gewaardeerd geworden en dat onmiskenbare punten van overeenkomst heeft met de doode ree.

Een onzer copiïsten, de heer *B. M. Asscher*, vestigde mijne aandacht op iets wat op eene handteekening gelijkt, voorkomende op het bekende schilderij van *Claes Moeyaert* »*Drieërlei Keus*", (N°. 1632 van den catalogus), en wel in het witte kraagje dat het meisje om den hals heeft. Daar leest men hetgeen hier in fac-similé is weergegeven:

Staat hier nu des schilders vervormde naam: Moey: jaert of heeft de kunstenaar met deze letters iets anders bedoeld? Ik geef ze zooals ze zijn. Bekend is dat het schilderij in den achtergrond het verknoeide monogram van den meester draagt Cl. M (de C en L ineen) — waaruit deels door vervorming, deels door bijvoeging Gabriel Metsu's naamteekening gegroeid is.

De handteekening op een niet minder belangrijk schilderij, namelijk het »*Gebed zonder Eind*" van *Nicolaes Maes*, dank ik aan den heer Müller, photograaf van de firma Bruckmann. Deze vond namelijk toen het doek buiten in de zon was opgesteld op het witte tafellaken geheel rechts, in de schaduwpartij bij de kat de letters N : M : S in rood aangebracht. Het monogram, door den heer Boland met zorg overgenomen, komt in de Engelsche uitgave van den catalogus op bl. 196 voor.

Ik eindig met eene mededeeling van anderen aard.

Door de welwillendheid van Mr. R. W. J. Baron van Pabst van Bingerden ben ik in staat gesteld den naam van de voorgestelde persoon op een onzer fraaiste historische portretten vast te stellen en wel dat van de schoone jonge vrouw in rijk gewaad, uitkomende tegen een roode draperie, gecatalogiseerd onder n°. 1663 en dat, aan Paulus Moreelse toegeschreven, doorgaat voor het portret van Amalia van Solms.

In een onlangs verschenen werk van Dr. Arthur Kleinschmidt »Amalia von Oranien, ein Lebensbild" vond Baron van Pabst de reproductie van een portret dat hij onmiddellijk en terecht herkende als identiek met het onze en dat voorstelt *Ursula van Solms*, de schoone en edele, acht jaar oudere zuster van *Amalia*, gemalin van *Prins Frederik Hendrik* (geb. 1594, gestorven 1657) die met *Christoph* burggraaf *van Dohna* in het huwelijk trad. Het portret berust op het kasteel *Schlobitten*, thans nog aan de graven van Dohna toebehoorende. Het is een borststuk, terwijl het onze gravin Ursula tot aan de knieën doet zien, en blijkbaar een copie of anders eene herhaling van ons portret, daar het tot in de kleinste bijzonderheden er mede overeenstemt.

Het portret in het Rijksmuseum kwam in 1808 uit het Koninklijk of Nationaal Museum in Amsterdam tegelijk met andere portretten der Stadhouderlijke familie, waaronder o. a. dat van de gravin van Brederode, ook een zuster van Amalia van Solms; het ligt dus voor de hand dat de bevallige beeltenis van Amalia's geliefde zuster Ursula ook in deze verzameling werd aangetroffen.

B. W. F. v. Riemsdijk.

Mauritshuis.

Sedert de vorige opgave (Bulletin 1905 blz. 14) is de verzameling wederom met verscheiden stukken verrijkt, waarvan hier een opsomming volgt.

A Geschenken, legaten en aankoopen. In de eerste plaats dienen vermeld de vier schilderijen, achtereenvolgens geschonken door den Heer L. Nardus te Suresnes, nl.:

A. v. Beyeren. Stilleven met een dooden haas, een vijzel, druiven en een stuk vleesch. Op doek. $79^1/_2 \times 68$.

Egbert van der Poel. Vischmarkt, stadsgezicht overdag. Op paneel 61×75; gemerkt links beneden *E. van der Poel 1650.*

Toegeschreven aan Paulus Moreelse. Modelstudie; een jongen, staande bij een aardbol. Op doek, $84^1/_2 \times 73$. Gemerkt op den aardbol met een monogram, waaruit P M te lezen valt, doch dat niet is het monogram van Moreelse. Ook de schilderwijze komt niet geheel met die van dezen meester overeen. Wellicht is het het werk van een der andere Utrechtsche academici.

Hollandsche School omstreeks 1660. De Drinker. Op paneel, $31 \times 24^1/_2$. Ostade-achtig, aantrekkelijk stukje, dat niet nader te determineeren valt.

De Heer Nardus heeft door deze schenkingen, waaronder vooral de van Beyeren uitmunt, ten zeerste recht op dankbaarheid van alle Nederlandsche kunstvrienden. Hem werd van regeeringswege de zilveren medalje voor Kunsten en Wetenschappen toegekend.

Aangekocht werd een schilderij van:

Salomon van Ruysdael. Gezicht aan een Hollandsche vaart. Op paneel, 47×69. Gemerkt links op een roeiboot: S v R 16...

Ten geschenke ontving het Museum van den Heer P. J. van Dokkum te Utrecht een stuk van

Frans Post. Braziliaansch landschap. Op paneel, 50 × 69. Gemerkt links beneden: F. Post 1667.

De kunst van Frans Post, van wien zooveel stukken het Mauritshuis sierden, toen het nog het paleis was van Maurits den Braziliaan, is op deze wijze voor het eerst in de schilderijenverzameling vertegenwoordigd. Den schenker werd de dank der regeering betuigd.

Wijlen Mej. J. C. H. Roels alhier legateerde aan het museum twee schilderijtjes:

Vlaamsche School omstreeks 1680. Portretten van een heer en van een dame, ieder omgeven door geschilderde bloemfestoenen. Beide op paneel, 37 × 27½. De schilderijtjes zijn frisch van schildering en vooral aantrekkelijk wegens de bloemen, waarin een herinnering aan pater Seghers niet te miskennen valt.

B. In bruikleen zijn thans aan het Mauritshuis afgestaan:

Rembrandt. De zoogenaamde »Saskia met een Brief", eigendom van den Heer J. van Wageningen thoe Dekama te Jelsum. Op paneel, 54 × 473.

Rembrandt. Andromeda. Eigendom van den Directeur. Op paneel 34½ × 25.

Jan Vermeer van Delft. Het meisje met de fluit. Op paneel 20 × 18. Dit merkwaardige stukje, onlangs door Dr. Bredius bij toeval te Brussel bij een particulier gevonden, is slechts gedurende de zomermaanden in bruikleen afgestaan. Het is een zeer karakteristiek werk van den meester in den trant van diens »Nieuwe Testament" (Mauritshuis), »Atelier" (Czernin. Weenen). »Luitspeelster met den Brief" (Rijksmuseum) enz. Het bestaan der schilderij was uit geen enkele bron bekend, ook is ze niet bij Hoet vermeld. Waarschijnlijk is het een fragment uit een grooter stuk.

W. Martin.

De Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Wanneer men het Leidsche museum van Oudheden gekend heeft in de dagen van Dr. Pleyte, die nog slechts een jaar of vier achter ons liggen, en de in Mei l. l. geopende Nederlandsche afdeelingen doorloopt, dan krijgt men wel respect voor het reorganisatievermogen der tegenwoordige Directie.

Hoe het vroeger was heb ik in dit Bulletin reeds uitvoerig geschetst [1]), zoodat thans eene enkele herinnering wel voldoende zal zijn. Op zolders, in afgelegen conciergewoningen, soms ook in flinke zalen, overal zat er

1) Deel V, blz. 202 v.v.

wat van de Nederlandsche oudheden, die alleen op verzoek vertoond werden. Alles was zuiver naar de vindplaatsen geordend: urnen, brons en ijzer door elkaar, een systeem waarbij kennis overbodig is, maar dat dan ook niet in staat is om eenig begrip te geven van de wetenschappelijke beteekenis der verzameling.

De heeren Holwerda hebben terecht ingezien dat dit anders moest worden en ook elders was men reeds begonnen met het systeem-Pleyte te breken.

Rusteloos is er in de laatste jaren gewerkt aan de algeheele reorganisatie van het Leidsche museum, dat ondanks zijn schatten slechts door betrekkelijk weinigen bezocht werd: provinciale musea konden even hooge bezoekerslijsten toonen! Eerst moest de Egyptische afdeeling opgeknapt worden, daarna kwam het vaatwerk uit Griekenland en Italië aan de beurt, thans zijn de Nederlandsche afdeelingen gereed gekomen en die zullen wel het meeste werk gegeven hebben, omdat hier minder voorbereid was en ook minder geprofiteerd kon worden van buitenlandsche ervaring, behalve wat de Romeinsche vondsten betreft en enkele andere goed bekende groepen als b. v. het Merovingisch en Karolingisch vaatwerk.

Die omwenteling in een jaar of vier tot stand te brengen, wat de vaderlandsche oudheden betreft, met krachten die te voren geheel onbekend waren met deze afdeeling, is stellig geen kleinigheid. De autoriteiten, die de koorden van de beurs in handen hebben, moeten van de wenschelijkheid der reorganisatie overtuigd worden, naastgelegen panden worden aangekocht en verbouwd, het aanschaffen van toonkasten eischt veel overleg, daarna begint de schifting in een gedeelte, dat expositie-waarde heeft, en een rest die opgeborgen zal worden, en eindelijk kan er dan worden overgegaan tot het eigenlijke ordenen en uitstallen der verzameling.

In eene opvolgende reeks van vertrekken, waardoor de nu vrijelijk toegelaten bezoeker zelf den weg kan vinden, is in historische opvolging een overzicht gegeven van de voornaamste bestanddeelen der Nederlandsche verzamelingen en van verwant materiaal uit het buitenland, waaronder namaken.

Van uit de oudste afdeeling op de derde verdieping daalt men in letterlijken zin af tot de Karolingische vondsten en de praktische opgravingskamer met de nieuwste vondsten, die de reeks der vertrekken afsluit. De ruimte was krap toegemeten, zoodat de Directie zelfs gewone gangen in museumlokalen moest herscheppen; maar al is het overal wat vol, alles is toch goed te zien en het licht is overvloedig.

Het ligt niet in de bedoeling hier in eene beoordeeling te treden van het oudheidkundige systeem, dat aan de opstelling ter grondslag ligt en door den conservator Dr. Holwerda Jr. werd toegelicht in zijne jongste publicatie »Neerland's vroegste beschaving". Later zal er nog wel gelegenheid zijn daarop terug te komen; trouwens of men het met dat stelsel in het algemeen eens is of niet, dankbaar zal ieder die belang stelt in de vaderlandsche oudheidkunde moeten erkennen, dat hier een prachtige en eenige gelegenheid geschapen is om een belangrijk, zij het nog onvolledig overzicht van de

Nederlandsche praehistorica, uit verschillende provinciën, op zijn gemak te bestudeeren, in verband ook met enkele buitenlandsche groepen.

Waar het op aankwam: het vinden en afscheiden van bepaalde groepen, het de gelegenheid geven die seriën met andere reeksen te vergelijken, het uitstallen vooral van dateerende bijvondsten, b.v. kralen en fibulae uit urnen voor den dag gekomen, dat is werkelijk zoo goed mogelijk gedaan. De opsteller van dat alles heeft echter gemeend nog meer te moeten geven, verschillende groepen in de praehistorische zaal reeds aan bepaalde stammen en tijden te mogen toeschrijven. Mijns inziens ware het voorzichtiger geweest dit zeer fijne en niet dringende werk tot rustiger tijden uit te stellen, te meer waar de vereischte gegevens nog schaarsch zijn en eens gegeven meeningen ongaarne gewijzigd worden.

Wij zullen dit punt hier echter niet verder uitwerken.

Met de Romeinsche afdeelingen stond de zaak anders. Dank zij de nauwkeurige ontgravingen van Romeinsche legerplaatsen in Duitschland, die soms, als b.v. Halteren, de oudheden van een met jaartallen (11 v. Chr.—17 n. Chr.) aan te duiden periode leeren kennen, dank zij ook de voortreffelijke studiën over terra sigillata, het glanzend roode vaatwerk, van Dragendorff, Déchelette en anderen, staan de hoofdpunten van de provinciaal-Romeinsche archeologie thans in hoofdtrekken vrijwel vast. Dit neemt niet weg dat er heel wat kennis en studie noodig is om een groote verzameling als deze behoorlijk te determineeren, zooals Dr. Vollgraff het onlangs in de vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Gen. duidelijk aantoonde tèn aanzien van de Utrechtsche verzamelingen. Ook hier beseft men het dadelijk, alleen reeds bij het bezichtigen der keurig geordende terra-sigillata afdeeling, die b.v. uit Vechten een vijfhonderdtal scherven met verschillende fabrieksstempels kan toonen. De Romeinsche afdeelingen komen mij over het algemeen het best geslaagd voor en het meest volledig, behalve misschien wat het glaswerk betreft. Evenals in de praehistorische zaal is hier in ieder lokaal in het midden een typenkast opgesteld, waaromheen een uitgebreider overzicht volgens vindplaatsen. De toelichting van de typenkasten is nog zeer karig, soms bleef het bij een enkel etiket, vermoedelijk omdat de Directie met de openstelling der afdeelingen niet wilde wachten tot de veel zorg vereischende catalogus in druk verschenen was, een besluit waarvoor men niet anders dan dankbaar kan zijn.

Wat niet tentoongesteld is, kreeg, indien ik wel ingelicht ben, een plaats in de gesloten vakken onder de vitrines, een systeem dat m. i. bezwaren oplevert voor iemand, die niet uitsluitend geleid wil worden door de altijd min of meer persoonlijke keus der Directie, maar uit eigen oogen zich een oordeel wil vormen en daarom den geheelen voorraad dient te kennen. Hij ziet zich verplicht de beheerders lastig te vallen met het verzoek om al die kasten — en er zijn er heel wat — stuk voor stuk te openen, een tijdroovend en verdrietelijk werk! Gemakkelijker zoude het zijn, indien het bedoelde materiaal te vinden ware in een voor het gewone

publiek gesloten depot en dan overzichtelijk geordend, desnoods op zolders.

Ten slotte een paar kleinigheden, ten bewijze dat ik de collectie met aandacht bezichtigd heb, dingen die aan de waarde van het geheel niets afdoen, maar evenals storende drukfouten om rectificatie vragen. In de afdeeling van het Romeinsche terra-sigillata bevindt zich, onder een scherven-overzicht van dat vaatwerk, een scherfje (n°. 1851), dat door zijn lichtgrijze kleur opvalt onder al die typisch roode waar, en inderdaad, al is er overeenkomst in de reliëfversiering. De Spaansche plooikraag en hoed van het in een medaillon geplaatste mannenkopje bewijst volkomen dat het hier een vreemde eend-in de bijt geldt en wel uit de 16de eeuw. Een pendant levert de als Frankisch (waarom?) aangeduide groep van bewerkte beenen voorwerpen uit de terpen, waaronder een in 16de of 17de eeuwsch kostuum gehuld vrouwenfiguurtje, vermoedelijk een mesheft. Een voorbeeld te meer hoe zich in den bodem, op soms raadselachtige wijze, onder werkelijk oude dingen betrekkelijk moderne voorwerpen weten te mengen.

Met dit weinige hopen wij te hebben voldaan aan het verzoek van de Redactie om nog in deze aflevering van het Bulletin de aandacht te vestigen op deze belangrijke gebeurtenis op het gebied der Nederlandsche oudheidkunde.

Mr. P. C. J. A. Boeles.

Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden.

Zilversmidswerk dat typisch is voor den Karolingischen tijd komt geloof ik in onze Nederlandsche musea niet voor. De terpen hebben het onlangs geleverd: een vondst van negende eeuwsche munten en de hier volledig en op ware grootte weergegeven versierde stukken zilver, welke laatste, met een keuze uit de munten, het eigendom werden van den heer S. Wigersma Hz. te Leeuwarden, die deze merkwaardige zaken in bruikleen afstond aan het Friesch museum.

De muntvondst, waarover wij hier niet in den breede zullen uitweiden, geeft een interessanten kijk op het in de dagen dat alles in den grond raakte circuleerende geld en eenige aanwijzing voor de streken waar het grootste bestanddeel, de twintig barbaarsche gouden solidi van Lodewijk den Vrome, vervaardigd werden. Deze munten komen in ons Noorden nog al eens voor, hoewel niet uitsluitend. Dirks beeldde er in 1858 een exemplaar van af in de *Revue de la numismatique Belge* [1]) en de heer Wigersma deelt er [2]) het noodige over mede aan de hand eener aan Gariel ontleende afbeelding, weergevende de gelijdelijke verwording van deze barbaarsche typen [2]). Mag men aannemen dat deze solidi in de 9e eeuw

1) Tom. II, 3me Série, n°. 15.

2) *Tijdschrift voor munt- en penningkunde*, 1906, blz. 100.

ontstaan zijn, ook de enkele zilveren munten die er bij waren behooren

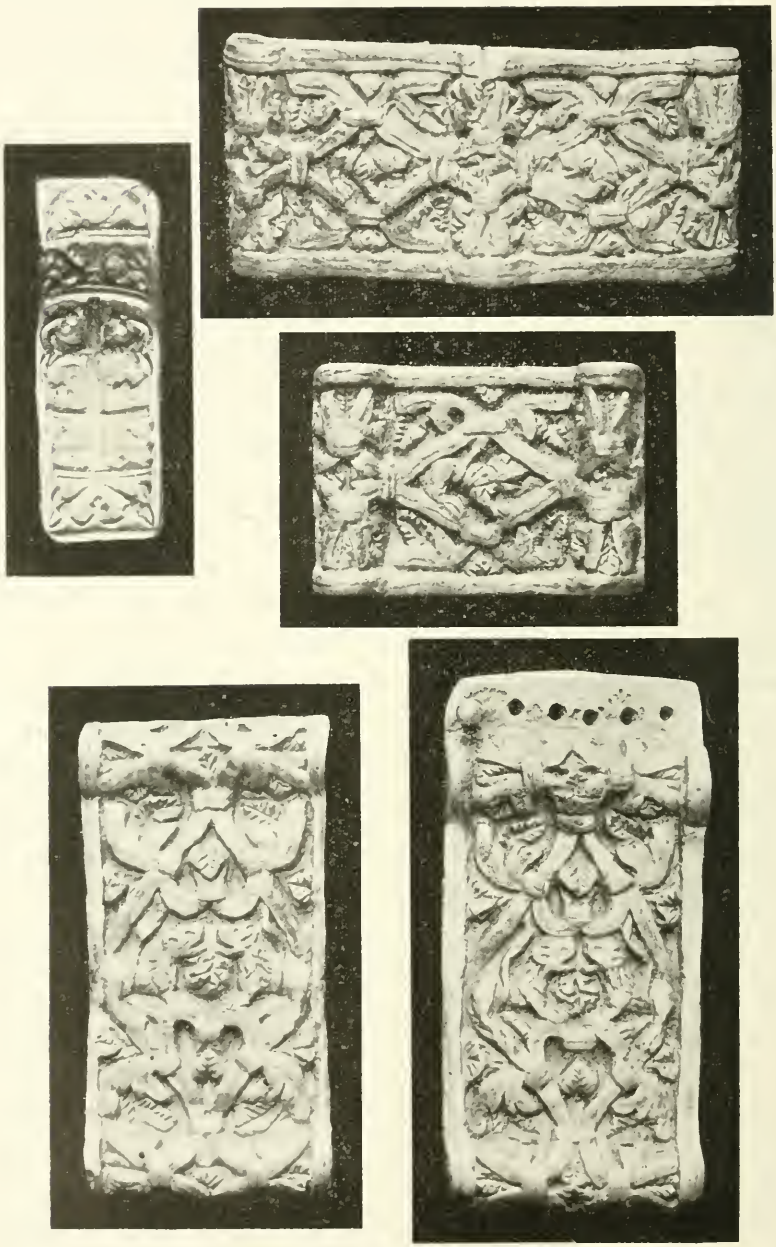

Karolingische gordelbeslagen en mantelspeld.

tot die eeuw; de jongste zijn van de zonen van Lodewijk den Vrome.

In aanmerking genomen verder, dat de gouden solidi niet al te lang na de vervaardiging in den grond geraakt kunnen zijn, omdat onder de twintig stuks vele geheel gelijke exemplaren voorkomen, een gevoelen dat door den heer Wigersma gedeeld wordt, kan het deponeeren van de vondst gevoegelijk omstreeks het jaar 900 gesteld worden.

Ook zonder de dateerende hulp der munten zouden de zilveren sierstukken reeds om den stijl voor Karolingisch werk gehouden moeten worden. De ruitvormig samengenomen ranken zijn o.a. terug te vinden op een bronzen spang uit dezen tijd, afgebeeld door den bekenden S. Müller [1]), directeur van het museum te Kopenhagen, die weet te vertellen, dat er in Skandinavië talrijke prachtige gordelversieringen en spangen van goud en zilver bekend zijn, georneerd met blad- en rankwerk in den Karolingischen, half klassieken stijl van West-Europa. Hij zegt, dat die stukken zonder twijfel door de Vikingers buit gemaakt werden en daarna in hun vaderland inspireerden tot navolging.

In onze streken is weinig van dat werk overgebleven, mogelijk een gevolg ook van die rooftochten.

Het is gietwerk, maar iets meer nog, n.l. op de uitgespaarde ranken na is alles verguld of mogelijk met goudblad beklopt, zooals de vorige eigenaar, de zilversmid Rodbard te Dordrecht aangaf. Langs de wit gelaten ranken zelf loopt in het midden een donkere streep niello: een met zwarter metaal gevulde groef. Al is de bewerking eenigzins grof, het geheel is toch een welkom voorbeeld van Karolingischen stijl, die reeds sterk herinnert aan de volgende Romaansche eeuwen. De kleine leeuwtjes met de door de achterpooten langs den rug omhoog gestoken staarten zijn ook zeer karakteristiek. Met de sieraden die de terpen leverden uit de voorafgaande Merovingische tijden bespeurt men niet den minsten samenhang, geen zweem van Germaansche volkskunst, en dat is wel merkwaardig.

De vormen der stukken komen echter veel overeen met de langwerpig vierkante gordelbeslagen in Merovingischen stijl en wij willen ze voorloopig ook als zoodanig gebruikt opvatten, behalve het kleinste, in het midden boogvormig oploopende stuk, dat tot mantelspeld diende, blijkens den naaldhouder aan de keerzijde vastgesoldeerd.

De analyse van een der grootste stukken gaf slechts 66 % fijn zilver. Volgens den heer Rodbard geschiedde de vondst in eene wierde of terp in de buurt van Delfzijl.

Leeuwarden. Mr. P. C. J. A. Boeles.

1) *Nordische Altertumskunde*, II, Abb. 178.

Oude Monumenten.

Nieuwe kerk te Amsterdam.

Reeds meermalen werd de wenschelijkheid geuit om de Nieuwe kerk van de aangebouwde huisjes te bevrijden, teneinde het fraaie gebouw meer tot zijn recht te doen komen, doch de kerkelijke fondsen konden de opbrengst uit de huren der huisjes niet missen. Thans is door een kunstlievend stadgenoot een belangrijk bedrag, men spreekt van 1 à 2 ton, toegezegd om uit de rente in de te missen huuropbrengst te gemoet te komen. Door verwijdering der huisjes in de Mozes- en Aäronstraat zoude de geheele kerk tusschen de ingangen op den N.Z. Voorburgwal vrij komen. Het plan is in handen gesteld van de Commissie van Toezicht voor de kerkgebouwen.

Het Rapenburg te Leiden.

Een ernstig gevaar voor verminking van een van de mooiste Oud-Hollandsche grachten is althans voorloopig gelukkig afgewend. Eenige maanden geleden werd door eenige Leidsche ingezetenen verzocht om het prachtige Rapenburg te dempen om aldus bevrijd te worden van de vooral 's zomers dikwijls hinderende uitwasemingen. De aesthetische en praktische bezwaren hiertegen door de Vereeniging Oud-Leiden geopperd, de belemmering van de scheepvaart, waarop door Schuttevaer werd gewezen, en de groote kosten hebben B. en Ws. ongunstig doen adviseeren en de Raad vereenigde zich den 6den Juni met dit afwijzend advies.

Praehistorische bronsvondst te Voorhout.

In een veenlaag onder een kleilaag, welke op zijn beurt door zand was overdekt, werd onder Voorhout bij Leiden een z.g. depôtvondst van brons begraven gevonden, en wel de grootste, welke tot heden in ons land werd ontdekt. Niet minder dan 19 bronzen bijlen van verschillenden vorm waren tezamen begraven, waarschijnlijk weggestopt door een reizend koopman. Men vermoedt, dat de gevonden bijlen uit de eerste eeuwen voor Christus stammen.

Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden heeft zich het bezit van deze zoo belangrijke vondst weten te verschaffen, die terstond in de kamer voor de jongste opgravingen is ten toon gesteld. *N. R. Cl.*

N. H. Kerk te Zegwaard.

Het bescheiden kerkje der N. H. Gemeente te Zegwaard werd in 1784 gebouwd, nadat de oude kerk, die reeds in 1476 wordt vermeld, was afgebroken. Eenige herinneringen uit den tijd voor den herbouw bleven nog bewaard, waaronder een fraaie klok met 4 medaillons en een laat-gothisch

randschrift: »Maria ben ick ghegoten van Adrian Steulaert in tiaer MDLXXI" en een klok van P. Hemony uit 1667. Onder het kerkzilver zijn twee oude bekers, waarvan een uit het jaar 1679, en verder vindt men er een grafsteen van Jkvr. J. A. van Eys, uit 1768, een gothische zerk met kelk en wapen van Heer Floris Grijp en een in den toren ingemetselden steen met het jaartal 1642. Het meest treft echter het sierlijke koperwerk, lezenaars, doopbekkenstandaard en bolkronen, grootendeels uit den tijd van den herbouw, die een mooi geheel vormen met preekstoel, heerenbanken en psalmbordjes uit omstreeks 1784. Een oogenblik dreigde ernstig gevaar, dat dit fraai geheel zoude verbroken worden, daar het kerkbestuur, in verband met den voorgenomen aanleg van gas, de kronen aan den meestbiedende wilde verkoopen. Zoodra dit plan bekend werd, wendde ik mij, als voorzitter der Prov. Z.-Holl. Archeologische Commissie, tot de betrokken autoriteiten en tot het kerkbestuur om op het ongewenschte van den verkoop te wijzen. Verwijderde men toch de twee groote kronen met schildjes en de 5 kleinere kronen, waarvan twee nog uit de 17de eeuw dateeren, dan ware de grootste bekoring aan het aardig kerk-interieur ontnomen. Ook van andere zijden werd daarna op het behoud van het koperwerk aangedrongen en hierdoor werden de oogen van het kerkbestuur geopend, dat, eenmaal overtuigd van de waarde van het behoud der sierlijke kronen voor zijn vriendelijk kerkje, terstond de aangekondigde verkooping introk en aldus een later onherstelbaar verlies nog juist bij tijds hielp voorkomen. Niet steeds zijn de bezitters zelf het meest overtuigd van het belang van het oud kerkmeubilair; wat men dagelijks ziet, waardeert men minder. Te meer mag men daarom op prijs stellen, dat het kerkbestuur, na eenmaal op het belang der kronen voor de kerk te zijn gewezen, op het ontijdig genomen besluit is teruggekeerd. Moge het thans zijn goede bedoelingen volmaken door tegelijk de kleine defekten aan enkele kronen te doen herstellen, waardoor verdere beschadiging kan voorkomen worden.

J. C. O.

Verslagen.

Vierde jaarverslag der Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst. 1906.

Uit het verslag blijkt, dat de voorloopige beschrijving geregeld werd voortgezet, waarbij de leden ook meermalen gelegenheid hadden om in het belang van het behoud der monumenten werkzaam te zijn. Uit 21 gemeenten worden speciale gebouwen vermeld, wier toestand de aandacht der commissie vereischte. Zeer terecht werd hierbij een grens getrokken voor het arbeidsveld der commissie, en werd voor het adviseeren over de *wijze*, waarop eventueele restauraties zouden behooren te geschieden,

naar het bureau van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen verwezen.

Met de definitieve beschrijving werd een begin gemaakt door de bewerking en afbeelding der monumenten van Breda en omstreken. In Breda zelf werden 4 kerken en gebouwen opgemeten en eenige details en buiten Breda de N. H. kerk te Ginneken en de kapellen te Gageldonk, Galder en Heusdenhout. Deze opmetingen bestaan bij belangrijker gebouwen in plattegronden, doorsneden en opstanden en bij eenvoudiger gebouwen alleen uit den plattegrond.

De collectie foto's werd belangrijk uitgebreid door eigen opnamen van de ambtenaren der commissie, tot wier bekwaming in het fotografeeren de voorlichting werd ingeroepen van den Heer Wilhelm Weimar, assistent aan het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg, die ook had geadviseerd bij de aanschaffing der fotografische apparaten, welke voortreffelijk aan haar doel bleken te beantwoorden.

De commissie wijst op de onoordeelkundige wijze, waarop, bepaaldelijk in de kerken in westelijk Noord-Brabant, met het kerkzilver wordt omgesprongen, dat dikwijls zoodanig bleek »in orde gebracht", dat het veel van zijn waarde als kunsthistorisch document had ingeboet. Het verslag vermeldt hierover:

»Naar vernomen werd, laten eenige, meest Belgische, industrieelen de Brabantsche kerken bereizen en weten dan door hunne agenten de pastoors te laten overhalen — dikwijls met de onzinnigste voorspiegelingen over groote geldswaarde — hun oud liturgisch vaatwerk in restauratie te geven. Ontbrekende deelen worden dan bijgemaakt en het geheele voorwerp »zwaar verguld", zonder dat rekening wordt gehouden met den oorspronkelijken toestand, waarbij zilver en goud, glanzende en matte vergulding dikwijls met zoo fijn gevoel voor de tegenstellingen in metaalglanzen zijn toegepast."

Het verslag bevat nog eenige belangrijke mededeelingen over de opgravingen door den Heer B. J. M. de Bont op het terrein van de voormalige abdij van Egmond, die wij hier in extenso laten volgen:

»Niettegenstaande in 1820 zelfs de dekplaten der grafsteden zijn weggehaald, werden tusschen de bewaard gebleven wanden der graven nog enkele geraamten gevonden. Ik ontdekte drie, van zware moppen gemetselde, grafsteden, in elk waarvan op een vloer van kleine, vierkante, gekleurde en verglaasde tegeltjes een ongeschonden skelet rustte. Een hiervan, welks schedel een kwetsuur vertoont, is meer dan waarschijnlijk het overblijfsel van Floris I. die te Hemert doodgeslagen werd »ende ghegraven bi sinen magen" — aan de zuidzijde van den ingang van het choor der Abdijkerk — »neffens zijn zoon". Nog werd blootgelegd de vloer van een grafkelder, metende 2.22 × 3 M., gelegen achter het choor der thans afgebroken Buurtkerk. Deze vloer bestaat uit roode baksteenen van groot formaat, los, doch met zekeren smaak, kruiswijs naast elkander gelegd. Op de teekening van Stellingwerf, ooggetuige van de slooping der kerk, komt deze kelder voor."

Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie. Verslag over 1906.

Van het verslag werd door de Provincie alleen het gedeelte betreffende de werkzaamheden der Commissie ten opzichte van de monumenten gepubliceerd, zonder kop of staart, waardoor de lezer eenigszins abrupt in medias res geworpen wordt. Overigens maakt het verslag een aangenamen indruk, ook door de goede afbeeldingen van zeven der behandelde monumenten. De Commissie bevorderde, ook door hare bijdragen, de herstelling van den gevel »de Rozijnkorf" te Dordrecht, het behoud van twee fraaie gebrandschilderde ruitjes, uit 1629, in het ziekengasthuis te Gorinchem, het witmarmeren epitaaf voor den vice-admiraal Pieterson († 1723) in de N. H. kerk te Monster, de brug bij Sion onder Rijswijk en de ramen in de N. H. kerk te Vierpolders, uit 1721. Verder wijdde zij haar aandacht aan de bekende graftombe van Nic. van Putten en Aleidis († 1311 en 1316) te Geervliet, het huis Dever onder Lisse en het Bagijnhofspoortje te Dordrecht.

Jaarverslag over 1906 van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum te 's Gravenhage.

Vele schilderijen hebben een grondige behandeling noodig voor hun behoud, doch wegens de aan restauratie steeds verbonden gevaren werd nog geen beslissing over het al of niet verdoeken genomen.

Onder de belangrijkste aanwinsten op het gebied van oude kunst behooren een stukje van J. W. van Borselen, de Ruïne van Teylingen, en 2 stillevens toegeschreven aan Ter Burgh, afkomstig uit het legaat van W. S. M. baronesse Sirtema van Grovestins. Eenige stukken Haagsch porselein werden aangekocht.

Terecht heeft de Commissie aan B. en W. geadviseerd om uit het legaat Sirtema van Grovestins alleen datgene te aanvaarden, wat voor het Museum zelf eene aanwinst werd geacht.

Jaarverslag der Prov. Geldersche archeologische commissie over 1906. (Opgenomen in Bijdr. en Med. van Gelre, dl. X).

Het verslag vermeldt verschillende gebouwen, die in slechten toestand werden aangetroffen en waarvoor de hulp van het Rijk werd ingeroepen. Zelfstandig trad de Commissie op in het belang van twee zerken in de N. H. kerken te Vaassen en te Westervoort en leverde zij eene bijdrage van ƒ 25.— aan het Museum te Arnhem voor aankoop van een reliëf in zandsteen, waarschijnlijk een votiefsteen, en volgens overlevering afkomstig

uit Zeddam. De steen is hoog 0.43 M. en breed 0.37 M. en blijkens de

Votief-steen, waarschijnlijk afkomstig van Zeddam.

hierbij met verlof van »Gelre" afgedrukte afbeelding eenvoudig, provinciaal werk, waarschijnlijk uit het begin der XVI^de^ eeuw.

78ste Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden. 1905—1906.

Het verslag begint met de herdenking van het Koninklijk bezoek op 26 September 1906 en vermeldt een viertal lezingen voor de leden gehouden.

De voorgenomen restauratie van de Schierstins kwam nagenoeg gereed en de uitgebreide schenking-Bisschop noopte om meerdere ruimte voor het museum te zoeken. Twee aangrenzende woningen in de Koningsstraat werden hiertoe aangekocht.

Het Genootschap wijdde in het bijzonder zijn aandacht aan de terpen. Een terpenkaart, die 562 nummers vermeldt, werd vervaardigd door den Heer J. P. Wiersma en bij de ontgraving van de terp te Hoogebeintum werd geregeld namens het Genootschap toezicht gehouden. Hierbij werden o.a. belangrijke gegevens verzameld over het verblijf van Saksische stammen in Friesland in de 5e en 6e eeuw n. Chr.

Gedreven zilveren kan door P. Faber c. 1679.

Onder de vele aanwinsten zijn in het bijzonder te vermelden de runen-inscriptie, reeds in de Mei-aflevering 1906 van dit Bulletin besproken, en een zilveren gedreven lampetkan en schotel vervaardigd door den Leeuwarder drijver Pieter Faber, omstreeks 1679. De schotel is in het midden versierd door de gegraveerde wapens van Sminia en Gerroltsma en de rand is in twaalf vakken verdeeld, ieder met een groep van 2 of 3 knapen, vermoedelijk eene symbolische voorstelling der 12 maanden. De kan heeft het model van de Lutma-kan in het Nederlandsch museum te Amsterdam en is versierd met gedreven tulpen en ander bloemornament. De hierbij gevoegde afbeelding is aan het Verslag ontleend en werd ons welwillend door het Genootschap verstrekt. De verschillende aanwinsten zijn met de bekende nauwkeurigheid en uitvoerigheid in het verslag beschreven.

Gelre, Bijdragen en Mededeelingen. Deel X. Arnhem, 1907.

Het laatst verschenen deel bevat weder een aantal interessante artikelen over allerlei onderwerpen betreffende het oude hertogdom. Op oudheidkundig gebied valt hierbij te wijzen op een artikel van H. D. J. van Schevichaven, waarin hij de plaats van de hertogelijke kapel tracht aan te wijzen, en op eene lijst van Nijmeegsche inboedels in de 2de helft der 16de eeuw, die een beeld geeft van de eenvoudige inrichting van het meubilair. Door Dr. L. Apkenne wordt eene uitgebreide studie gewijd aan den St. Maartenskerk en toren te Zalt Bommel en door J. Grimberg aan de Zutphensche poorten. L. A. Hoefer geeft eenige aanvullingen op zijne geschiedenis van de N. H. kerk te Hattem en deelt bij de uittreksels uit het oudste notulenboek der N. H. gemeente te 's Heerenberg ook eenige bijzonderheden mede over kasteel en kerk aldaar.

Overzicht van de werkzaamheden der Vereeniging Rembrandt Harmenszoon van Rijn te Leiden.

Het overzicht bevat een uitvoerig verslag van de welgeslaagde herdenking te Leiden. De tentoonstelling bevatte 75 schilderijen, waaronder 26 van Rembrandt, 13 van Jan Steen, enz., een menigte origineele teekeningen van Rembrandt en honderden reproducties naar zijne werken. De tentoonstelling werd door ongeveer 14 000 personen bezocht, waarbij gerekend zijn de bezoeken op dagen van verminderd entree en de leerlingen van eenige scholen, pleegzusters, enz. aan wie kosteloos toegang werd verleend.

De inkomsten der Vereeniging bestonden uit: vrijwillige bijdragen ƒ 12326.37½, — waaronder ƒ 2000 van het Rijk —, opbrengst der tentoonstellingen ƒ 14861.38 en rente ƒ 331.88, waartegen de uitgaven bedroegen aan algemeene onkosten ƒ 922.72½, aan de tentoonstellingen ƒ 9877.07½, het monument ƒ 1000 en onthulling en feestviering ƒ 3176.94. Van de door de gemeente toegezegde bijdrage van ƒ 2000 in het eventueel verlies behoefde geen gebruik gemaakt te worden, terwijl de Gemeente afstand deed van het haar toekomend aandeel in de entreegelden.

Het batig slot, op 1 Januari groot ƒ 9243.31½, werd ter beschikking gesteld van de Commissie voor het Stedelijk Museum, om hieruit een of meer schilderijen van Leidsche meesters aan te koopen ter herinnering aan de Rembrandtfeesten.

Verschillende Mededeelingen.

Rembrandt en Lastman.

De heer Martin [1]) heeft zeer terecht in een teekening van Rembrandt een herinnering van Lastman's beroemde Offerstatie van Listra, door Vondel bezongen, toen die later het eigendom van Jan Six was, herkend en Mevrouw Goekoop—de Jongh [2]) heeft niet minder geluk gehad bij de aanwijzing van het grauwtje, dat ook van Six is geweest, de prediking van Johannes, waarin Rembrandt die schets heeft verwerkt.

Maar Mevrouw Goekoop heeft het onderwerp niet uitgeput. De schilderij te Berlijn heeft een eigen geschiedenis en dat maakt juist deze vondst zoo leerrijk. Het zijn negen lapjes doek, één middenstuk en acht brokjes die daar aangezet zijn om dit rondom te vergrooten. Bode [3]) heeft reeds aangetoond, dat dit middenstuk o. a. volgens de portretten van Rembrandt en zijn moeder, die er op voorkomen, van 1637 of 1638, niet later dan 1639 zijn moet. Dit middenstuk nu dekt zich geheel met de compositie van Lastman, zooals Rembrandt die naar zijn opvatting wijzigde.

Wat daaromheen is, is latere toevoeging, getuigend van een nieuwere opvatting van ruimte bij Rembrandt. Volgens Bode zouden die toevoegingen van weinig later zijn, hoewel het hem natuurlijk niet ontgaan is dat tegenover de uitvoerige schildering van het oorspronkelijke werk deze meest zeer schetsmatig zijn uitgevoerd. Hierin geloof ik zeker dat hij zich vergist. Minstens tien jaar later zoude ik die willen stellen, als ik denk aan de Eendracht van het Land te Rotterdam, en eigenlijk liever nog later, zoo breed zijn zij behandeld en zoo geheel anders dan andere grauwtjes die ik ken. En ik zie eigenlijk niet in, waarom men niet zou aannemen, dat de catalogus van den Cardinaal Fesch redenen kan gehad hebben, die wij thans niet meer kennen, een opschrift op de oude lijst bijvoorbeeld, waaruit de datum van het voltooide werk 1656 bleek te zijn, zooals daar wordt opgegeven. In het begin der 19de eeuw toch was men waarlijk nog niet gewend bijzonder aan datums of zelfs aan handteekeningen te hechten.

Ook de teekening van den heer Bonnat wijst, dunkt mij, op dien tijd en is niet slechts een schets alleen voor de omlijsting, maar zeker ook voor de verjongde compostie. Ik zou voor de omlijsting kunnen vergelijken mijn schets voor de anatomische les van Deyman (1656), voor de breede toets het tweede ontwerp in den Louvre en mijn derde ontwerp voor het portret van Six (1654) ja zelfs het gezicht op Londen (of liever de gezichten, want ik houd ook de teekening te Weenen voor echt) die de heer Hofstede de Groot wel wat al te laat, misschien in 1662, zet.

1) *Bulletin* 1906, blz. 187.
2) *Bulletin* 1907, blz. 40.
3) *Jahrbuch* 1892, blz. 213 v.v.

Ook zou ik er op kunnen wijzen dat Rembrandt, hoewel hij in zijn schilderij de berg op den achtergrond wel verbreedt maar niet gewijzigd heeft, in deze teekening daaraan den zelfden vorm heeft gegeven als in zijn ets van 1650 (B 235) en bijna den zelfden als in zijn ets van 1653 (B 211) die ook verder in de landschap-compositie zoo sterk aan de teekening, niet aan de schilderij herinnert.

Bode heeft aannemelijk gemaakt, dat het oorspronkelijk een voorbereiding voor een ets is geweest. Nu wil ik in het midden laten of Rembrandt zulke etsen werkelijk door zijn leerlingen liet uitvoeren, wat zeer wel mogelijk is, of dat hij zelf droger en minder gelukkig de naald hanteerde, wanneer hij zich eenmaal aan een voorbeeld gebonden had in plaats van vrij te werken, maar ik durf thans toch wel aannemen dat het nooit tot uitvoering kwam, anders had Six wel een afdruk bezeten en Gersaint die dus ook vermeld.

Six nam in 1652 van Rembrandt zijn beroemdste portret van Saskia (1634) over en kocht later nog, toen hij het portret van zijn vrouw reeds door Flinck had laten schilderen, misschien in 1657, uit den inboedel van Johannes de Renialme, het overspelige vrouwtje van 1644. Heeft het werk van de latere jaren hem niet aangestaan, zijn bewondering voor de uitvoeriger kunst van Rembrandt uit vroeger tijden bleef hij behouden. In 1658 blijkt hij de Johannes predicatie reeds gehad te hebben. Ik stel mij de zaak zoo voor. Six heeft in 1656 van Rembrandt willen koopen het grauwtje van omstreeks 1638, een herinnering van zijn eigen stuk van Lastman. Toen Rembrandt echter zijn oude werk weer eens aankeek, heeft hij het gegeven vernieuwd en zich ook het recht voorbehouden er een ets van te maken, welk voornemen toch weer niet tot uitvoering kwam. Six, die blijkens zijn Pandora wel van diergelijke grappen hield, zal zich door de nieuw bijgevoegde hondenbruiloft en het kind dat geholpen wordt eerder aangetrokken dan geërgerd gevoeld hebben.

Trouwens, Rembrandt had niet alleen deze cynische onverschilligheid voor de prediking van den dooper meer tot uitdrukking gebracht, maar ook het toestroomen van alle volkeren tot de heilsleer laten uitkomen.

Maar wat is nu het belang van deze zaak? De zoo duidelijk gewijzigde opvatting der compositie van Rembrandt.

In het oorspronkelijke stuk van vóór 1639 is evenals bij Lastman nog de voorstelling krap omsloten door de lijst. Boven zal de obelisk tot den rand gegaan zijn, de kop die er thans op staat, heeft, meen ik, later den top vervangen en zou anders ook juist tot de lijst gekomen zijn. Rechts sloot de groep achter Johannes de voorstelling af. In den hoek links past geheel de zittende vrouw, boven wie nog een halve figuur een krachtige begrenzing voortzette. Hoe het staat met de drie schriftgeleerden midden in het doek, die thans een hoofdgroep vormen, kan ik zonder nader onderzoek van het stuk niet zeker zeggen. Zij staan thans met de voeten op de onderste reep en op de uitmuntende photogravure die ik vóór mij heb

liggen, schijnen de twee voorste ten minste een latere hand te verraden. Die groep ontbreekt ook bij Lastman.

Later, zoo men wil omstreeks 1648, volgens mij eer in 1656, heeft Rembrandt dus rondom meer ruimte gebracht; boven door meer lucht toe te voegen, rechts door het voortzetten der groepen in krachtige lijnen en donkere tinten zooals onderaan, hooger in halven toon vooral in dien krijgsman die haast evenzeer aan zijn Indische miniaturen als aan zijn Saul van den heer Bredius (1665?) herinnert; vooraan door die donkere partijen waar het uiterste naturalisme in wegschuilt en links met een ruiter, wiens gebombeerd harnas doet denken aan de Eendracht van het Land (1648),

een kameel waarop onder een pajong een man zit met een Bourgondisch vrouwenkapsel, veel kenmerkender lijkt het mij dan dat van de zooveel besproken Asnath (1656), en daarnevens ruimte en verschiet.

Ruimte buiten de figuren om, dat is het meest nieuwe en meest kenmerkende in dit gewijzigd geheel, het meest afwijkende van de algemeene gewoonte, zooals wij die kunnen leeren kennen uit bijna alles wat oudere kunst mag heeten, al maken wij ons dat zelven moeilijk waar, omdat wij staan onder den invloed der 19de eeuw, die ruimte om de figuren heen heeft verlangd tot zij er soms in zwommen.

En de 19de eeuw heeft daarbij klaarblijkelijk weer den invloed van Rembrandt ondervonden, van wiens laatste groote werk, zijn Claudius

Civilis (1662), men het grootste deel heeft kunnen wegsnijden, zonder aan de voorstelling te raken.

De heer Veth gaat dus ook wat ver, wanneer hij in zijn betoog dat de Nachtwacht niet besnoeid is, Rembrandt's wijze van zijn werk af te sluiten als door alle tijden heen ongewijzigd, aanneemt. Er is hier wel degelijk een ontwikkeling waar te nemen, waarin zoowel het bestaande als wat de copie van Lundens geeft hun plaats zouden vinden. Van boven en beneden is de Nachtwacht zeker niet afgesneden. De Heer Veth heeft het afdoende aangetoond voor den bovenkant door het raampje, bij Lundens juist evenver zichtbaar, ik zelf heb onderaan de grenslijn gevonden waarmede Rembrandt zijn voorstelling afsneed. Lager komt wel onderschildering, geen afwerking meer voor. De hoogtemaat (3.59) is trouwens nog dezelfde als van de schilderij van Jacob Backer, die denzelfden wand bekleedde (3.58);

de schilderij van Elias (3.40), die het middenstuk vormde, moet ingekort zijn.

De voeten der figuren van de Nachtwacht zijn dan ook altijd nog iets verder van de lijst dan die van de andere schutter- en regentenstukken van dezen tijd, waar zij er meest onmiddellijk aan raken en alle vaandels der schutterstukken in 's Rijksmuseum verdwijnen achter de lijst.

De ernstigste vraag is echter of er links een brugboog met twee toeschouwers is weggesneden.

Wel missen wij dit stuk niet, maar indien Rembrandt het had geschilderd twijfel ik niet of het mooi geweest zou zijn en wij het niet zouden willen missen.

Wel schijnt er een breede, beter bewaarde reep, het midden van dit stuk aan te wijzen, waarvan de grenslijnen moeilijk te bepalen zijn sedert de schijnbare grens door den Heer Heijdenrijk herkend is als de naad van het bij de verdoeking gebruikte linnen, en wel pleit het doorhangen der horizontale banen van het oorspronkelijke doek, dat rechts van de middellijn het sterkst is zeker niet voor het ontbreken van een stuk links, maar

de breedte van den tegenhanger van Backer (4.97) wijst op het verloren gaan van iets meer (0.62) dan de copie van Lundens vordert. De strook is op de Lundens een tiende van de volle breedte. Een tiende van de breedte van den Backer is 49^5, zelfs al telt men daarbij nog een centimeter of 6 die rechts verloren kunnen zijn, dan verkrijgt men niet geheel de verlangde maat. Het middenstuk van Elias is een voet breeder (5.25) dan de Backer, maar dit verklaart zich geredelijk uit de inrichting der betimmering van de zaal, die aan de korte wanden een voet sprong kan hebben gehad.

Evenwel afdoende zijn zulke becijferingen niet, zoolang de maten der

zaal onbekend zijn en men de inrichting maar zeer oppervlakkig kent.

Het vraagstuk is dunkt mij uit diergelijke gegevens niet op te lossen, althans niet opgelost. Het zal slechts benaderd kunnen worden door een voortgezet onderzoek van Rembrandts wijze van samenstellen, zooals de Heer Veth dat zoo terecht heeft aangegeven, slechts meer historisch op te vatten. Daarbij mag men niet vergeten ook rekening te houden met de groote afmetingen der schilderij. Onlangs heb ik gelegenheid gehad naar aanleiding van Potters reuzenwerken daar iets over te zeggen [1]). Een zeer sprekend voorbeeld is mij juist weer onder de oogen gekomen van Rubens.

Rubens heeft in een landschap van Brueghel een Christus als tuin-

1) *Onze Kunst*, 1907, blz. 17.

man met Maria Magdalena geschilderd, figuren van ongeveer een voet hoog, waarvan ik een photografietje kreeg van den Heer Carl Hausmann te Pyrmont. Rubens heeft dezelfde beelden levensgroot herhaald (verzameling Six). Daarbij vielen weg de lucht en de kruin der boomen en de geheele linker helft der schilderij met den heuvel en de andere boomenrij en de bloemen en planten op den voorgrond, die Brueghel niet gewaagd heeft, die zelfs Potter niet in staat zou zijn geweest, in zulk een menigte levensgroot te schilderen en verder werd ook de potplant rechts weggelaten.

Alleen beneden is weinig weggenomen en zou dus een strook van 13 M. onder de voeten leeg zijn gebleven. Maar dertien centimeter ledige voorgrond blijft zelfs in een levensgroot stuk, meer dan een stuk of vijf voor een zesde der verhouding en zoo heeft Rubens dan het zalfpotje dat voor de voeten van Magdalena stond laten zakken tot het nog geen centimeter van den rand verwijderd was.

Zoo kan omgekeerd gemakkelijk Lundens in zijn kleine copie een smalle strook achter den rug van den zittenden man hebben aangevoegd, waarmede een twee voet breede zoo goed als ledige strook aan het groote werk niet gelijk staat.

Dus blijft zulk een onderzoek uiterst moeilijk en het zal de vraag zijn of wij voldoende gegevens bezitten om uit te maken of Rembrandt in 1642 nog volgens zijn oudere of reeds op zijn nieuwere wijze samenstelde.

Wellicht, ik heb het den Heer Veth reeds mondeling gezegd, heeft Mevrouw Goekoop [1]) ons nog in den wegloopenden jongen een nieuw middel aan de hand gedaan om achter de waarheid te komen. Blijkt Lundens te hebben moeten wijzigen om dien jongen de leuning te kunnen laten grijpen en heeft hij hem daarom achteruit gezet, wat hij in elk geval gedaan heeft, dan mogen wij wel zeggen dat de zaak eens voor goed is uitgemaakt.

Maar heeft hij het daarom gedaan? Ik antwoord met een vraag. Kan men zich in dien in toon gehouden hoek in de Nachtwacht voorstellen een knop van een bruggeleuning die uit het doek komt en zoo wedijvert met den bardezaan van den luitenant?

Leidt evenwel ook dit middel niet tot een uitkomst, dan blijven wij even wijs als te voren en blijft ons niets over, ik herhaal het, dan geduldig ons onderzoek voort te zetten of Rembrandt zich reeds vrij had gemaakt of dat wij in hem nog den leerling van Lastman hebben te erkennen.

J. Six.

Naar aanleiding van bovenstaand opstel van Prof. Six veroorloof ik mij een vraag, die ik reeds had willen stellen naar aanleiding van het opstel van Mevr. Goekoop—de Jong in dit Bulletin, namelijk deze: is er werkelijk eenige reden om aan te nemen, dat Rembrandt zijn schets naar Lastman's Lystraschilderij heeft »verwerkt" in de Berlijnsche Prediking van Johannes den Dooper?

1) *Onze Kunst*, 1907 (Maart).

Mij dunkt de samenhang van die schets en de Berlijnsche schilderij (vóór de vergrooting) wel wat ver gezocht. Gelijkheid van opzet in *zeer* groote trekken is er zeer zeker. In een hoek op een hoogte vóór een hoogopgaande steenen afsluiting (in 't eene geval *gebouwen*, in 't andere een *rotswand)*, ziet men den »spreker" of sprekers, op beide stukken omringd door toehoorders, die in 't eene geval vormen een *stoet*, in 't andere grootendeels *op den grond zijn gelegerd*. Op beide stukken ook een bergverschiet achter een obelisk en Romeinsche gebouwen.

Maar verder gaat die overeenkomst niet. En nu is het m.i. zeer de vraag. of men in dit geval nog kan zeggen, dat de schets der collectie Bonnat in 't Berlijnsche stuk is »verwerkt".

Ik zie in het Berlijnsche stuk nergens eenige reminescentie aan eenige *bepaalde* Lastman-compositie en nog minder een reminescentie *via* de — iets veranderde — geteekende copie van Rembrandt naar Lastman's schilderij. Veeleer beschouw ik de compositioneele eigenschappen van de Berlijnsche prediking — zooals ze oorspronkelijk was — als een zeer verklaarbaar uitvloeisel van de algemeene manier van componeeren van dergelijke stukken in dien tijd. Zoowel Pynas als Moeyaert en Lastman zetten dergelijke tafereelen op die manier in elkander en Rembrandt volgde hen na, of zelfs zóó zou ik het niet eens willen noemen, maar eenvoudig: Rembrandt deed óók zoo, *zonder* bepaalde voorbeelden, vol reminescenties weliswaar aan zijn leerjaren, aan Lastman's Lystra-statie óók, maar *niet* met de schets daarnaar vóór zich.

Er zijn meer werken van Rembrandt uit de dertiger jaren, waarin *deze* [1]) wijze van componeeren der Lastman-Pynas-Moeyaert groep nawerkt. Zoo b. v. de Christus vóór Pilatus (1633) in de National Gallery te Londen, de ets voor »de Zeevaerts-Lof" van 1633 (B 111), de Christus als Hovenier (1638) in Buckingham Palace, het Bezoek van Maria bij Elisabeth (1640) in de collectie van den hertog v. Westminster, enz. Zelfs nog in de »Eendracht van 't Land" (1648) in 't Museum Boymans vinden we een naklank van die manier van componeeren, die daarna noch in Rembrandts schilderijen, noch in zijn etsen meer voorkomt. Hoe geheel anders is — om één voorbeeld te noemen — zijn ets met Petrus en Johannes, die den lamme genezen, van 1659, waar het motief, zoo gelijkend op de Lystra-voorstelling, toch gemakkelijk tot een dergelijke compositie aanleiding had kunnen geven en waar, ondanks dezelfde architectuur-opvatting, toch alle invloed van anderen ver te zoeken is.

Evenmin als men bij de landschappen van Rembrandt een invloed van Lastman alléén kan aannemen en veeleer constateeren moet een nawerking van compositie in »requisiten" der geheele groep van Lastman-Pynas-Moeyaert-Wttenbrouck en hoe ze allen heeten mogen, evenzoo

1) Ik zwijg hier van de bekende Lastman-navolgingen in zijn boomen, planten, enz. vóór ± 1633. Vgl. over Lastman-invloeden bij Rembrandt o. a. mijn opstel over Rembrandts Leidschen tijd in Onze Eeuw, Juli 1906.

moet men dunkt mij óók bij werken als de Berlijnsche Prediking aannemen de nawerking der compositioneele hoofdpunten van die toen nog door zoo velen als de éénige ware geprezen richting, een nawerking, die bij Rembrandt nog lang na zijn vestiging in Amsterdam heeft voortgeduurd. Van invloed of zelfs »verwerking" van motieven van Lastman alléén kan men hier dus m. i. niet spreken.

W. Martin.

De bewering van den heer Martin slingert zoo vaag tusschen wel en niet, dat het moeilijk is er vat op te krijgen. Of Rembrandt zijn schets naar Lastman's Listra vóor zich heeft gehad of niet is bij een kunstenaar als hij een zinnelooze vraag. Maar er ligt iets onbewust op den grond van deze tegenwerping, de vraag namelijk of wij ook bij Rembrandt, zoowel als bij Lastman *e tuti quanti* aan een regelrechte navolging van Rafaël moeten denken. En deze vraag is hier dadelijk ontkennend te beantwoorden. Wel degelijk stamt Rembrandt's Johannes van Rafaël's Paulus te Athene af, maar dat dit door bemiddeling van Lastmans Barnabas te Listra is, bewijzen reeds afdoende de obelisk en de boog op den achtergrond om van den algemeenen bouw der compositie nog te zwijgen. Niemand beweert natuurlijk dat hij zijn leermeester in alle figuren slaafs zou gevolgd zijn, maar zijn eigen teekening maakt zijn bekendheid met deze motievencombinatie onloochenbaar.

J. Six.

Nederlandsche Meubelen.

In Deel IV, blz. 80 vlg. gaf de Heer Jan Kalf een overzicht van gedateerde Nederlandsche meubelen. Zijne opgaven ben ik in staat met de volgende aan te vullen.

In de Roomsch Katholieke kerk te Zevenaar zijn eenige banken en de preekstoel en in de Nederlandsch Hervormde kerk aldaar bijna alle banken, de orgelkast en de preekstoel van gesneden eikenhout. Eerst genoemde preekstoel is voorzien van het jaartal »1657". Blijkbaar zijn al deze meubelen — met uitzondering van de orgelkast — in der tijd door een en denzelfden kastenmaker vervaardigd. Bij een onderzoek in het archief der Nederlandsch Hervormde kerk, die den 1 Mei 1660 in gebruik genomen werd, vond ik onderstaande gegevens, waaruit de naam van den vervaardiger der meubelen, de dagteekening van den preekstoel in de Nederlandsch Hervormde kerk en de er voor betaalde prijs blijkt.

Het eerste stuk luidt:

»Op dato ondernoemt hebbe ick onderschreven van de reformeerde Gemeente tot Zevenaar aengenohmen te macken eenen niewen predickstoell na modell en groenteeckening (van haer eigenhandig onderteeckent) bij mij berustende, waerin de conditien ten deel 't selve aengaende syn exprimeert voorbehout de vermindering in de grontmaet na goede proportie van 't

werk off andersints na de groote van den predickstoell in de oude kerck tot Aernem, mits dat ick het werck sall veerdig leveren in de tijt van tien weecken na den dag van aennahming na goede meestersprijs en eisch van 't werck waervoor de gemeente mij heeft belooft op aenstaende Kersmis te betalen 400 Caroli gl. segge vierhondert Caroli gl. met een Rosenobel. Signatum Zevenaar den 21 Julij a° 1659.

Hendrijck Wijtvelt."

Het tweede is de verrekening en komt als post voor in de kerkrekening van 1659 aldus:

»Aen Hendrick Witvelt betaelt den predickstoel ad 400 gl. hol. een rosenobel . . . . 411.—"

De orgelkast heeft tot opschrift: »Conradus Ruprecht me fecit Anno 1697".

F. A. Hoefer.

De rangschikking der teekeningenverzameling in het Amsterdamsch prentenkabinet.

In de laatste aflevering (Bnd III Hft 2) van het Duitsche tijdschrift *Museumskunde* geeft de direkteur van het Amsterdamsch Prentenkabinet, de heer Moes, verslag van een belangrijke proef door hem genomen met het oog op de ordening zijner verzameling.

In vroeger eeuwen, toen men de prentkunst wat al te uitsluitend om haar reproductieve waarde schatte, werden de verzamelingen meest naar de ontwerpers der voorstellingen geordend. Tegenwoordig brengt men alle prenten van een graveur, ook die hij naar anderer compositie sneed, bij elkaar. Na een scheiding volgens nationaliteiten doet men dan de graveurs elkaar met hun werk in alphabetische orde opvolgen.

Zoo is nu de schikking wel in bijna alle prentverzamelingen, ook in het Amsterdamsche. Het bezwaar van deze alphabetische schikking is echter dat in een zelfde portefeuille het werk van een onzer tijdgenooten onmiddellijk zal volgen op dat van een kunstenaar der 16e eeuw, met wien hij niet anders dan de beginletters van zijn naam gemeen heeft. Een overzicht over wat er aan prenten van een zekeren tijd voorhanden is, blijft zoo onmogelijk en de aandacht van den liefhebber wordt door al te groote sprongen afgeleid. Men heeft getracht daaraan tegemoet te komen door de graveurs van een zelfde eeuw of van dezelfde halve- of kwarteeuw saam te brengen. De heer Moes wijst er echter terecht op dat deze samenvoeging dan alleen redelijk zoude zijn, wanneer de eeuwen of halve eeuwen telkens door een eigen kunstwijze gekenmerkt waren. En dit is niet het geval. Noch de jaren 1500, 1600, 1700, noch 1550, 1650, 1750 waren keerpunten in de geschiedenis der prentkunst.

Voor het overzicht over de ontwikkeling dier kunst is de streng doorgevoerde chronologische rangschikking de meest wenschelijke. De heer Moes heeft echter, voordat hij die zeer omvangrijke verandering, waarbij

veel niet te voorziene moeilijkheden zich zouden kunnen voordoen, ondernam, een proef op kleiner schaal genomen.

Het bij de prentverzameling vergeleken kleine aantal teekeningen van het kabinet (er zijn er over de 4000), is nu chronologisch geordend. — Iemand die studie maakt van teekeningen uit den tijd der Renaissance of van het Rococo bijv., kan nù gemakkelijk overzien wat het prentenkabinet daarvan heeft, vroeger moest hij de geheele verzameling dóór zoeken en zelf het gevondene rangschikken.

De heer Moes is nu als volgt te werk gegaan. Na de verzameling volgens nationaliteiten gescheiden te hebben, werd aan ieder kunstenaar zijn plaats in de school aangewezen door een jaartal. Bij de berekening van dit jaartal werd uitgegaan van de fictie dat een kunstenaar vóór zijn twintigste jaar niet productief is: van zijn productieven tijd, die vervolgens ook gefingeerd werd tusschen zijn twintigste en zijn sterfjaar te vallen, wees dan het middelste jaar hem zijn plaats in de verzameling aan. Goltzius werd 1558 geboren. Het middelste jaar tusschen 1578 en zijn sterfjaar 1616 is 1597. Was het aantal jaren tusschen het twintigste en het sterfjaar oneven dan werd het vroegere jaar gekozen, omdat er toch dikwijls wel zeer vroeg werk van een meester zal bestaan.

Deze berekening was echter natuurlijk alleen mogelijk bij kunstenaars wier geboorte- en sterfjaren bekend zijn. Was van die beiden slechts het sterfjaar bekend, dan diende het eerst bekende jaar van de werkzaamheid des kunstenaars met dat sterfjaar tot het vinden van het middelste jaar. Was slechts zijn geboortejaar bekend dan gaf het laatst bekende jaar van zijn werkzaamheid het andere getal noodig tot het vinden van het middelste jaar. Was noch het geboorte, noch het sterfjaar bekend, dan vormden het eerste en het laatste bekende jaar van werkzaamheid de uitersten waartusschen het midden werd bepaald. Was slechts één jaar bekend dan moest dat voorloopig de plaats bepalen en ontbrak élke datum dan moest zulk een kunstenaar wel het jaartal krijgen van hem aan wiens werk hij zich het meest aansloot. Voor de laatste categoriën van kunstenaars maakt natuurlijk elke nieuwe jaarvóndst een plaatsverandering mogelijk. Bezwaarlijk is dat echter niet, wanneer men ook de portefeuilles de jaren geeft van de kunstenaars wier werk ze, in chronologische orde, inhouden. Blijkt het jaar van een kunstenaar niet 1650 maar 1645 te zijn, dan brengt men zijn werk eenvoudig uit portef. 1650 naar portef. 1645. De heer Moes geeft zelf gevallen waarbij met zijn stelsel eenigsins zonderlinge resultaten worden verkregen. Hij noemt het geval dat van twee broeders de jongste veel korter leeft dan de oudste. Adriaen van Ostade bijv. staat op 1657, zijn elf jaar jongere broeder en leerling Isaäk op 1645. Ook moest eigenlijk bij vroegrijpe kunstenaars als Lucas van Leyden en Gerard ten Bosch het beginjaar vroeger gesteld worden. Maar terecht laat hij zich door deze uitzonderingsgevallen niet afbrengen van zijn systeem, dat een historisch overzicht der verschillende scholen mogelijk maakt en te genieten geeft.

N. Beets.

8e Jaargang. No. 5.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

September 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 13, Leiden, voorzitter, Dr. W. MARTIN, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. VOGELSANG, Oosterpark 77, Amsterdam of Mr. N. BEETS, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

Door het Bestuur zijn tot correspondeerende leden benoemd de HH.:

Mr. J. D. Az. van Blommesteijn, burgemeester te Kampen.
Mr. L. G. N. Bouritius, archivaris te Vlaardingen.
N. A. Cramer, secretaris Overijsselsch genootschap te Zwolle.
J. J. van Deinse, voorzitter van de Oudheid-Kamer Twenthe te Enschede.
W. F. Emck te Gorinchem.
Dr. H. E. van Gelder, archivaris te 's-Gravenhage.
Mr. H. H. R. Roelofs Heyrmans te Delft.
J. Hudig, lid commissie Museum Boymans.
Mr. J. G. C. Joosting, rijksarchivaris te Assen.
Prof. Dr. E. C. van Leersum te Leiden.
C. J. A. Roeters van Lennep te Haarlem.
N. J. C. S. H. Lette, burgemeester te Brielle.
J. van der Minne, burgemeester te Geervliet.
U. J. Mijs, burgemeester te Middelharnis.
Mr. J. G. Patijn, commissaris der Koningin te 's Gravenhage.
Mr. P. van Regteren Altena te Zutphen.

Prof. Dr. C. H. van Rhijn te Groningen.
Mr. W. C. Schuylenburg, adjunct-archivaris te Utrecht.
J. Verheul Dz., architect te Rotterdam.
K. de Vidal de Saint Germain, directeur van gemeentewerken te Kampen.

Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, gehouden te Kampen den 6 Juli 1907.

Na aankomst van trein 11.13 G. T. te Kampen begaven de deelnemers zich over de rijk met vlaggen getooide IJsselbrug naar het stadhuis, waar zij door den burgemeester, den Heer Mr. J. D. van Blommesteyn, werden verwelkomd en hen de eerewijn werd aangeboden. De voorzitter bedankte namens den Bond voor de gastvrije ontvangst.

Na eene korte pauze, waarin gelegenheid gegeven werd om te lunchen, werd de vergadering in de societeit »het College" geopend. Het jaarverslag werd door den secretaris gelezen en door de vergadering bij acclamatie en onder dankbetuiging goedgekeurd. Over de rekening van den penningmeester werd namens de commissie voor het nazien der rekening verslag uitgebracht door Mr. J. Nanninga Uytterdijk, waaruit bleek dat de ontvangsten ƒ 1044.42 hebben bedragen en de uitgaven ƒ 653.06⅝, zoodat een batig saldo van ƒ 391.35⅜ kon worden gevoegd bij het batig slot van vorige jaren. Eenige rekeningen zijn echter nog niet aangeboden. Overeenkomstig het advies van de Commissie werd de rekening en verantwoording goedgekeurd en de penningmeester gedechargeerd onder dankbetuiging voor het accuraat beheer.

Hierna wordt aan Mr. J. C. Overvoorde het woord gegeven tot toelichting van de door hem bij het Bestuur ingediende en door het Bestuur overgenomen voorstellen.

Tot toelichting van het eerste voorstel, luidende:

> De Algemeene vergadering draagt het Bestuur op om, in samenwerking met het Instituut voor Ned. Indië, eene commissie te benoemen voor het bijeenbrengen van gegevens over de nog in Nederland aanwezige gebouwen of bouwfragmenten afkomstig van de V. O. C. en de W. I. C. — en verleent hieraan een crediet van ƒ 200."

wijst spreker op het groot belang van de Indische Compagniën op de ontwikkeling van de welvaart, handel en zeevaart en op de beteekenis van Nederland als Koloniale mogendheid. Het is daarom een daad van piëteit om althans te trachten de gegevens bijeen te brengen over wat nog in

ons land bewaard bleef van de gebouwen, die het tooneel waren van de werkzaamheid dezer Compagnieën in het vaderland, en hiertoe is te meer aanleiding, nu deze gebouwen hunne oorspronkelijke bestemming verloren hebben en zij van verschillende zijden door gevaar voor te niet gaan worden bedreigd.

Er is alle reden om spoedig de nog te verkrijgen gegevens te verzamelen en het is daarom ongewenscht te wachten op de definitieve beschrijving door de Rijkscommissie voor de monumenten, die wellicht eerst over geruimen tijd zal kunnen verschijnen wegens de daarvoor vereischte uitgebreide en belangrijke voorafgaande onderzoekingen.

Hier geldt het een streng omschreven terrein, waarbij voor het bijeenbrengen van gegevens de samenwerking wordt vereischt van hen, die hunne studie maakten van de speciale geschiedenis der Compagnieën en van hen, wien de gebouwen uit oudheidkundig oogpunt ter harte gaan. Het verheugt spreker daarom dat het Instituut zich tot samenwerking heeft bereid verklaard. Ter tegemoetkoming aan de te maken onkosten voor reizen, vergaderingen en afbeeldingen is een crediet noodzakelijk en hiertoe wordt voor het ten laste van den Bond komend gedeelte *f* 200.— gevraagd. Waarschijnlijk zal niet over dit geheele bedrag beschikt worden.

Over de wijze van publicatie der bijeen te brengen gegevens kunnen nader voorstellen van de te benoemen commissie worden verwacht. Het ligt in de bedoeling hierover in overleg te handelen met het Instituut. De kosten voor publicatie zijn niet in het gevraagd crediet begrepen.

Het voorstel wordt algemeen met instemming ontvangen en bij acclamatie aangenomen.

Het tweede voorstel luidt:

> „De Algemeene vergadering noodigt het bestuur uit om eene commissie te benoemen, om na te gaan welke wettelijke maatregelen overeenkomstig de toelichting door Mr. J. C. Overvoorde in de vergadering verstrekt, voor Nederland geschikt en gewenscht zijn in het belang van het behoud van monumenten en verleent hiertoe een crediet van *f* 200."

Bij de toelichting wijst Mr. Overvoorde er op hoe door hem reeds in de Algemeene vergadering te Edam de noodzakelijkheid werd aangetoond om door den Staat te doen waken tegen verdere vermindering van de toch reeds te zeer geslonken monumentenschat. In de toelichting in het *Bulletin*, die later ook afzonderlijk als brochure werd uitgegeven, wees spreker op de verschillende wijzen, waarop in het buitenland door den Staat in het belang der monumenten werd gewaakt en hij stelde hierbij op den voorgrond het in de eerste plaats vereischte: de beschrijving van hetgeen nog behouden bleef. Daarvoor moest in de eerste plaats de hulp

der Regeering worden ingeroepen. Het door den Bond hierop ingediende adres, hetwelk door verschillende oudheidkundige en bouwkundige vereenigingen werd gesteund, had het succes dat door de Regeering eene Rijkscommissie voor de beschrijving van monumenten werd benoemd, van wier goede werkzaamheid de verschillende reeds verschenen verslagen het bewijs leveren.

Thans is het tijdstip aangebroken om ook de actie voor de invoering van wettelijke maatregelen tot bescherming van monumenten ter hand te nemen. Spreker wijst op enkele punten als: verplichte aangifte en regeling van toezicht bij vondsten, vóórkooprecht van den Staat, verbod van uitvoer, de regeling der »monuments classés" in Frankrijk, het toezicht op monumenten in bezit van openbare lichamen, het rekening houden met de ligging van monumenten bij de vaststelling van rooilijnen, enz., enz., waarvoor reeds in verschillende staten bepalingen zijn gemaakt, waarvan door prof. Mr. Molegraaf in een der vergaderingen van het Utrechtsch genootschap nog kort geleden een uitvoerig overzicht werd gegeven.

Bij de vaststelling van dergelijke bepalingen komt men echter licht in botsing met bestaande rechten of vooroordeelen en het is daarom noodzakelijk dat men, wil met succes een beroep op den wetgever gedaan worden, alleen datgene uit de reeks van elders reeds ingevoerde of gewenschte bepalingen overneme, wat èn praktisch uitvoerbaar bleek, èn in overeenstemming is met de hier geldende rechtsbegrippen. Het is daarom gewenscht, de vele regelingen niet alleen te toetsen aan de wenschen der oudheidkundigen, maar tevens hierover het oordeel te hooren van personen, doorkneed in de toepassing van het bestaande recht of vertrouwd met de voorbereiding van het wordend recht. Door eene bespreking in eene commissie van oudheidkundigen en mannen van de praktijk, kan een gezond program van actie worden verkregen, dat wel niet alles zal omvatten, wat ooit werd gewenscht, maar waaraan althans dit voordeel verbonden is, dat de verwezenlijking der desiderata binnen een afzienbaar tijdstip mogelijk te achten is. Spreker vertrouwt dat voor een dergelijk program ook buiten den Bond van vele zijden steun en medewerking zal verkregen worden.

Het voorstel wordt algemeen met groote instemming ontvangen en met algemeene stemmen onder applaus goedgekeurd.

Het laatste voorstel is van meer huishoudelijken aard.

Bij de oprichting van den Bond werd ook besloten tot het uitgeven van een Bulletin, dat voor de leden een overzicht zoude geven van de belangrijkste feiten op oudheidkundig gebied. Dank zij veler medewerking nam het orgaan van den Bond in belangrijkheid toe en vonden hierin reeds verschillende artikelen plaatsing, die aan het Bulletin eene eervolle plaats verzekerden onder de periodieken op oudheidkundig- en kunstgebied. Bij den oorspronkelijken opzet moest rekening gehouden worden met de

toen nog zwakke draagkracht van den Bond en werd de spaarzaamheid betracht. Het uiterlijk van het Bulletin, voldoende voor den eersten opzet, is thans onvoldoende, nu het Bulletin zich heeft ontwikkeld; het is daarom gewenscht het op meer onbekrompen wijze uit te geven en het ook uiterlijk aantrekkelijker te maken door beter papier, grooter druk en formaat en rijker illustratie. Hiervoor zal echter ongeveer ƒ 300 à ƒ 400 per jaar vereischt zijn en tot deze blijvende verhooging van het budget wenscht spreker niet over te gaan zonder speciale goedkeuring der vergadering. Hij stelt daarom voor:

»De Algemeene vergadering verklaart in te stemmen met de voorstellen tot uitbreiding en verbetering van het Bulletin in de vergadering ontvouwd en machtigt het Bestuur de hiervoor noodige fondsen beschikbaar te stellen."

De Heer Haverkorn van Rijsewijk vraagt eenige inlichtingen over het beoogde formaat en maakt bezwaar om een folio uitgave te creëeren. Deze spreker verklaart zich echter gerustgesteld na de mededeeling dat speciaal een wat breeder formaat wordt gewenscht, ten einde gelegenheid te verkrijgen tot het plaatsen van grooter illustraties.

De heer J. Kalf klaagt over de slechte afdrukken van vele cliché's en geeft in overweging om bij de nieuwe serie tevens een nieuwen drukker te nemen. Het Bestuur verklaart hierop de aandacht te zullen vestigen van de Commissie van Redactie.

Het voorstel wordt hierna bij acclamatie goedgekeurd.

Aan de orde is thans het schrijven, ontvangen van het Bestuur van den Bond van horlogemakers, waarbij dit verzoekt om steun bij de inrichting van zijn nieuw museum door het nemen van eenige aandeelen in de rentelooze leening. Dit voorstel wordt warm gesteund door de H.H. Jhr. Mr. J. A. Feith en P. Haverkorn van Rijsewijk, die voorstellen om door den Bond 20 aandeelen à ƒ 5 te doen nemen.

Mr. Overvoorde wijst op het laat inkomen van de aanvrage, waardoor het Bestuur niet in de gelegenheid was om tijdig hierover van gedachten te wisselen. Ook om dergelijke niet tijdig te overziene voorstellen voor het vervolg tegen te gaan, stelt hij voor om het voorstel aldus te wijzigen, dat de vergadering het verzoek in handen stelt van het Bestuur en dat machtigt om, des gewenscht, tot ƒ 100 aandeelen te nemen. Na eenige discussie, waarbij bleek dat het Bestuur tegen het verleenen der subsidie zelf voorloopig geen overwegend bezwaar had, werd het amendement door de voorstellers overgenomen en het aldus gewijzigd voorstel met algemeene stemmen goedgekeurd.

Vervolgens wordt overgegaan tot de behandeling der huishoudelijke aangelegenheden. De aftredende bestuursleden Mr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Jhr. Mr. F. v. Rijckevorsel worden bij

acclamatie herbenoemd en in de vacature, ontstaan in de Redactie van het Bulletin door het bedanken van de H.H. E. W. Moes en A. Pit, wordt voorzien door de benoeming van de H.H. Mr. A. Beets en Dr. W. Martin, die reeds voorloopig door de Redactie in overleg met het Bestuur hiertoe waren uitgenoodigd.

Als plaats van bijeenkomst voor 1908 wordt 's Hertogenbosch gekozen, waarna door Dr. C. Hofstede de Groot wordt voorgesteld om vergadering en bezoek aan de stad te splitsen, hetzij door twee dagen achtereen voor de vergadering te bestemmen, hetzij door de vergaderingen te splitsen en des zomers alleen een tocht te maken en des winters eene vergadering te houden voor de te behandelen onderwerpen.

Mr. Overvoorde herinnert er aan dat in 1908 het 10-jarig bestaan van den Bond wordt gevierd. Wellicht zoude dan de proef genomen kunnen worden om de vergadering twee dagen te doen duren, zoo noodig door hieraan een bezoek aan Bommel of Culemburg te verbinden.

Nadat door Dr. Hofstede de Groot en den Heer Haverkorn van Rijsewijk nader op het houden van eene tweedaagsche vergadering is aangedrongen, wordt door den Voorzitter namens het Bestuur beloofd om dit punt in overweging te nemen.

Door Mej. Baelde wordt verzocht om zoo mogelijk de leden afzonderlijk en eenigszins langer vóór de vergadering te convoceeren. Het Bestuur wijst op de hieraan verbonden bezwaren, doch zegt ook hieraan nadere overweging toe.

Voor het nazien der rekeningen worden benoemd de H.H. Jhr. Mr. J. A. Feith en Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, die zich bereid verklaren deze benoeming te aanvaarden.

Ten slotte wordt door den Heer F. A. Hoefer eene korte mondelinge toelichting gegeven van de te bezichtigen gebouwen, waarna de vergadering door den Voorzitter na rondvraag wordt gesloten.

Hierna wordt onder leiding van de H.H. F. A. Hoefer, A. J. Revers en Mr. J. Nanninga Uytterdijk een rondgang door de stad gehouden, waarna de leden zich aan een gemeenschappelijken maaltijd vereenigden, welke besloten werd door een concert, aangeboden door den burgemeester van Kampen.

J. C. Overvoorde,
Secretaris.

Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond over het vereenigingsjaar 1906-1907.

Het afgeloopen vereenigingsjaar toont weder menig lichtpunt voor hen, die belangstellen in Nederland's kunstschatten en historische herinneringen. In verschillende gemeenten werd belangstelling getoond in de dikwijls in droevigen toestand verkeerende monumenten; bij een aantal dezer is reeds

met de hoogst noodzakelijke werken tot behoud begonnen en bij andere zijn de plannen hiertoe in ernstige overweging. Rijk, provincies, gemeenten en particulieren toonden door hun financieelen steun hunne belangstelling. Toch blijft er op dit gebied nog te veel te doen. Voor ernstige vandalismen bleef ons land dit jaar echter gelukkig behoed, al mocht ook enkele malen gevaar dreigen voor sommige monumenten. In de meeste gevallen kon een ernstig verlies voorkomen worden door tijdig de betrokken besturen te wijzen op de waarde van de bedreigde kunstschatten. Gewoonlijk ontbreekt niet zoozeer de goede wil als de juiste kennis en veel goeds kon reeds worden bereikt door het oordeelkundig optreden van de Rijkscommissie voor de Monumenten, de Provinciale Archeologische Commissies in Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en de lokale vereenigingen. Het Departement zelf gaf hierbij het krachtig voorbeeld.

Wil echter met goed succes worden opgetreden, dan is het van het meeste belang, dat vooral tijdig van voorgenomen veranderingen of vervreemdingen bericht worde ontvangen en hierbij kan een goed werk worden verricht door de vele adhaerenten van den Bond, die over alle deelen van het land zijn verspreid en door hunne maatschappelijke positie gewoonlijk tijdig op de hoogte kunnen zijn van een dreigend gevaar.

Reeds werd eenige malen een gevaar afgewend door het tijdig ontvangen bericht van een der correspondeerende leden, doch nog te veel blijken zij nalatig in hetgeen in dezen hun aangewezen taak, ja hun plicht te achten is. Men wacht met een bericht, omdat men meent, dat wat plaatselijk bekend is, ook wel elders zal zijn doorgedrongen, of dat wel anderen zullen hebben gedaan, wat men zelf had moeten doen, en onthoudt daardoor aan het Bestuur de gegevens, die noodzakelijk zijn voor de goede uitoefening van zijn taak. Vergun mij daarom met nadruk een beroep te doen op U aller medewerking. Elk tijdig bericht *kan* medewerken tot behoud, elk nalaten van tijdige melding *kan* de oorzaak zijn van den ondergang van een monument. Wie verzuimt tijdig eenig bericht te zenden, draagt daardoor mede een deel van de schuld, indien later blijkt dat het behoud niet meer te verzekeren is. Ik herhaal daarom mijn ernstig verzoek om steeds tijdig bericht te zenden van alles, wat het behoud van Neerland's kunstschatten bedreigt.

Op het gebied der Musea valt te wijzen op de krachtige ontwikkeling van het Provinciaal Museum te Groningen en de nieuwe en veel verbeterde inrichting van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden. Onder de kundige leiding van zijn uitnemenden direkteur met zijn voor de taak zoo goed berekenden staf, is hier met beperkte middelen een succes behaald, waarmede wij den Heer Holwerda van harte gelukwenschen.

Te Delft werd dit jaar de oudheidkamer overgebracht naar de bovenlokalen van het Prinsenhof en te Amsterdam werd begonnen met aan het Stedelijk Museum eene afdeeling van lokale geschiedenis te verbinden.

Verschillende musea verkregen dit jaar belangrijke aanwinsten, deels in het Bulletin vermeld, waarbij weder meermalen de goede werking en de krachtige steun der Vereeniging Rembrandt werd ondervonden.

Met groot genoegen vermelden wij ten slotte de benoeming van een hoogleeraar in de Nederlandsche Kunstgeschiedenis aan de Hoogeschool te Utrecht en de instelling van een buitengewoon hoogleeraarschap te Leiden. Niet slechts wordt hierdoor de gelegenheid geboden voor meerdere kennis en degelijke studie onzer belangrijke kunstgeschiedenis, doch tevens zal, naar wij hopen, door de instelling van deze professoraten de belangstelling gewekt worden bij een groot deel der studeerenden, die later in allerlei betrekkingen geroepen worden om mede te beslissen over het behoud van Holland's kunstschatten.

Door den Bond werd meermalen in het belang van Nederland's oudheden gewerkt. De Commissie, die den 4 Juli 1903 werd benoemd om advies uit te brengen over de voorstellen van Dr. Hofstede de Groot, kwam met haar rapport gereed, hetwelk in het Bulletin werd afgedrukt. Een woord van erkentelijkheid zij hier geuit voor de vele moeite, die de Commissie zich voor de behandeling der haar ter overweging gegeven punten heeft getroost en voor de heldere en degelijke samenstelling van het rapport. De Commissie voor de bouwkundige termen droeg de voorbereiding op aan den Heer F. A. Hoefer, die geregeld hiervoor werkzaam bleef. De financiën van den Bond zijn bevredigend en toonen weder eenige versterking, vergeleken bij vorige jaren. Er werden 17 correspondeerende leden benoemd, terwijl er 11 door overlijden aan den Bond ontvielen. Deze telt thans 31 aangesloten vereenigingen, 29 directeuren en wetenschappelijke ambtenaren en 271 correspondeerende leden.

In de samenstelling van het Bestuur kwam geene verandering; in die van het Bulletin ontstonden twee vacatures door het bedanken van de HH. E. W. Moes en A. Pit, waarin tijdelijk werd voorzien door de benoeming van de HH. Mr. N. Beets en Dr. W. Martin. Het zij hier de plaats om U voor te stellen een warm woord van dank te brengen aan de afgetreden redactieleden, aan wier krachtige medewerking het Bulletin zooveel te danken heeft.

In de sinds de vorige jaarvergadering verschenen 6 afleveringen van het Bulletin werden artikelen of mededeelingen opgenomen van de H. H. Mr. N. Beets, Mr. P. C. J. A. Boeles, Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, D. W. van Dam, Jac. van Gils, Mevr. J. Goedkoop—de Jongh, Mr. R. E. Hattink, J. A. Heuff, L. C. Hezenmans, F. A. Hoefer, Dr. J. H. Holwerda, J. R. baron van Keppel, A. O. van Kerkwijk, J. Kloos, Dr. W. Martin, E. W. Moes, Ad. Mulder, Mr. S. Muller Fzn., Mr. J. C. Overvoorde, A. Pit, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. J. Six, Dr. W. Vogelsang en J. J. Weve.

Bij de redactie zijn eenige wijzigingen betreffende de inrichting van het Bulletin in overweging, teneinde dit zoo mogelijk nog meer aan het

doel te doen beantwoorden. De redactie rekent hierbij op U aller medewerking.

Ten slotte rest mij de aangename plicht een woord van dank te betuigen aan het Gemeentebestuur voor de aan den Bond bereide ontvangst, aan de verschillende besturen, die aan de bezoekers toegang verleenden tot hunne belangrijke gebouwen, en in het bijzonder aan de H. H. F. A. Hoefer, Mr. J. Nanninga Uytterdijk en A. J. Reyers, die de geheele voorbereiding van deze vergadering hebben op zich genomen en onder wier deskundige voorlichting wij straks het interessante Kampen nader hopen te leeren kennen.

J. C. Overvoorde, *Secretaris*.

Onuitvoerbare bepalingen in testamentaire beschikkingen.

Naar aanleiding van het belangrijk rapport over de door Dr. C. Hofstede de Groot besproken punten, afgedrukt in het *Bulletin*, 8ste jaargang blz. 10, werd door het Bestuur van den Bond het navolgende schrijven gericht aan het Bestuur van de Broederschap van Notarissen in Nederland, hetwelk door opname in het orgaan van de Broederschap algemeene verspreiding vond onder de H.H. notarissen:

Leiden, 20 Augustus 1907.

Eenige jaren geleden werd door Dr. C. Hofstede de Groot in eene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond gewezen op het bezwaar, dat vele oude legaten en stichtingen op kunstgebied goed bedoelde, doch thans verouderde bepalingen bevatten, die het nut van deze instellingen of legaten onnoodig beperken. Er werd hierop eene commissie benoemd om na te gaan in hoeverre het mogelijk en wenschelijk zoude zijn, om eene wetswijziging uit te lokken, die de gelegenheid zoude scheppen om wijziging te brengen in de verouderde bepalingen ten behoeve van openbare verzamelingen.

In het rapport dezer commissie, opgenomen in het bulletin van den Bond, jaargang 1907, bl. 10—13, wordt ontraden om de mogelijkheid te scheppen, eens gemaakte bepalingen te wijzigen, o.a. daar hierdoor het maken van beschikkingen in het algemeen belang waarschijnlijk niet zoude bevorderd worden. Tevens wordt echter met nadruk de wenschelijkheid betoogd om voor het vervolg zooveel mogelijk te voorkomen, dat bij beschikkingen als hier bedoeld beperkende bepalingen worden gemaakt, welke bij veranderde tijdsomstandigheden hoogst belemmerend kunnen werken en het doel der instelling zelfs in gevaar brengen en aan latere beheerders slechts tal van moeilijkheden veroorzaken zonder eenig voordeel voor de betrokken instelling. Als voorbeelden van ongewenschte

belemmerende bepalingen wijzen wij u op de verplichting om bepaalde collecties afzonderlijk te plaatsen, zooals bij de legaten Van der Hoop, Dupper enz., die eene goede ordening van de geheele verzameling belemmeren, op verbod van uitbreiding of ruiling, gelijk bij het Museum Meermanno-Westhreenianum, het binden aan een bepaald gebouw of aan een hoog entree, gelijk bij de legaten Willett-Holthuyzen en Lopez-Suasso, enz.

Waar belangrijke beschikkingen gewoonlijk niet worden gemaakt zonder voorkennis van een notaris, meenen wij het bovenstaande aan uwe aandacht te moeten onderwerpen en u uit te noodigen om dit schrijven door plaatsing in uw blad onder de oogen van H.H. notarissen te brengen, opdat zij in voorkomende gevallen hunnen invloed aanwenden om althans voor het vervolg te voorkomen, dat goed bedoelde beschikkingen in het algemeen belang worden geschaad door te beperkende, voor de toekomst ongewenschte bepalingen.

Namens het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond,

(*get.*) B. W. F. van Riemsdijk, *Voorzitter.*
(») J. C. Overvoorde, *Secretaris.*

Het Bestuur ontving over dit onderwerp eene uitvoerige nota van Dr. C. Hofstede de Groot, die op zijn verzoek echter eerst later zal gepubliceerd worden.

Nederlandsche Musea.

Musea.

In het Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst (I Halbband 1907) geeft de heer A. Pit, directeur van het Nederlandsch Museum te Amsterdam, naast een artikel over een der belangrijkste aanwinsten van dat museum, een stucco van Jacopo della Quercia, een kort opstel, Museums-Erfahrungen betiteld, waarin hij nogmaals zijne reeds in het Zeitschrift für Museumskunde geuite meeningen over de inrichting van musea formuleert.

Een correspondentie tusschen een zeer bekend, ervaren architect en een museum-directeur had het den heer Pit gemakkelijk gemaakt het "tragisch conflict" dat tusschen den bouwmeester en den directeur van een museum denkbaar is, weer eens het grootere publiek duidelijk voor oogen te stellen.

De directeur moest een kapitaal stuk ceramiek, een Robbia-relief, exposeeren. Daar op de eenig mogelijke plaats een kleurige ornament-streep

het stuk zeer zou schaden, vroeg hij den architect die wel te willen overkalken en aan het relief een egaal wit of grijswit fond te geven. De architect meende in het belang van de harmonische eenheid van zijn bouwwerk niet aan dat verzoek te kunnen voldoen.

Ziedaar dus het conflict. Aan de eene zijde een museum, zóó versierd dat de verschillende kamers en zalen in zulken samenhang staan dat men van een harmonie, van een onaantastbare veel-eenigheid moet spreken. Aan den anderen kant een verzameling sculpturen, meubels, metaal-bewerkingen, ceramiek, stoffen enz. die in dit museum op de meest genietbare wijze tentoongesteld moet zijn.

Waar dan de »harmonie" van het gebouw wit aangestreken wanden met bont gekleurd ornament, maar tevens kaal gelaten baksteenmuren eischt, wordt het een niet aangename opgave de verschillende naar fabrikaten óók harmonisch saamgevoegde ceramiek-producten met hun zachte kleurspelingen, tot hun recht te brengen. En voor den armen beschouwer is het bijna onmogelijk de blad-dunne glazen der 16e en 17e eeuw, het fijne oude zilverwerk, de geraffineerde Louis XVI meubelen in die door baksteen-muren omgeven nieuw-gothische ruimten te bewonderen.

Men is, aldus de schrijver, geneigd zich af te vragen: wat is hier de lijdende partij: het geexposeerde of het harmonische museumpaleis?

Mocht men het voor het museum willen opnemen dan zou het eenig mogelijke blijken alle te exposeeren voorwerpen er verre van te houden om het bouwwerk als zoodanig, met de buste van den architect in de voorhal, ongerept aan het bewonderend nageslacht over te laten.

Voor deze uiterste consequentie van het l'Art pour l'art zal echter wel geen genoegzaam verlichte regeering te vinden zijn. Alles wijst er dan ook wel op dat meer en meer bij den bouw van een museum rekening zal worden gehouden met de velerlei voorwerpen die, goed begrepen, een ruimte tot schoonste sieraad kunnen zijn. Bij de museum-inrichtingen der laatste tientallen van jaren heeft men de nog bij den bouw van het Münchener Nationalmuseum en van het Amsterdamsch Rijksmuseum geldende grondbeginselen laten varen. Zoowel in het Berlijnsch museum als in het Musée de l'Union des Arts décoratifs te Parijs heeft men de wanden eenvoudig wit gelaten of rustige, zorgvuldig gekozen stofbespanningen als achtergronden aangebracht.

Ook bij den bouw van het Londensch museum dat de schatten van het pakhuisachtig S. Kensington Museum zal moeten herbergen, houdt de bouwmeester vóór alles rekening met de wenschen van den toekomstigen heer des huizes; het museumbestuur.

N. Beets.

Mauritshuis.

Sedert de laatste opgave is het Mauritshuis tijdelijk verrijkt met een klein schilderijtje van Jan Vermeer van Delft, voorstellende een meisje aan een tafel zittend, met een fluit in de hand. Over deze schilderij, door Dr. Bredius ontdekt en door den te Brussel wonenden eigenaar welwillend in bruikleen afgestaan, schreef ik uitvoeriger in *Onze Kunst*, Juli 1907, naar welk opstel ik voor nadere details verwijs.

Een curieuse aanwinst der in het Mauritshuis zoo kleine schaar van »primitieven" is de door den directeur in Spanje gekochte, thans in bruikleen gegeven Pietà (halve figuren tegen rood-bruinen fond), van den Vlaamschen schilder, dien men vroeger den Waagen'schen Mostaert noemde maar die meer en meer, naar de hypothese van Hulin in zijn »Catalogue critique" der Brugsche tentoonstelling van 1902, wordt geïdentificeerd met den Brugschen meester Adriaen Ysenbrant.

De schilderij, coloristisch sterk onder den invloed van Gerard David, vertoont vooral in de Madonna mooie kwaliteiten. Ze is op paneel geschilderd, boven rond, hoog 0.192 M., breed 0.155 M. W. M.

Teylers Museum te Haarlem.

De in portefeuilles bewaarde teekeningen en prenten zijn voortaan niet dan Dinsdag's en Vrijdag's van 1 tot 3 uur te bezichtigen na schriftelijke aanvraag aan den nieuwen conservator, den heer John. F. Hulk.

Wij hopen en vermoeden dat dit slechts een tijdelijke maatregel is.

Vereenigingen.

Middelburg.

In Juli ll. is opgericht eene »Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg", wier werkkring blijkt uit de beide eerste artikelen der ontwerpstatuten:

Artikel 1.

Het doel der Vereeniging is:

a. het bevorderen van de instandhouding van alle gebouwen of hunne onderdeelen, die uit een oogpunt van kunst, oudheid of geschiedenis belangrijk zijn;

b. het tegengaan van onoordeelkundige restauratie en het bevorderen van het herstellen van reeds aangebrachte verminkingen;

c. het verzamelen van gegevens over de sub *a* omschreven gebouwen of hunne onderdeelen.

ART. 2.

Zij tracht dit doel te bereiken door:

a. het aanleggen en bijhouden van een register van alle gebouwen of hunne onderdeelen, die uit een oogpunt van kunst, oudheid of geschiedenis belangrijk zijn;

b. het door woord of schrift vestigen van de aandacht van particulieren en autoriteiten op den toestand van in hun beheer of eigendom zijnde gebouwen en het aandringen op oordeelkundige verbetering daarvan;

c. het aankweeken van kennis en waardeering der bouw- en aanverwante kunsten in verband met het in Middelburg nog aanwezige;

d. het geven van advies en zoo noodig van subsidie voor restauraties;

e. het houden van voordrachten, besprekingen en tentoonstellingen; en

f. in het algemeen het nemen van alle wettige maatregelen, welke strekken tot verwezenlijking van het in art. 1 beoogde doel.

Door de vrijgevigheid van den heer J. A. Frederiks, correspondeerend lid van den Oudheidkundigen Bond, is de vereeniging reeds dadelijk in het bezit gekomen van eenig kapitaal. Bij het vertrek van genoemden heer van daar naar 's-Gravenhage had zich nl. eene commissie gevormd om namens de burgerij zijne verdiensten, voornamelijk wat betreft de verfraaiing van Middelburg, te huldigen. Den 16^{en} Juli jl. werd den heer Frederiks dit huldeblijk, bestaande uit eene fraai gecalligrapheerde en geïllumineerde opdracht met de namen der deelnemers in portefeuille benevens *f* 642.50 in contanten aangeboden. Bij de aanvaarding verklaarde de heer Frederiks tevens deze geldsom te bestemmen ten behoeve der pas opgerichte Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen. Men begrijpt, hoezeer deze beslissing wordt op prijs gesteld. R. FRUIN.

Verslagen.

Jaarverslag van de vereeniging „Oud-Dordrecht" 1906—1907.

»Bijzonder belangrijke gebeurtenissen, die vermelding verdienen, hadden niet plaats", gelijk het verslag zelf vermeldt en wij zouden ons dus kunnen bepalen bij de vermelding van enkele aanwinsten, als een gevelsteen uit het huis Riedijk 47, fragmenten van de huizen Wijnstraat

78 en 80 en een matrijs, afkomstig van de Munt te Dordrecht, ware het niet dat het terug vragen van de onder n°. 532 en 1452 van den catalogus vermelde in bruikleen gegeven voorwerpen ons tot eene opmerking noopt.

Is het namelijk niet gewenscht dat onze musea eenigszins voorzichtig zijn met het in bruikleen aanvaarden van voorwerpen? Hierdoor toch wordt de aandacht van vreemden hierop gevestigd en het gevaar is niet denkbeeldig, dat hierdoor juist wordt bevorderd, dat de voorwerpen een weg naar het buitenland vinden. De aanmerking betreft niet de hier bedoelde zaken, die reeds sinds de oprichting van het Museum daar waren en ieder zal een bruikleen van langeren tijd, zooals b. v. de schitterende collectie van Dr. Bredius in het Mauritshuis, slechts kunnen toejuichen, doch daarnaast zijn gevallen bekend, waarbij juist het in bruikleen geven tot verkoop naar buiten leidde, zoodat de korte tijd van bruikleen slechts eene kostelooze reclame was ten bate van den in bruikleen gever.

Ware het daarom niet gewenscht dat, behoudens speciale gevallen, de musea alleen die voorwerpen in bruikleen aannamen, waarvan de eigenaars bereid waren om zich te verbinden die niet binnen een bepaalden tijd, b. v. 5 jaar, terug te vragen, en dat in elk geval een opzeggingstermijn worde vastgesteld om te plotselinge opvrage tegen te gaan?

Verslag van den toestand van het Stedelijk Museum te Haarlem over het jaar 1906.

In het verslag wordt herinnerd aan het raadsbesluit tot aankoop van het Ned. Herv. Weeshuis en aangrenzende perceelen voor de stichting van een nieuw museum. Onder de aanwinsten valt te wijzen op een schilderij van Johannes Hals, »Vroolijk Gezelschap", in bruikleen ontvangen van den Heer J. Krol Kz. en een werkbank om wevers-rieten te vervaardigen uit 1648, die door de Commissie werd aangekocht. Een schilderij van Aart van der Neer werd teruggevraagd en een schilderij van Jan de Bray „Regenten van het Leprooshuis" werd gerestaureerd.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum „de Lakenhal" gedurende het jaar 1906.

Zooals van zelf spreekt begint het relaas van de gebeurtenissen in het afgeloopen jaar, geschreven door den secretaris der commissie, Mr. J. C. Overvoorde, met een herdenking van de Rembrandt-tentoonstelling, die in de Lakenhal werd gehouden en waarvoor tevens een collectie van Leidsche meesters tijdelijk was bijeengebracht.

Het verslag noemt de namen der inzenders en die der vertegenwoordigde

meesters, bespreekt de veranderingen die voor deze tijdelijke expositie in het Museum noodig bleken en wijst op de voordeelen die deze tentoonstelling ook indirect voor het Museum heeft afgeworpen.

Verder nemen we over:

»Een der kleine zalen op de eerste verdieping, werd opnieuw behangen en een gothisch leeren koffertje met ijzeren beslag werd door bemiddeling van den Heer A. Pit te Amsterdam gerestaureerd. Van het voor restauratie van schilderijen beschikbaar crediet werden de twee buitenluiken van het altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz (Catal. No. 1030) gerestaureerd."

Voorts werden eenige maatregelen genomen tegen diefstal van voorwerpen en schilderijen, waarbij echter in 't oog werd gehouden: »de mogelijkheid van het noodige snel afnemen bij brand of ander gevaar".

Van een serie oude tooverlantaarnplaatjes werden eenige van de belangrijkste geëxposeerd in een hiervoor door den concierge gemaakte omraming.

Namens de Commissie werd aan de Commissie van Endegeest bericht gegeven van het gevaar voor beschadiging van een op Endegeest nog aanwezige driekante zuil met beeldwerk uit het jaar 1723. »De commissie mocht later vernemen, dat deze zuil thans weder is opgesteld en tegen ondergang en beschadiging is gevrijwaard."

Een belangrijke aanwinst voor de lokaliteit mag genoemd worden de aankoop van het naast de Lakenhal gelegen perceel Oude Singel No. 34. Zoowel voor eventueele uitbreiding der verzamelingen, alsook om te voorkomen, dat naast het Museum een of ander voor de collectie gevaarlijk bedrijf wordt gevestigd kan deze maatregel van nut zijn.

»Het aantal bezoekers bedroeg dit jaar 28310, welk buitengewoon hoog getal verkregen werd door het groot aantal bezoekers der Rembrandttentoonstelling, die door 13842 personen werd bezocht," waarvan ongeveer 70 procent ook het Museum bezichtigden.

De verzameling werd verminderd door het opvragen van een in bruikleen gegeven crayon-portret van J. le Francq van Berkhey en door het ontvreemden van een silhouet-portretje van Antoine v. d. Woordt (Catal. No. 2864) en twee koperen maatjes, alles gelukkig voorwerpen van weinig waarde. Naar het archief werden overgebracht: het charter van het verleenen van het stadswapen door Napoleon in 1813 en een charter van Calais, betreffende den lakenhandel, van 1450 (Catal. No. 2697 en 2074).

Aanwinsten:

Geschenken: Steenen corridorpoortje, afkomstig uit het perceel Rapenburg 53, door J. N. Botermans.

Eenige koperen duiten, te Leiden gevonden. C. v. Spall en Duivenaar.

Zilveren draagpenning van het Leidsche Studenten-disputgezelschap Operam Demus (1906). Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié te 's Gravenhage, en eenige andere draag en gedenkpenningen.

Dessus de porte in gips, afkomstig van het perceel Oude Singel 72. Het bestuur der R. K. Militaire Vereeniging.

Een geslepen glas met Lod. XV schild en een ingegraveerd vers.

Een geslepen glas met twee samenverbonden handen waaronder: de Vriendschap".

Twee glazen met randen en: »Concordia", benevens nog twee andere herinneringsglazen van 1837 en 1855.

De *aanwinsten van schilderijen* zijn de volgende:

Zelfportret door Jacob van Toorenvliet, 1685—1735, voorstellende een jongeling met bonte muts, op een borstwering geleund; gemerkt rechts onder. Geschenk v. Mr. J. C. Overvoorde.

Aangekocht: Schilderij van J v. Staveren, anno 1637 (gemerkt J en S dooreen), voorstellende een lezenden kluizenaar bij een ruïne. In den trant van de vroegere werken van Gerard Dou.

Twee portretjes van Willem v. Mieris en zijn echtgenoote Agneta Chapman, door F. v. Mieris Jr.

Isaäc Koedijk (1616 of 1617 — na 1677), leerling van Gerard Dou. Een jongen, treurend aan een tafel bij een dood vogeltje.

Voorts vermeldt het verslag nog de ingezonden verslagen van buitenlandsche Musea en de aanwinst van een grooten schoorsteentegel, uit de 17de eeuw — afkomstig uit het perceel Haarlemmerstraat 267 (hoog 0,83 breed 0,73). De tegel is in kleuren uitgevoerd, heeft in 't midden een klimmenden leeuw met wapen en een gemarmerden rand.

Met de vermelding van eenige medailles en penningen en een afbeelding uit het jaar 1840 van het huis hoek Breestraat en Steenschuur, eindigt de lijst.

Hierna volgt het verslag van den financieelen toestand. Van het door Mevrouw P. L. C. Driessen—Forckenbeck in 1905 voor aankoop beschikbaar gesteld bedrag werd nog geen gebruik gemaakt.

Wijzigingen in de samenstelling der Commissie hadden dit jaar niet plaats.

Wij kunnen niet nalaten den zoo ijverigen secretaris bij deze gelegenheid in overweging te geven, of het niet mogelijk en wenschelijk zou zijn de geschenken en aangekochte voorwerpen voortaan overzichtelijker onder verschillende hoofden te brengen, zooals men dat in de Verslagen der Rijksmusea gewoon is. Bedriegen wij ons niet, dan zou daardoor het Verslag veel aan bruikbaarheid winnen. W. V.

Verslag over het voorgevallene in de Gemeente-Verzamelingen (te Utrecht) in 1906.

Het is altijd een eigenaardig bezwaar om uit het lijvig verslag van de Utrechtsche verzamelingen datgene naar voren te halen wat op het Museum betrekking heeft en het verwondert ons wel dat men er in

Utrecht nog niet toe gekomen is om de verslagen van archief en museum afzonderlijk te doen verschijnen. Men zoude daardoor een juister beeld verkrijgen van de ontwikkeling van het Museum dan thans mogelijk is.

De ijverige archivaris-directeur is niet gewoon zijn werken in stilte te verrichten. Uitvoerig wordt steeds bij elk, ook nog zoo onbeteekenend gedeelte der archiefwerkzaamheden stilgestaan, doch over het Museum klinkt weinig door, zoodat wij wel mogen aannemen, dat dit in 1906 weinig van zijn aandacht heeft vereischt. Het is trouwens door de goede zorgen van Mr. Muller reeds op zulk een hoogte gekomen, dat gelukkig niet ieder jaar belangrijk werk vermeld behoeft te worden. Toch kan hier gewezen worden op het verschijnen van een nieuwen Gids voor het Museum en het houden van enkele kleinere tentoonstellingen, waaronder een van de costumes in 1906 door den hoofdpersoon van de Maskerade gedragen.

Lofwaardig is het om te trachten het publiek naar het Museum te lokken door kleine tentoonstellingen. Aldus wordt de belangstelling gewekt. Doch is het niet wat Amerikaansche reclame om in een Museum van naam een tentoonstelling te houden van de in een studentenoptocht gedragen maskeradepakjes?

Merkwaardig treft ons een eigenaardige tegenspraak in het verslag.

Aan de uitnoodiging om in te zenden op de Bakkerijtentoonstelling te Amsterdam werd niet voldaan, omdat »verzending van voorwerpen uit openbare verzamelingen, altijd min of meer nutteloos en gevaarlijk, alleen bij groote uitzondering behoort plaats te hebben", doch slechts eenige regels tevoren zien wij dat aan B. en Ws. van Franeker verzocht werd om de herinneringen aan Anna Maria Schuerman, die een groote aantrekkelijkheid vormen van de oudheidkamer aldaar, voor eene tentoonstelling in het Utrechtsch museum tijdelijk af te staan. »Tot ons leedwezen" werd een weigerend antwoord ontvangen. Mij dunkt de directeur moest juist blijde geweest zijn, dat zijn opvatting over het »altijd min of meer nutteloos en gevaarlijk" uitleenen ook te Franeker werd gedeeld.

Onder de aanwinsten worden speciaal genoemd een Lod. XVI voordeur uit het huis de Hazewind aan de Stadhuisbrug, eenige afgietsels van klokken, eene groote verzameling oude drinkglazen en eenige 18de eeuwsche tinnen kannen en bierpotten, die door de Regenten der Vereenigde Gods- en gasthuizen in bruikleen gegeven werden.

Ten slotte vestigen wij de aandacht op de aan het verslag toegevoegde lijst van afgietsels naar zegels van Utrechtsche stichtingen en corporaties uit het Gemeentearchief.

Monumenten.

Bijdrage over het oude Orgel uit de St. Vituskerk te Naarden.

In de afdeeling beeldhouwwerken van het Nederlandsch Museum zijn in bruikleen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap een reeks van paneelen en fragmenten te vinden, die volgens overlevering afkomstig zijn van het oude orgel der St. Vituskerk te Naarden.

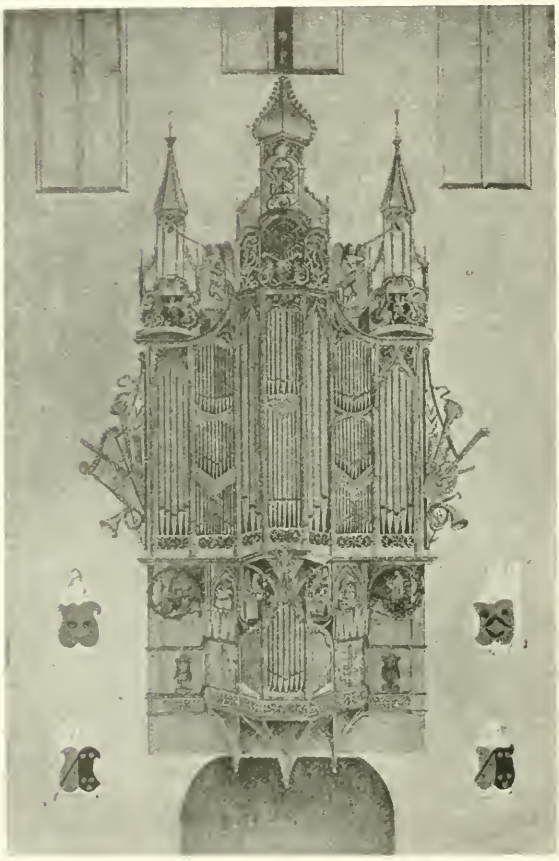

Fig. 1.

Vóór de nieuwe opstelling der beeldhouwwerken bij de uitgave van den Catalogus, waren deze paneelen, bedekt door een dikke, chocoladebruine saus, alle samen op één schot gespijkerd. Thans zijn ze, teneinde een gemakkelijker en aangenamer studie mogelijk te maken, van elkaar gescheiden en bij drie- en viertallen op stellingen bij de vensters opgesteld.

Het is onder die omstandigheden — onvermijdelijk in de donkere zaal — niet altijd duidelijk, dat de thans gescheiden onderdeelen tot één geheel behoorden en *hoe* ze zich onderscheidenlijk tot dat geheel hebben verhouden.

Naar aanleiding van de tentoonstelling van Gooische Oudheden te Naarden, waarvoor het Nederlandsch Museum een stel photografieën liet maken van alle paneelen, was het nu, dat ik mij rekenschap moest geven van den oorspronkelijken samenhang der fragmenten.

De hoop op nadere gegevens uit de archieven van Naarden bleek ijdel en zoo moest ik mij tenslotte met vermoedens en waarschijnlijkheden tevreden stellen, maar om anderen in 't vervolg den puzzle te sparen, of althans een basis te scheppen voor nieuwe, latere reconstructies, meende ik toch mijn gevolgtrekkingen te moeten bekend maken.

Aan documenten kon ik niets machtig worden, dan een teekening, die in de consistoriekamer der groote kerk bewaard wordt. Deze teekening (fig. 1) vertoont ons het z.g. oude orgel en inderdaad zien wij, na eenig zoeken, boven het rugpositief uitsteken eenige deelen van het ons bekende snijwerk. Rechts en links van het druiper-gewelfje der middelste groep pijpen, zijn daar de afgeronde paneelen geplaatst met de adelaars als schilddragers, waarnaast weer aan beide zijden de groote paneelen (fig. 2 *C* en *D*) zijn gevoegd, terwijl al de overige smalle paneeltjes hun plaats vinden in het schot van de tribune en wel zoo, dat rechts en links naast de pijpen van het rugpositief twee schilddragers staan, en we dus moeten aannemen, dat de andere zes, drie aan drie in de zijwanden der tribune waren aangebracht. Behalve deze onderdeelen, die we alle onder de stukken in 't Museum terugvinden, zien wij nog aan weerskanten, onder de buitenste bundels van pijpen, bazuinende figuren staan, omrankt door sierlijke, naar 't schijnt opengewerkte krullen. Zoo die figuren er al vroeger bij gehoord mogen hebben, thans zijn ze niet in het Museum te vinden. Maar als men bedenkt, dat de brokstukken reeds in den handel waren, toen zij achtereenvolgens voor het Museum werden gekocht, is dit verder niet te verwonderen. [1])

Nu zouden we met deze teekening al heel wijs zijn, wanneer daar werkelijk in kon worden herkend het oorspronkelijk orgel met al zijn versierselen. Maar dit is nu juist, meenen wij, geenszins het geval.

Het groote instrument, dat we hier op de teekening zoo stumperig afgebeeld zien is om zijn versiering en ook om zijn overigen bouw zeker geen vroeg-16e-eeuwsch werkstuk. Want hoe onnauwkeurig ook de teekenaar zijn model kan hebben afgebeeld, het aanbrengen der klauwstukken met muziekinstrumenten van later vorm, de versierende krullen boven de pijpenbundels, de lieren beneden naast de tribune zal hij niet gefantazeerd hebben. En bestonden ze daar werkelijk, dan kunnen ze niet uit vroeger tijd

---

1) Iets meer licht over den gang van zaken verspreidt de korte tekst in de uitgave van Ed. Colinet en A. D. De Vries Az.: Tentoonstelling Amsterdam 1877, Kunstvoorwerpen uit vroegere eeuwen. In lichtdruk uitgegeven door Wegner en Mottu. We leeren uit den tekst bij plaat XXVII het volgende:

Het orgel te Naarden werd in 1862 gesloopt, vier paneelen, in bovengenoemd werk afgebeeld, (vier van de smalle tribune-paneelen) werden door den heer D. Franeken Dz. aan het Koninklijk Oudheidk. Genootschap geschonken. De zes andere vonden, met eenige grootere paneelen van het orgel, een plaats in de sedert verkochte verzameling van den heer Luitenant-Generaal Meyers te Brussel. Thans zijn ook deze, zooals we gezien hebben, weer terug.

dan het einde der 18e, of nog uit 't begin der 19e eeuw, dateeren. Neemt men alle buitenste versieringen echter eens van het instrument

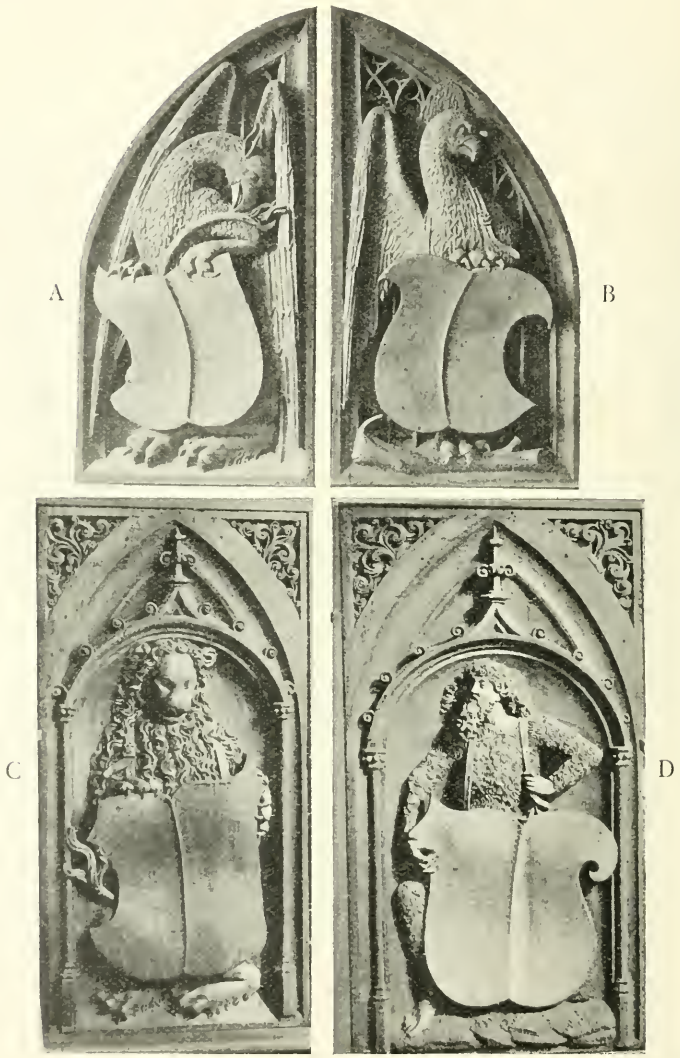

Fig. 2.

af, dan schijnt er een kern over te blijven, die gothieke grondvormen vertoont. Het best lijkt dan het smalle gedeelte onderaan, het z.g. rug-positief. Daar vinden we niet anders dan drie druiper-gewelfjes, opengewerkte randjes, waarmee de teekenaar, naar men zou kunnen aannemen, in zijn

gebrekkige taal een ornament van gothische traceeringen bedoelde, voorts geprofileerd lijstwerk en late, dubbelgezwenkte spitsbogen.

Moeilijker wordt het bóvenaan. Wel verrijzen hier boven alles uit luchtige pinakels en gothieke open siertorentjes, maar aan hun voet zijn grove ornamenten geplaatst, die men niet goed kan houden voor slecht begrepen, d. w. z. door den teekenaar slecht weergegeven, vroeg-renaissance-ornament. Het schijnen latere, zware acanthus-voluten te zijn, van het soort dat goed past bij de bazuinende engelen, die het zeer barokke middelste sierstuk met de klok flankeeren. Alleen de figuurtjes, die ten halven lijve midden uit de ornamenten boven de zijdelingsche pijpen-bundels verschijnen, behooren eer tot den motieven-schat der vroege renaissance, dan tot de bestanddeelen van het 18e eeuwsch ornament. Duidelijk is hier echter de teekening *niet* en, alles saamgenomen, kan men toch zelfs die schijnbaar gothieke onderdeelen niet al te best vertrouwen. Zoo dunkt het ons eer waarschijnlijk, dat zoowel de pinakeltorentjes als de traceeringen in de friesjes en naast de Tudorboogjes, tot de late, flauwe navolgingen der Gothiek moeten gerekend worden, die in de kerkelijke kunst steeds sporadisch blijft bestaan en vooral in de eerste tientallen jaren der 19e eeuw weer iets meer werd beoefend [1]).

Fig. 3. Tribune-Paneelen.

M. a. w. Het geheele orgel, dat ons in die teekening wordt afgebeeld, kan o. i. niet zijn het oude orgel, waarvoor oorspronkelijk het fraaie snijwerk werd geleverd. Wel heeft men het er weer in gebruikt, maar, dat gedeelten van een gesloopt en afgedankt instrument weer bij een volgend te pas kwamen is niets bijzonders. Ook bij de verbouwingen en vernieuwingen

1) Ook in de 17e eeuw is de gothiek voor kerkelijk, zelfs voor Protestantsch kerkelijk gebruik, niet uitgestorven. De zéer overschatte preekstoel van Vinkenbrinck in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, levert het bewijs hoe bij zulk een meubel de gothische overlevering gevaarlijk voedsel gaf aan de renaissance.

van het orgel der Nicolaikerk te Utrecht lezen we, dat de oude stukken voor het nieuwe »groote orgaen" ter beschikking gesteld werden. [1])

Er blijft ons nu dus voorloopig niets anders over dan te gissen met de stukken van het monument voor oogen en gesteund door de herinnering aan andere orgels uit 't begin der 16e eeuw, die ons nog in hun geheel bewaard bleven; b.v. de orgelkasten uit Scheemda en Harenkarspel in 's Rijksmuseum (westelijke Binnenplaats).

De bijgaande reproducties maken een nadere beschrijving overbodig. De twee paneelen *A* en *B* (fig. 2) zijn reeds door hun vorm aangewezen om, in gebogen, geprofileerde lijsten gevat — waarvoor de rand die in de groef paste nog aanwezig is — bovenaan te staan. (Zie een soortgelijke oplossing aan de deuren van het orgel te Scheemda).

Fig. 4. Proeve van reconstructie.
De bovenste paneelen: *A B*; daaronder *C D*.
De Tribune-paneelen: *F* tot *O*; onderaan: *P*.

Of het snijwerk aan buiten- of binnenkant was aangebracht, durven wij nu niet uitmaken. De houding der vogels als schilddragers geeft daaromtrent geen uitsluitsel, daar beide naar denzelfden kant gewend zijn. Bovendien is het geenszins zeker, dat, zelfs al waren de koppen der dieren naar verschillende kanten gekeerd, de oorspronkelijke stand door toewenden weer zou worden verkregen. Het »elkaar aankijken" van figuren is wel een moderne eisch, gevolg gevend aan een modern gevoel; maar middeleeuwsche voorbeelden bewijzen, dat men er vroeger niet altijd eender over dacht.

Over 't algemeen lijkt het mij meer waarschijnlijk, dat het houtsnijwerk den buitenkant bekleedde, waar het met den gestoken buitenwand der tribune overeenkwam. Het schilderwerk bleef binnenwerks beter bewaard en zette bij feestelijke opening ook door de kleurenpracht grooteren luister bij dan de alras stoffig geworden snijwerken.

De paneelen *C* en *D* zijn in verhouding en afmeting zeer verwant aan *A* en *B*, doch wijken in dit opzicht geheel af van de 10 smalle paneeltjes *F* tot *O*.

1) Vgl. Jhr. J. C. M. van Riemsdijk. Het orgel van de Nicolaïkerk te Utrecht; uit het Tijdschrift der Ver. voor Noord Nederlandsche muziekgeschiedenis. Deel II, 3e st. 1886.

Zij zullen dus hun plaats gevonden hebben in de deurpaneelen, hetzij récht onder *A* en *B*, of daarnaast in een ander deurluik, waarvan ons dan slechts deze stukken overgebleven zijn.

Verder mogen onze vermoedens zich niet uitstrekken vóór er meer gegevens aan den dag komen.

De smalle paneelen zullen, — dat schijnt reeds hun groot aantal te bewijzen, waardoor zij naast elkaar een tamelijke ruimte kunnen bekleeden, — wel altijd hun plaats in het schot der tribune hebben gevonden. Het zij steeds als bij het latere orgel, (fig. 1) twee aan twee naast het rugpositief en drie aan drie op zij, óf, als er geen rugpositief was, wat naar 't voorbeeld van Harenkarspel zeer wel denkbaar is, op eenige andere wijze gerangschikt. We kunnen ons daarover geen vaste voorstelling vormen, daar we geen opheldering kunnen verkrijgen omtrent de lijsten, waarin de paneelen hebben gestaan. Waren die smal of breed? We weten het niet.

Het kleine stukje steekwerk *P* — een vrouwtje met gevouwen handen — (zie fig. 4 onderaan) een der beste stukjes van het orgel, dat echter helaas door oversnijden en bijwerken van het gezichtje heeft geleden, kan, bij den door ons geschetsten vorm van het geheel, waarbij geringe afmetingen verondersteld zijn, een plaats hebben gevonden aan de afsluiting van een druipergewelfje, waarmee wellicht het geheel naar onderen afsloot.

Tot nadere vondsten ons meer leeren moeten wij met dergelijke weinige gissingen tevreden zijn en het is mij hier genoeg als ik althans één bijdrage heb geleverd over de vermoedelijke opstelling dezer fraaie stukken. Over andere mogelijkheden, beteekenis van het werk, herkomst, bestellers en vervaardiger hoop ik later eens te spreken.

Augustus. Willem Vogelsang.

Gerestaureerde (!) Zalen in het Kasteel Marquette bij Heemstede.

In het *Bouwk. Weekbl.* van 20 Juli l.l. vinden wij een verhaal van de wijze waarop door den heer A. J. C. van Spaendonck te Amsterdam is gesold met de betimmering uit het kasteel Assumburg onder Heemskerk. Om het aan eenzelfden eigenaar (Jhr. Mr. Gevers) toebehoorend kasteel Marquette wat op te sieren heeft men de goede betimmering uit Assumburg uitgebroken en »pasklaar" gemaakt, hoofdzakelijk door alles in te korten. Ramen en hoofddeur zijn hierbij van vorm en karakter gewijzigd en de paneelverdeeling van de lambriseering is, met het oog op de plaatsing van den schoorsteen, veranderd. Wie zien wil wat op deze wijze werd bereikt, kan de in het *Bouwk. Weekbl.* bijgevoegde afbeelding bestudeeren. Bij de uitvoerige beschrijving van deze »gerestaureerde zalen" verwondert het ons toch, zelfs geen woord van protest geplaatst te zien tegen dergelijk geknoei, dat weinig anders is dan het uit het verband rukken van eene goede oude betimmering om die om te knutselen voor een niet hierbij passende omgeving.

Gebeeldhouwde balkdragers te Kampen.

Dezer dagen werden in het huis van den heer Niemeijer in de Buiten-Nieuwstraat te Kampen twee eikenhouten gebeeldhouwde balkdragers gevonden, die niet alleen der vermelding waard zijn, maar waarvan wij tevens gemeend hebben afbeeldingen te moeten geven.

Op den eenen wordt voorgesteld David bij het lijk van den verslagen Goliath. De buitengewoon fraai gebeeldhouwde jongeling met zijn jeugdige fijne trekken komt geheel vrij uit het blok uit en steekt sterk af bij den

geharnasten reus met zijn grof en forsch voorkomen. Het beeldhouwwerk verraadt een zeer bekwame hand.

Op den anderen wordt Christus voorgesteld vóór de poort der hel in den vorm van den wijd geopenden bek van een groot dier. Uit dien bek treden Adam met Eva en Abraham. Ofschoon ook deze voorstellingen van goede traditie getuigen, zoo bezitten de figuren toch niet de kunstwaarde van den eerstvermelden balkdrager.

Beide dagteekenen vermoedelijk uit het begin der XVIe eeuw.

F. A. Hoefer.

Kerk te Oud-Vossemeer.

Door Gedeputeerde Staten van Noord-Holland is op advies van den Rijksbouwkundige het gemeenteraadsbesluit van Oud-Vossemeer vernietigd, waarbij de toren en een deel der kerk aldaar voor slooping werden te koop geboden. *N. R. Ct.* 21 Juli 1907.

Beurs-Gebouw te Rotterdam.

Door den Gemeenteraad werd in Juni l.l. met groote meerderheid besloten tot uitbreiding van het beursgebouw volgens het plan van B. en Ws. De hoofdgevels van de beurs blijven bij dit plan ongewijzigd en de plannen tot afbraak van dit gebouw zijn hiermede althans voorloopig buiten discussie gebracht.

St. Walburgskerk te Zutphen.

Na de raadskapel zal de librye gerestaureerd worden, waarbij de ten deele dichtgemaakte ramen in den ouden toestand hersteld zullen worden.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van oud Aardewerk in de Academie van Beeldende Kunsten te 's Gravenhage. Augustus 1907.

De Heer Frederiks, de nieuwe Directeur van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid, had de goede gedachte, bij zijn vestiging in den Haag zijn verzameling Oud Hollandsch aardewerk gedurende eenige weken in het gebouw der Academie van Beeldende Kunsten aldaar ten toon te stellen.

Deze verzameling is in de laatste 25 jaren bijeengebracht en bestaat uitsluitend uit stukken, die decoratief een schilderachtig effect maken. De Heer Frederiks heeft nl. blijkbaar minder gelet op de handelswaarde dezer zaken, dan wel op de waarde, die het Oud Delftsch kan hebben voor de tegenwoordige beoefenaars van verschillende takken van kunstnijverheid.

Men kan deze verzameling dan ook niet vergelijken met andere collecties, die wij in ons land nog bezitten, zooals het legaat van der Burgh in het gemeentemuseum te 's Gravenhage, en de collectie Loudon. Maar toch zou het, dunkt mij, om de artistieke beteekenis der verzameling, te betreuren zijn, wanneer zij niet in haar geheel kon blijven. Naar ik verneem, heeft de heer Frederiks aangeboden, de collectie in bruikleen af te staan aan het Museum van Kunstnijverheid, mits voldoende ruimte daarvoor kan worden aangewezen. Het is evenwel te vreezen, dat die nergens te vinden zal zijn, want dit museum heeft, — evenals 't Haagsch Gemeentemuseum — sinds jaren met het grootst mogelijke gebrek aan tentoonstellingsruimte te kampen.

Zooals echter de collectie nu in de groote zaal der Academie was geëxposeerd, bood ze uitmuntende gelegenheid aan om alles goed te zien en te bestudeeren. Alles was met smaak uitgestald en elk voorwerp kwam ten volle tot zijn recht.

Onder de ruim driehonderd borden en schotels — die het hoofdbestanddeel der collectie vormen — vond men verscheidene zeldzame stukken, waar-

onder een met het jaartal 1708, sterk herinnerend aan het koelvat der collectie van der Burgh. Pijnacker's werk was door enkele fraaie stukken van fijn decor en mooie kleuren vertegenwoordigd.

De verscheidenheid van het tentoongestelde was bijzonder groot, omdat van de meeste borden en schotels slechts een enkel stuk aanwezig was. Vooral van het meer grove decor, het zoogenaamde boeren-Delftsch, waren curieuse stukken te zien, meest ongemerkt. Onder de pullen, flesschen en potten, zoowel blauw als gekleurd, trokken enkele botervlootjes de aandacht, en eenige stukken »Delftsch met goud", waaronder een rijk versierde tabakspot. Verder enkele zeer goed bewaarde haringschotels, paarden en koeien met zeer rijk décor, verschillend gedecoreerde muiltjes, stortebekers, enz. Onder de apothekers- en kruidenierspotten waren ook enkele exemplaren, die met goud fraai bewerkt waren.

Verder waren er allerlei soorten van muurtegels geëxposeerd en, ter opluistering, de unieke collectie oude stoelen, die de Heer Frederiks reeds een tijd geleden aan het Kunstnijverheidsmuseum in bruikleen had gegeven, maar die daar nooit behoorlijk tot hun recht waren gekomen. Het zijn meubels, zooals men die herhaaldelijk op onze oude schilderijen en prenten ziet. Een ervan, een bankje of laag tafeltje, komt b. v. voor op »het Atelier" van den Delftschen Vermeer, in de collectie-Czernin te Weenen, en op een schilderij van Jan Miense Molenaer in de collectie-van Loon te Amsterdam. Op het eene schilderij dient 't om op te zitten, op het andere is het als tafeltje voor kleine kinderen in gebruik.

De geheele verzameling — op de meubelen na — is thans weer in kisten geborgen; het is te hopen, dat zij spoedig ergens een blijvende expositie zal vinden. Zij verdient het ten volle. W. M.

Tentoonstelling van Gooische oudheden te Naarden.

Op het initiatief der vereeniging voor Vreemdelingenverkeer werd in Juli en Augustus in het rijk stadhuis te Naarden eene tentoonstelling gehouden van Gooische oudheden, waarvan eene catalogus verscheen van de hand van den voorzitter van het bestuur, Ds. F. W. Drijver te Naarden.

Waarlijk moeilijk ware hiervoor eene passender omgeving te vinden dan het fraaie renaissance raadhuis uit 1601, dat ook in het inwendige nog menig schilderachtig hoekje heeft bewaard. Met veel zorg heeft de commissie bijeengebracht wat uit Gooiland stamde of lang in Gooisch bezit was, en bij het goede wat werd bijeengebracht willen wij ons niet te ernstig de vraag stellen of de ijver niet soms wat *te* groot was en of nu wel elk tentoongesteld voorwerp ook zoo belangrijk was, dat het recht op een plaatsje kon doen gelden. Ook de ordening was weinig systematisch en de catalogus kan moeilijk als een voorbeeld van praktische inrichting

gelden, doch niet te min mogen wij de Commissie dankbaar zijn voor de genomen moeite en voor het ons geschonken beeld van het Oude Gooi, dat, in verband met de beschikbare middelen, als geheel genomen geslaagd mag genoemd worden.

Onder de belangrijkste inzendingen wijs ik op de oud-germaansche voorwerpen, den rijken keten van de schutterij te Weesp uit het begin der 15de eeuw, en de uit het jaar 1641 dateerende schilden van de korendragers aldaar en andere gildezaken, de bekende aquamanilla uit Weesp, verschillende fragmenten van het kerkmeubilair uit Naarden, een goeden luchter van de synagoge te Hilversum en eene niet onbelangrijke collectie Gooisch- en Amstelporcelein. Op de bovenverdieping was met veel smaak een Gooische boerenkamer ingericht.

De tentoonstelling bevatte een goede kern voor eene blijvende verzameling en de bovenverdieping van het raadhuis zoude met weinig kosten tot een blijvend museum zijn in te richten. De ook op eenvoudigen voet geschoeide musea te Zaandijk en te Edam bewijzen hoe uit een klein begin onder goede leiding een aardige verzameling kan opgebouwd worden, die eene aantrekkelijkheid vormt voor de gemeente en het beste middel is om het behoud der verspreide oudheden te verzekeren.

Wij hopen, dat de ijverige commissie zich niet zal tevreden stellen met het reeds behaald succes, maar niet zal rusten voordat zij ook de oprichting van een blijvend Gooisch museum heeft verzekerd.

J. C. O.

Boekaankondiging.

Catalogus van de Prentverzameling der Gemeente Leiden, door Mr. J. C. Overvoorde, archivaris der gemeente, 2e en 3e afdeeling. — Leiden, Taconis, 1907.

In het vorige nummer van dit Bulletin wezen wij op de verschijning van het eerste deel van dit belangrijk werk. Spoediger dan men bij zulke uitgaven gewend is, verscheen het tweede deel en nu ligt ook reeds het derde, het laatste, vóór ons.

Aangezien wij in de voormelde aankondiging reeds over den aard en de indeeling van dit werk spraken, meenen wij thans te kunnen volstaan met een zeer beknopt overzicht van den inhoud.

De tweede afdeeling is gewijd aan de Geschiedenis van Leiden en is onderverdeeld in vijf hoofdrubrieken: Maatschappelijk Leven, Verschillende Gebeurtenissen, Wapens en Zegels, Portretten, en de Leidsche Hoogeschool.

De eerste rubriek, Maatschappelijk Leven, begint met een afdeeling Stadsdienst, somt vervolgens op hetgeen Leiden bezit aan prenten betreffende

de Gilden en de Nijverheid, behandelt dan het kerkelijk leven en de gestichten, de rederijkers en de vereenigingen, het huiselijk leven en de volkstypen.

De rubriek Gebeurtenissen is in drie deelen onderverdeeld: 1°. de gebeurtenissen chronologisch, 2°. het beleg en ontzet van Leiden, en 3°. de Buskruitramp van 1807.

Bij de rubriek Wapens en Zegels zijn die van de stad en openbare lichamen en die van particulieren onder twee afdeelingen gebracht.

De bijzonder rijke collectie portretten (2225 stuks) is alfabetisch gerangschikt, terwijl voor de rubriek Leidsche Hoogeschool gemaakt is de practische indeeling in Geschiedenis, Studentenleven, Studentengezelschappen en promotieprenten.

Onder de Studentengezelschappen is — ik mag die opmerking als oud-Leidenaar niet in de pen houden — per abuis ook opgenomen het burgergymnastiekgezelschap »Indrha".

Het derde deel van het werk is gewijd aan de omgeving van Leiden. Eerst komen de kaarten van Holland, vervolgens komt Rijnland aan de beurt: de kaarten, de werken (behalve de sluis te Katwijk), de Haarlemmermeer. Dan volgen kaartboeken enz. van de omstreken van Leiden in 't algemeen, o. a. reeksen kijkjes uit de omstreken van de stad, en daarbij sluiten aan de prenten, kaarten, teekeningen enz. van verschillende plaatsen rond Leiden, afzonderlijk in alfabetische volgorde gerangschikt. De portretten van personen uit die plaatsen volgen in een afzonderlijke rubriek daarachter, alfabetisch naar de persoonsnamen. Tot slot een rubriek varia en eenige bladzijden met aanwinsten en aanvullingen.

Het deel besluit met een zeer uitvoerig en nauwkeurig bewerkt register, in vijf onderdeelen gesplitst: 1°. namen van schilders, graveurs, uitgevers en vervaardigers van onderschriften, 2°. persoonsnamen, 3°. plaatsen buiten Leiden, 4°. plaatsen binnen Leiden, 5°. onderwerpen. W. M.

Verschillende mededeelingen.

Ontvreemding van kunstvoorwerpen.

I. Den 2en Juli 1874 bezocht ik Enkhuizen en het Weeshuis aldaar. Ik vond er, behalve een drietal portretten, welke men zeide afkomstig te zijn van oude regenten, een collectie van 17 stuks schilderijen, alle als waardeloos op den zolder geborgen.

Men zeide mij dat die stukken omstreeks 1849 aan het Weeshuis gekomen waren uit den boedel van Johanna Margareta de Vries. Daaronder trof ik aan een voortreffelijk schilderijtje, voluit geteekend: J. Steen (hoog

$37^1/_2$ breed 30 c.M.). Het stelde voor: een jong vioolspeler in zittende houding, een been over het ander geslagen en een viool in de hand; rechts een clavecimbaal, links een trom en andere muziekinstrumenten.

Niet lang daarna informeerde Jhr. H. de Kock, chef van het Loodswezen, bij een der regenten of zij geneigd waren mij die schilderij te verkoopen; het antwoord was ontkennend.

Toen ik den 26^{en} Augustus 1899 Enkhuizen en zijn Weeshuis opnieuw bezocht, was de Jan Steen verdwenen en kon men mij niet zeggen, hoe en wanneer.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat het stuk, nadat er de aandacht op gevestigd was geworden, gestolen en te gelde gemaakt is.

Voor de eer van het Collegie van regenten ware het wenschelijk dat zij hieromtrent zoo mogelijk licht verspreidden.

II. Op een auctie door J. Schulman te Amsterdam den 14^{en} Mei j.l. gehouden is een collectie zilveren kunstvoorwerpen verkocht bestaande uit: twee bekers van 1611 en $\pm$ 1733, vier met zilver gemonteerde drinkhorens van 1688 en een bodeninsigne van 1727.

Al deze zaken zijn afkomstig van het Vleeschhouwersgilde te Dordrecht en volgens den catalogus laatstelijk in het bezit geweest van de familie Van Straaten en van den Heer C. Bosman te Oud Karspel.

De familiën Deking Dura en Stoop hebben de collectie voor meer dan *f* 2000 aangekocht en die aan de stad Dordrecht voor haar museum ten geschenke gegeven. Voor deze bijzondere vrijgevigheid dient men haar te prijzen en te danken.

Maar er blijft een vraag over.

Hoe zijn die voorwerpen in het bezit gekomen van de familie van Straaten en van den heer C. Bosman?

Het is bekend dat krachtens de regelingen door Koning Lodewijk en Koning Willem I voor de liquidatie der opgeheven ambachtsgilden getroffen, voorwerpen als bovengenoemde behoorden afgegeven te worden aan de gemeentebesturen om door deze te worden bewaard. Zijn zij in particulier bezit overgegaan, dan kan dit niet anders dan op onrechtmatige wijze geschied zijn. Zulke gevallen zijn gelukkig zeldzaam; een van de meest in het oog loopende is de geschiedenis van het zilverwerk der Gorkumsche ambachtsgilden, hetwelk aan het South-Kensington Museum te Londen verkwanseld is geworden.

Ofschoon het bovenbedoelde Dordtsche gildezilver ten slotte goed terecht gekomen is, ware het niet zonder belang te weten, hoe het in het begin der 19de eeuw niet ten stadhuize afgegeven, maar in particulier bezit gekomen is.

Victor de Stuers.

Proef van de Leidsche stoelenmakers in 1737.

Eene juiste dateering van meubelen is dikwijls moeilijk, omdat het eenvoudiger meubilair slechts zelden is gedateerd en men gewoonlijk slechts bij benadering kan opgeven wanneer een stijlverandering hier niet alleen bekend, maar algemeen is toegepast. Onderstaand request en apostille zijn daarom niet geheel zonder belang, omdat zij ons leeren dat het hierbij afgebeeld model, dat in ons land ook reeds eerder voorkomt, in 1737 in Leiden algemeen burgerrecht had verkregen. Zij toonen tevens aan, dat de gilden niet zóó conservatief waren, dat zij niet zelf gaarne medewerkten om met hun gildeproeven de praktijk te volgen. De oude keuze van een scheerstoel als proef verklaart wellicht het nog veel voorkomen van goed afgewerkte oude scheerstoelen.

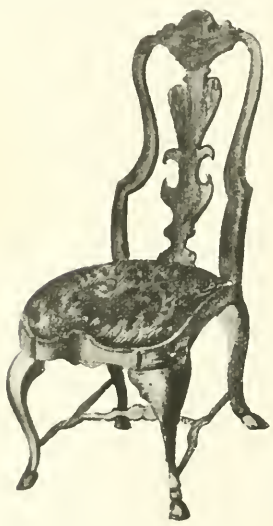

De afbeelding is ontleend aan eene bijlage van het request en van het model zelf vindt men nog goede voorbeelden in het Stedelijk Museum te Leiden. J. C. O.

Aan de Ed. Gr. Agtb. Heeren die van den Geregte der stad Leyden.

Geeft met schuldige Eerbiedigheyt te kennen Johannes Hoes, stoelemaker binnen dese stad, dat hij suppliant welgeneegen zijnde om zijn proef als mr. Spaanse stoelemaker alhier te doen, dat tot het doen van de proeff als van ouds gerequireert wert het maken van een Barbiersstoel, dewelke althans van geen nut is, waeromme hij suppliant aan de Hooftluyden van het gilde heeft voorgeslagen om tot een proef te maken een zeetel na de hedendaagsche manier, waervan een model hiernevens wert overgeleevert,

dat de Hooftluyden hem suppliant hetselve wel zouden willen accorderen, bij aldien UEd. Gr. Agtb. het geannexeerde model gelieven te approberen, en voor het toekomende te ordonneeren, dat het selve zal strekken tot een Spaanse stoelemakersproeff,

mits twelke soo keert hij suppliant sig tot UEd. Gr. Agtb. ootmoediglijk versoekende dat UEd. Gr. Agtb. gelieven te consenteren, dat hij suppliant zijn proeff volgens 't geannexeerde model van een zeetel vermag te doen, en te ordonneeren dat hetselve voor het toekomende tot een model van een proeff mag verstrekken.

Twelk doende etc. uyt naem van den suppliant was get. Cs. v. Alphen.

In margine stont geappostilleert: Die van den Geregte der stadt Leyden hebben by deesen den suppliant toegestaen dat hij zijn proeff als

Mr. Spaanse stoelemaker alhier sal mogen doen, en tot een proef te maken een zeetel na de hedendaagse manier, conform het geannexeerde model, en wijders aan de Hooftluyden geordonneert dat voor het toekomende het voorseyde model sal dienen tot een proeff voor diegene die in het Spaanse stoelemakersgilde zal werden aangenomen.

Aum den 10 September 1737: mij jegenwoordig was get. D. van Roijen.

Geregtsdag-Boek Z Z Z, fol. 12.

Vragen.

Van Kinschot. Pyll. Sweerts de Weert.

Er hebben bestaan geschilderde paneelen voorstellende:

a. Gaspar van Kinschot (1552—1603) en zijne 1e vrouw Josina Pyll (1562—1601). Zij waren gehuwd te Roosendaal in 1578 en overleden te 's Gravenhage.

b. Gaspar van Kinschot (1592—1654) en zijne vrouw Catharina Sweerts de Weert (1597—1674). Zij waren gehuwd in 1617 en overleden te 's Gravenhage. Weet soms iemand wat er van deze paneelen geworden is c. q. waar ze te vinden zijn?

Hier wordt niet bedoeld het paneel voorstellende Gaspar v. K. tijdens zijn 2e huwelijk geschilderd in 1603, hetwelk in het bezit is van ondergeteekende.

Tiel. Jonkh. Van Kinschot.

Eerepenningen Van der Zaen.

Op de Tentoonstelling v. h. Ned. Zeewezen, Den Haag, 1900 waren o. a. aanwezig als souvenirs aan *Willem van der Zaen, de Oude*, drie kettingen met penningen (goud) van 1661, 1669 en één zonder jaartal, ingezonden door het Vaderl. Fonds tot Aanmoediging van 's Lands Zeedienst, te Amsterdam.

Nu blijkt uit den »Inventaris enz. van den Boedel nagelaaten bij Agie van der Eyck, weduwe Willem van der Zaan in sijn leven Schout bij Nagt van Hollandt en Westvrieslandt" [archief Wees- en Momboirkamer 's-Gravenhage] dat aanwezig waren:

1°. Een goude medalie met een vijfdubbelde keeten daeraen, aen Willem van der Zaen Schout bij Naght van Hollant en Westvrieslant door de Eed. Mogende Heeren Raaden ter admiraliteyt binnen de stadt Amsterdam resideerende over bevoghte victorie tegen de vijanden dezer lande ter

synder Eere ende erkentenisse van dien vereert, weeghende 22 loot en 8½ engels . . . . *f* 358,—,—.

(Deze penning bleef in 't gemeen en is tot en met 25 Aug. 1725 bewaard door Cornelis van der Zaen).

2°. Een dito bij lootinge te beurt gevallen aen Cornelis van der Saen.

3°. »een dito bij lootinge te beurt gevallen aen Adriaen van der Saen".

4°. een dito dito aan »Aefje van der Saen" gehuwd met Johan Gansnep genaemt Tengnagel, later met A. van der Moelen.

5°. een groote gouden keten met gout geamalljeert kruys 55½, ad *f* 2220.— toebedeeld aan Adriaen van der Saen.

Waar zouden de sub. 1 en 5 genoemde voorwerpen zijn gebleven? De andere onder 2, 3 en 4 gerelateerde zullen wel dezelfden zijn, die op de Tentoonstelling voornoemd pareerden.

M. G. Wildeman.

Personalia.

Benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis aan de hoogeschool te Leiden Dr. W. Martin, onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage.

Benoemd tot conservator aan de Teylers Stichting te Haarlem de Heer J. F. Hulk, kunstschilder te Amsterdam.

8e Jaargang. No. 6.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

December 1907.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: Johannes Müller, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, Leiden, voorzitter, Dr. W. Martin, Emmastraat 26, 's-Gravenhage, Dr. W. Vogelsang, Utrecht of Mr. N. Beets, Joh. Verhulststraat 51, Amsterdam, secretaris.

Officieele Berichten.

Met ingang van den negenden jaargang zal het Bulletin in een grooter formaat verschijnen, met grootere letter en met rijkere illustratie, overeenkomstig het besluit van de algemeene vergadering te Kampen in Juli l.l. Met de nieuwe serie wordt de abonnementsprijs tot vier gulden per jaar verhoogd. De leden en correspondeerende leden van den Bond blijven het Bulletin op de oude voorwaarden ontvangen.

Door het bestuur van den Bond is besloten om omstreeks Februari te Amsterdam eene buitengewone ledenvergadering uit te schrijven, waar voorstellen gedaan zullen worden tot enkele niet ingrijpende, doch wenschelijk gebleken statutenwijzigingen en waar verder overeenkomstig de door de H.H. Haverkorn van Rijsewijk en Dr. C. Hofstede de Groot geuite wenschen, gelegenheid zal bestaan tot gedachtenwisseling over eenige onderwerpen van algemeen oudheidkundig belang.

Tot correspondeerende leden van den Bond zijn door het bestuur benoemd de H.H.:

Prof. Dr. L. Bolk te Amsterdam.

A. A. van Rynbach, assistent bij de Rijksmonumenten-commissie, te Oegstgeest,

Dr. F. Xav. Smits, Rijksarchivaris te 's-Hertogenbosch,

Van Suchteren van de Haer, burgemeester te Hasselt,

P. D. de Vos te Zierikzee.

H.H. leden en correspondeerende leden worden dringend verzocht om bij verandering van woonplaats of bij onjuiste opgave in de ledenlijst hiervan bericht te zenden aan den secretaris van den Bond, Mr. J. C. Overvoorde te Leiden.

Staatsbegrooting 1908.

Voor de monumentencommissie wordt *f* 900 meer gevraagd om den architect-teekenaar bij het uitwerken zijner opmetingen te doen terzijde staan door een bouwkundig teekenaar.

De subsidiën ten behoeve van de Broerenkerk te Bolsward, het Gothische Huis te Kampen, de N. H. kerk te Medemblik, den toren te Soest en het huis Zoudenbalch te Utrecht zijn afgeloopen.

Tot voortzetting der reeds aangevangen en door de Kamers toegestane werken worden dezelfde bedragen gevraagd als voor 1907 werden toegestaan. Voor de *verplaatsing van het orgel der groote kerk te Zutfen* naar het middenschip bij den toren, welke verplaatsing gewenscht is voor het doorzicht in de kerk, is een bedrag van *f* 4500 noodig. Aan het rijk, dat in de jaren 1902—1904 voor de inwendige restauratie telkens een bedrag van *f* 2000 boven het gewone subsidie gaf, wordt nu gevraagd hiervan *f* 2500 in eens bij te dragen.

Het artikel tot onderhoud enz. van Rijksmonumenten moet met *f* 15000 worden verhoogd wegens noodzakelijke herstellingen van drie monumenten, die onder dezen post nog niet voorkwamen:

1°. Het gedeelte van de *voormalige Abdijkerk te Aduard* — een allermerkwaardigst overblijfsel van onze middeleeuwsche bouwkunst — dat aan de burgerlijke gemeente toebehoorde en aan het Rijk in eigendom is overgedragen.

2°. *Het Schotsche Courthuis (het »Lammetje") te Veere*, in het begin van 1907 door Jhr. Mr. V. de Stuers aan het Rijk ten geschenke gegeven, een juweel van gothische burgerlijke bouwkunst uit het laatst der 15e eeuw

3°. *Het gebouw van het kantongerecht te Hoorn*, waarvan de prachtige

geheel uit hardsteen opgetrokken voorgevel in desolaten toestand verkeert, doch welks herstelling het Departement van Justitie — waaronder het gebouw ressorteert — geen vrijheid vindt te zijnen laste te brengen.

Voor nieuwe subsidiën worden voorgedragen:

a. De Toren der N. H. kerk te Doesburg. De toestand van den toren, die onder de fraaiste kerktorens in Gelderland behoort, is slecht; die van de spits hoogst gevaarlijk. De totale kosten der herstelling zijn geraamd op *f* 53000. Allereerst zal de spits moeten worden vernieuwd, waarvan de kosten *f* 15000 zullen bedragen. Daar de gemeente daarvan de helft zal bekostigen, wordt dit jaar *f* 7500 gevraagd. De kosten der verdere herstelling zullen over 5 jaar verdeeld kunnen worden. Van de daarvoor noodige *f* 38000 stelt de gemeente *f* 2000 per jaar beschikbaar, terwijl het Rijk voor het resteerende bedrag zou moeten zorgen.

b. Het Raadhuis te Graft, een fraai staal van onzen nationalen renaissancebouw uit de eerste helft der 17e eeuw, wordt, wanneer niet spoedig tot voorziening in den staat van verval wordt overgegaan, met sloping bedreigd. De gemeente kan van de daartoe benoodigde *f* 12000 slechts *f* 3000 opbrengen. Gevraagd wordt een rijkssubsidie van *f* 9000, waartoe een termijn van *f* 3000 werd uitgetrokken.

c. Toren »de Oldehoeve" te Leeuwarden. De herstelling zal *f* 25000 kosten. De gemeente verklaarde zich bereid tot die herstelling over te gaan, als het Rijk de helft der kosten bijdraagt. Aangevraagd wordt dus een bedrag van *f* 4500 als eerste termijn van een totaal subsidie van *f* 12.500, te verdeelen over 3 jaren.

Voor het *Mauritshuis* wordt de post »Kosten van onderhoud enz." met *f* 750 verhoogd, ook om daaruit te bestrijden de kosten voor verbetering der brandbluschmiddelen, herstelling van schilderijen, het opplakken van photographieën enz.

Aan het reeds ten vorigen jare gedaan verzoek van den directeur van het *Rijksprentenkabinet te Amsterdam* om het personeel van dat kabinet met twee assistenten uit te breiden werd bij de begrooting van 1907 slechts gedeeltelijk voldaan door op de aanstelling van één nieuwen assistent te rekenen. Thans wordt *f* 1200 gevraagd om nog een tweeden assistent aan te kunnen stellen.

Het bedrag, bestemd voor den dienst van het *Rijksmuseum*, is te gering. De prijzen der brandstoffen zijn belangrijk gestegen; de nieuwe uitbouw »Drucker" zal geldelijke lasten met zich brengen; de kapgordijnen in de tentoonstellingszalen eischen dringend vernieuwing enz. Een verhooging van *f* 4000 blijkt noodzakelijk. De ventilatieinrichting van de bovenzalen van het Rijksmuseum laat, vooral 's zomers, veel te wenschen. Het tot verbetering daarvan aanbrengen van een kunstmatige door electriciteit gedreven ventilatie zal *f* 7500 moeten kosten. Daar echter wegens het in 1907 tot stand komen van de verbetering en uitbreiding der brandbluschleiding voor 1908 *f* 8855 minder noodig zal zijn, behoeft het artikel »Kosten van onderhoud enz." slechts te worden verhoogd met *f* 2645.

Onder het artikel »Uitgaven en subsidiën voor ondernemingen van Wetenschap en Kunst" wordt nieuw aangevraagd een subsidie in eens van *f* 1500 voor de uitgave van een werk »*Het Boerenhuis en zijne bewoners*" door J. H. Gallée. Het ligt in de bedoeling de uitgave, die ongeveer *f* 6000 zal kosten, op onbekrompen wijze te doen plaats hebben en het werk op te luisteren met tal van afbeeldingen van typische kleederdrachten enz. en eraan toe te voegen een atlas, bevattende teekeningen en afbeeldingen van de grondvormen en de ontwikkeling van het boerenhuis in Nederland.

N. Beets.

Uittreksel uit het Voorloopig Verslag over de Staatsbegrooting voor 1908.

Onderhoud en instandhouding van monumenten.

Art. 185 vermeldt, dat verscheiden leden met groote waardeering spraken van 's Ministers bereidwilligheid om de herstelling en instandhouding onzer monumenten te bevorderen.

Betoogd werd de noodzakelijkheid, dat er op worde gelet, dat door de belanghebbenden trouw de voorwaarden worden nageleefd, aan het toekennen van subsidies verbonden; in de eerste plaats, dat men niet overga tot de werkzaamheden der restauratie, voordat de plannen door den Minister zijn onderzocht en goedgekeurd en dat men bij de uitvoering zich aan die plannen houde; voorts dat een behoorlijk toezicht worde geoefend op het beheer van de aan de werken bestede gelden, hetgeen blijken moet uit de door belanghebbenden over te leggen rekening en verantwoording.

Voorts werd nog gewezen op twee zaken: In de eerste plaats achtte men het zeer noodig, dat de Minister de aandacht van gemeente- en kerkbesturen opnieuw vestige op het groote gevaar, dat de monumenten bedreigt ten gevolge van onvoorzichtigheid en zorgeloosheid der werklieden. Daarbij werd gewezen op den brand van het academiegebouw te Groningen en op den brand in den toren der cathedraal in 's Hertogenbosch.

Een scherp toezicht en strenge veiligheidsmaatregelen werden noodzakelijk geoordeeld.

In de tweede plaats werden wenschelijk geacht maatregelen, om te zorgen dat de burgemeesters zich houden aan de herhaaldelijk van Regeeringswege tot hen gerichte aanschrijving, tijdig kennis te geven van alle werkzaamheden, welke aan oude gebouwen staan uitgevoerd te worden.

Gevraagd werd, hoe het staat met de herstelling van den toren en de kerk te Rheden.

Rijksmonumenten.

Art. 186 begint met de vermelding, dat aan Jhr. Mr. V. de Stuers hulde werd gebracht voor het nieuwe blijk van zijne warme belangstelling in onze oude nationale architectuur, gegeven door het schenken aan het

Rijk van een zoo merkwaardig gebouw als het Schotsche Courthuis (»Het Lammetje") te Veere.

De mededeeling in de Memorie van Toelichting omtrent de herstelling van den voorgevel van het kantongerecht te Hoorn, gaf sommigen leden aanleiding tot de opmerking, dat wel dient te worden onderscheiden tusschen het aanbrengen van herstellingen aan een oud gebouw en het oprichten van een nieuw gebouw naar het model van het oude.

Naar aanleiding van het niet noemen der kosten van de herstelling merkte men, tegen de aanmerkingen van enkele leden, op, dat, wat de kosten ook mogen zijn, het onverantwoordelijk zou zijn, een zoo buitengewoon fraai monument als het oude gebouw van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier te laten verloren gaan.

Bij art. 187, *Nieuwe subsidiën voor herstellingen*, werd bij verscheidene leden bezwaar geopperd tegen het plan, dat het rijk de helft van het totaal van *f* 25.000 der kosten van herstelling van »de Oldehove" te Leeuwarden zou bijdragen. Zij vonden den toren meer oud dan uit artistiek oogpunt belangrijk, en vonden 't voorstel bovendien onbillijk tegenover de gemeente Groningen, aan welke indertijd voor de herstelling van den in elk geval veel fraaieren toren der Martinikerk een Rijksbijdrage werd geweigerd.

Andere leden steunden het regeeringsvoorstel krachtig, omdat »de Oldehove" uit kunsthistorisch oogpunt het belangrijkste monument van Friesland is.

Opnieuw werd de aandacht gevestigd op verschillende monumenten, waarvoor reeds sinds vele jaren hulp is gevraagd.

In het bijzonder werden genoemd: de Nederduitsch Hervormde kerken te Geertruidenberg, Maastricht en Vlissingen, de Roomsch-Katholieke kerk te Hoensbroek, de toren te Sprang en het raadhuis te 's Heerenberg.

W. M.

Collectie-Six.

Het *Voorloopig Verslag* der *Verhooging en wijziging van hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor het dienstjaar 1907* (stuk n°. *68* van de zitting 1907—08) geeft onder *art. 200* een overzicht der »breedvoerige gedachtenwisseling", welke het voorstel tot aankoop van 39 schilderijen uit, de collectie-Six in de afdeelingen der Tweede Kamer heeft tengevolge gehad.

Wij nemen het in zijn geheel over.

Art. 200. Het voorstel tot aankoop van 39 schilderijen uit de collectie-Six gaf aanleiding tot eene breedvoerige gedachtenwisseling.

Sommige leden hadden dit voorstel met groote ingenomenheid ontvangen en brachten hulde aan den minister, die de hem geboden gelegenheid om het behoud dezer kunstschatten voor ons land te verzekeren, niet heeft laten voorbijgaan, alsmede aan de Vereeniging »Rembrandt", die

door een zeer belangrijke gift daartoe de behulpzame hand heeft geboden.

Wat dit laatste betreft vond het gesprokene alom weerklank; maar bij de hulde, aan den Minister gebracht, verklaarden vele leden zich niet zonder voorbehoud te kunnen aansluiten.

In de eerste plaats waren er enkele leden, die niet konden goedkeuren, dat, terwijl zoovele practische behoeften, welke den oeconomischen toestand van ons volk konden verbeteren, onbevredigd blijven, omdat daarvoor geen geld heet beschikbaar te zijn, thans meer dan een half millioen zou worden uitgegeven voor den aankoop van eenige schilderijen, een weeldeuitgaaf ten behoeve van museumbezoekers.

Van verschillende zijden werd hiertegen opgemerkt, dat het tentoonstellen van schilderstukken uit onze gouden eeuw krachtig de ontwikkeling bevordert van den kunstzin van het Nederlandsche volk en tevens bijdraagt tot veredeling van onze hedendaagsche schildersschool, welke, hoe verdienstelijk zij ook reeds moge zijn, toch niet anders dan winnen kan door de studie van de kunstjuweelen van ons roemrijk voorgeslacht.

Maar ook onder de leden, die in het tentoonstellen van kunstschatten een gewichtig volksbelang zagen, waren er verscheidene, die het niet zonder bedenking achtten het aanbod der erfgenamen van wijlen Jhr. Six van Vromade te aanvaarden.

Sommigen hunner meenden te moeten betwisten, dat, zooals in de Memorie van Toelichting staat geschreven, onze nationale waardigheid niet toelaat, dat »het melkmeisje" van den Delftschen Vermeer ons land verlaat. Mocht dit al waar zijn voor het geval wij geen andere stukken van dezen meester hadden, welke met deze schilderij op eene lijn konden staan, nu het Mauritshuis het kostelijk »gezicht op Delft" herbergt, kon men niet inzien, waarom onze nationale waardigheid er mede zou gemoeid zijn, wanneer het buitenland zich van »het melkmeisje" meester maakte. Integendeel, het kwam dezen leden voor, dat de vereering van onze oude Hollandsche schilderschool niet anders dan toenemen kan, wanneer hare werken over de geheele wereld verbreid worden. In elk geval scheen het hun niet wel te verantwoorden, een bedrag van ƒ 551400 uit te geven ter bevrediging van wat zij moeilijk anders konden noemen dan nationale ijdelheid. Voor een dergelijk bedrag zou waarschijnlijk veel meer nut voor onze nationale kunst kunnen worden gesticht dan zal geschieden door den aankoop van deze 39 schilderijen, over welker waarde de meeningen der kunstkenners merkelijk uiteenloopen.

Deze laatste overweging deed zich ook gelden bij verscheidene leden, die het met de Regeering in hooge mate zouden betreuren indien »het melkmeisje" in handen van den vreemdeling kwam te vallen. Onder de aangeboden schilderstukken mogen er, zooals de Memorie van Toelichting zegt, behalve de Vermeer, verschillende zijn van Europeesche vermaardheid, het was toch niet te ontkennen, dat ons land van de meesters, van wie die schilderijen afkomstig zijn, betere stukken bezit dan juist deze. Bij den

aankoop van dit geheele gedeelte der collectie-Six kon dus, meende men, moeilijk van een nationaal belang worden gesproken. De leden hier aan het woord zouden daarom gaarne hebben gezien, dat de Regeering had getracht met den tak der familie Six, die zich van zijn aandeel in de collectie wil ontdoen, tot overeenstemming te komen over den aankoop van »het melkmeisje" alleen Zij gaven in overweging hiertoe alsnog de noodige stappen te doen.

De verklaring van de Regeering, dat de waarde van de aan te koopen stukken het daarvoor te besteden bedrag verre overtreft, had aan verscheidene leden niet de overtuiging geschonken dat het financieele offer, dat van het Rijk gevraagd wordt, niet te hoog is. Zij zouden gaarne de berekening zien overlegd, welke aan deze meening der Regeering ten grondslag ligt. De gevraagde som kwam hun zeer hoog voor en zij meenden er aan te moeten herinneren, dat een objectieve maatstaf voor de waardebepaling van een schilderstuk, vooral wanneer het stukken van zekere vermaardheid geldt, niet is aan te geven; ook, en vooral, bij de waardeering van de oude schilderkunst is de mode een krachtige factor. Het feit, dat, zooals men had vernomen, de tegenwoordige eigenaars »het melkmeisje" niet aan het Rijk wilden verkoopen, tenzij het Rijk tevens de overige stukken overnam, bewees, meende men, niet onduidelijk, dat ook zij zich wel bewust zijn, dat die overige stukken, wanneer zij alleen in publieke veiling kwamen, veel minder zouden opbrengen dan wanneer tegelijktertijd »het melkmeisje" onder den hamer kwam.

Eenige leden, die wel begrepen, dat stappen om »het melkmeisje" alleen te bemachtigen vruchteloos zouden zijn, vroegen of niet mogelijk zou zijn, dat de rollen werden omgekeerd en dat de Vereeniging »Rembrandt" de collectie voor de door de eigenaren gevraagde som aankocht, met subsidie van het Rijk. De vereeniging zou dan de stukken van den tweeden rang weder van de hand kunnen zetten. De opbrengst daarvan zou dan hetzij in mindering kunnen komen van den door het Rijk te betalen prijs, hetzij kunnen worden aangewend voor den eventueelen aankoop van andere stukken, welke voor 's Rijks museum eene werkelijke aanwinst zouden zijn.

Bij andere leden ontmoette dit denkbeeld bestrijding. Dat de Vereeniging »Rembrandt" zich tot een dergelijke transactie zou leenen, achtten zij zeer weinig waarschijnlijk. Die zou trouwens niet noodig zijn, want, als er verkocht moest worden, zou er geen enkele reden zijn, waarom het Rijk dit niet zelf zou doen. Maar veel beter dan de bedoelde schilderijen te verkoopen achten zij het, die aan andere musea in ons land in bruikleen af te staan.

Dit laatste denkbeeld vond bij vele leden bijval. Ook onder degenen, die tegen het voorstel der Regeering overwegende bezwaren hadden, waren er, die over die bezwaren zouden willen heenstappen, indien zoowel de stukken uit de thans te koop geboden collectie, welke niet in het Rijks-

museum passen, als diegene, welke met andere en betere van denzelfden meester in dat museum hangen en daaruit dus zouden kunnen worden gemist, in bruikleen aan andere musea werden gegeven. Op die wijze toch zouden verscheidene verzamelingen van den tegenwoordigen aankoop profijt trekken en zou dientengevolge een veel talrijker publiek van de voortbrengselen onzer oude schilderkunst genieten, terwijl tevens het Rijksmuseum zou worden ontlast van een aantal stukken, welke daarin niet worden vereischt.

In antwoord op de bezwaren over den prijs, werd door sommige leden opgemerkt, dat de ervaren kunstkenners de bedongen som volstrekt niet te hoog achten. Wel is door een enkele beweerd, dat de marktwaarde lager zou zijn, doch tegelijkertijd moest worden erkend, dat in eene openbare veiling het zeer wel mogelijk zou zijn, dat de gevraagde som zou worden bereikt of zelfs overtroffen. Eene schilderij als »het melkmeisje" ontsnapt bovendien aan elke schatting; de prijs hangt af van wat een schatrijke kunstminnaar er voor geven wil. Maar wel behoorde men te bedenken, dat de prijzen, voor stukken van onze groote meesters besteed, voortdurend en met merkbare snelheid stijgen, hetgeen zich laat verklaren èn door de algemeen toenemende ontwikkeling van den kunstzin, èn door den toenemenden rijkdom, èn eindelijk door de omstandigheid, dat voortdurend schilderijen door de steeds talrijker geworden musea worden verworven, zoodat het aantal stukken, dat nog ter markt komt, merkbaar inkrimpt. Als gevolg van deze omstandigheid meende men veilig te mogen verzekeren, dat, zelfs al zou de thans te betalen som de tegenwoordige waarde van de stukken te boven gaan, binnen weinige jaren niemand daaraan meer die waarde zou ontzeggen. De aankoop zou daarom kunnen worden beschouwd als een zeer solide geldbelegging, te meer solide omdat de vrijgevigheid van de Vereeniging »Rembrandt" ten gevolge heeft, dat het Rijk nog geen schade zou hebben, al zou blijken — wat door geen deskundige is beweerd — dat de aankoopsom wel *f* 200.000 te hoog was.

Het denkbeeld, alleen het meesterstuk van Vermeer aan te koopen, scheen den leden hier aan het woord zeer weinig aanbevelenswaardig, indien althans, zooals te verwachten scheen, de eigenaren naar onderhandschen verkoop van dit stuk alleen geen ooren hadden. Het stuk zou dan in publieke veiling moeten worden aangekocht, voor zoover ten minste de gelegenheid daartoe niet mocht worden afgesneden doordien misschien al andere liefhebbers aan de eigenaren een zoo aannemelijk bod deden, dat van een publieke veiling werd afgezien. Kwam het tot eene veiling, dan zou de wetenschap, dat de Nederlandsche Staat tot de gadingmakende behoorde, vermoedelijk wel ten gevolge hebben, dat de prijs nog aanzienlijk werd opgedreven, daargelaten nog dat de veilingskosten dan ook nog op den prijs zouden worden gelegd.

Met nadruk kwamen deze leden ook op tegen de meening, dat met het aannemen van het voorstel onze nationale waardigheid niet zou zijn

gemoeid. Zij achtten het krenkend voor het nationaal gevoel, indien aan Nederland zou kunnen worden verweten, dat het voor het behoud der kunstschatten, welke de zuiverste roem van ons volk uitmaken, minder had over gehad dan eene willekeurige vreemdeling. Wanneer men het door de Regeering aangevraagde crediet vergeleek met de sommen, door andere landen besteed voor den aankoop van enkele kunstwerken, dan scheen het toch wel niet twijfelachtig, dat het onverantwoordelijk ware dat crediet niet toe te staan, en dit te meer nu 's lands geldmiddelen in gunstiger omstandigheden verkeeren dan sedert jaren het geval was."

Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

Bij uiterste wilsbeschikking van Jhr. J. H. E. F. de Stuers kwamen in onze verzameling eenige beeldhouwwerken, waarvan er twee een langgevoelde leemte aanvullen en dus in het bijzonder de aandacht verdienen. Ik bedoel een hoog-relief in albast, voorstellende den heiligen Augustinus in zittende houding (85 cM. hoog en 45 cM. breed) en een, insgelijks in hoog-relief, uitgesneden figuur, in lindenhout, van den aartsengel Michaël (hoog 1.24 M.), beide dagteekenend uit het eerste kwartaal der 16de eeuw. Op één uitzondering na (n°. *31* van den catalogus van beeldhouwwerken) behoorden de in het Nederlandsch Museum zich bevindende Duitsche beeldhouwwerken tot de Rijnsche school. De kunst uit die school heeft, in vergelijking althans met de Zuid-Duitsche school, iets schraals. In de aan de Vlaamsche school ontleende draperie wordt de gebroken plooi overdreven en nog eens bijzonder geknakt; de koppen hebben meestal iets spichtigs, de gelaatsuitdrukking iets verwrongens. De werken uit Zuid-Duitschland daarentegen vertoonen wel dezelfde kleine gebroken plooien, maar de draperie is toch ruimer en heeft meer zwier, terwijl de gezichten eene ronding hebben waarin de breede, goed bestudeerde trekken, bij alle Duitsche gemoedelijkheid, toch niet zonder deftigheid zijn. In Franken, in Beijeren heeft in dien tijd de invloed der Italiaansche Renaissance zich nagenoeg niet laten gevoelen; wat de kunstenaar van de natuur tegenover hem te weten is gekomen, heeft hij uit zichzelf of van eigen rasgenooten geleerd. Hij zag die natuur innig burgerlijk aan. Zoo maakte hij van de majesteit der heiligheid iets kinderlijk ontzagwekkends dat niet tot grootheid kwam. De twee nieuw verkregen beelden, en hierin ligt hun belang voor onze verzameling, laten ons dit alles gevoelen. De Augustinus zou, zonder den straften blik der wijd opengespalkte oogen, een goedmoedig priester zijn en de Michaël ontleent uitsluitend aan den vorstelijken zwier van zijn mantel en aan het gebaar van het opgeheven

zwaard het schrikwekkende van zijn karakter. Al staat de artist niet meer geheel vreemd tegenover de anatomie van het lichaam, al valt bij den Michael reeds een tot handelen synthetisch samenwerken van alle ledematen waar te nemen, toch staan wij bij den eersten blik welken wij op de kunst bezuiden de Alpen werpen, of in het Frankrijk van die dagen, verbaasd over de achterlijkheid van de Duitsche meesters en moeten wij tot de overtuiging komen, dat zij sedert het midden der 15de eeuw slechts weinig vorderingen maakten. Inderdaad, hier scheen wel een krachtige inwerking der Italiaansche kunst noodig te zijn.

Komen wij, na deze twee Duitsche beeldhouwwerken bezichtigd te hebben, voor een nieuw aangekochte bronzen groep te staan uit een Italiaansche werkplaats van die tijden, dan zoude men denken ongeveer een eeuw verder te zijn. Toch is hier slechts een verschil van een tien of vijftien jaren te denken. Ik bedoel een *à cire perdue*" gegoten bronzen groep (hoog 28 cM.), voorstellende Pegasus, ontspringende uit het bloed van de verslagene Medusa; de Medusa-figuur dienende als voetstuk en als stut voor het steigerende, opwaarts vliegende ros. Het breede, schetsmatige modelé, het in beeld brengen eener zoo phantastische gedachte hebben mij er eerst toe gebracht aan den paarden-bestudeerenden fantast Andrea Briosco (gen. Riccio) als maker van dit kunstwerk te denken; eenige gedeelten, bijv. den kop, vond ik eender behandeld op een klein relief (stallende paarden) in het Dogenpaleis te Venetië. Bij nader onderzoek echter, in het bijzonder na het beschouwen van het bekende ruiterbeeldje in de verzameling George Salting, te Londen, komt men tot de overtuiging, dat Riccio veel minder in de anatomie van het paard is doorgedrongen dan onze meester het moet geweest zijn. Riccio's naam kan dus niet genoemd worden.

Wij zien, dat de typen der paarden welke wij in het quattrocento aantreffen, vrijwel alle teruggaan, hetzij op de paarden aan de San Marco te Venetië, hetzij op het ruiterbeeld van Marcus Aurelius, te Rome. Donatello voor zijn Gattamelata, te Padua, Verrocchio voor zijn Colleone, te Venetië, mengen met eigen natuurstudie beide typen dooreen, Bertholdo, van allen zeker de meest spontane paardenkenner, kijkt nu eens naar het eene type dan weder naar het andere. Filarete en Sperandio, voor zoover wij na kunnen gaan, baseeren zich onmiddelijk op de paarden der San Marco. Maar degeen die, naar zijn teekeningen te oordeelen, het diepst in de kennis der anatomie en der bewegingen van het paard doordrong, was de onvermoeide natuurvorscher Leonardo da Vinci en de antieke voorbeelden welke hem het liefst schijnen te zijn geweest, zijn de groote marmeren paarden der Dioscuren van den Monte Cavallo te Rome. Zeer gedetailleerde teekeningen naar deze kolossen zijn van zijn hand voor ons bewaard gebleven, teekeningen welke als studies gediend hebben voor zijn ruiterstandbeeld ter eere van Francesco Sforza, te Milaan, beeld dat nooit uitgevoerd is en waarvan het model verwoest werd.

Wanneer wij nu nagaan welk prototype in ons bronzen paard is terug te vinden, dan komen wij, met uitsluiting der andere, ook op een der paarden van Monte Cavallo en dan valt er een onmiskenbaar verband op te merken tusschen de spierbehandeling op de teekeningen van Leonardo en het brons van het Rijksmuseum. En overweegt men dan nog, dat Leonardo, zooals uit de vele bewaard gebleven schetsteekeningen blijkt, steeds zoekende is geweest hoe hij zijn opspringend ros zou kunnen laten stutten door eene menschelijke figuur, dan bemerkt men, dat den maker van ons brons eene zelfde gedachte voorschemerde, toen hij het lijk der verslagene Medusa aanbracht als steun voor den Pegasus.

Ik wil hier volstrekt geen toeschrijving wagen; waar tot dusver geen enkel beeldhouwwerk van Leonardo da Vinci bekend is, ontbreekt elk zeker punt van aanknooping, maar, dat ons brons in zijne omgeving en uit eene, op zijn minst genomen, door hem geïnspireerde gedachte moet ontstaan zijn, kan moeilijk betwijfeld worden. Modelé en bronsbehandeling, welke nog niet de verfijnde tradities der latere 16de eeuw verraden, werken mede de groep in de eerste 25 jaren van de eeuw te plaatsen.

Dit wat betreft de drie merkwaardigste aanwinsten der afdeeling beeldhouwwerken. Thans de afdeeling meubelen.

Bij het samenstellen van den catalogus der meubelen waren eenige leemten voor den dag gekomen. In de eerste plaats werd getracht ontbrekende typen van oude Hollandsche meubelen te verkrijgen. Zoo werden aangekocht een tafelkastje, van eiken-, palissander- en ebbenhout, met twee deuren, op onderstel met geslingerde pooten, uit het midden der 17de eeuw en een eikenhouten kastje met twee deurtjes, bestaande uit gladde paneelen, gevat in eenvoudig geprofileerde lijsten met toog, uit de eerste helft der 17de eeuw. Maar bij het opmeten en aandachtig beschouwen der 18de eeuwsche Hollandsche meubelen was tevens opgevallen, dat de goede smaak, de zin voor weloverwogen verhoudingen, welke van ons 17de eeuwsch meubel een behagelijk ding hadden gemaakt, dat de vergelijking met het buitenlandsche fabrikaat kon doorstaan, in de 18de eeuw zeer was gedaald. Daarbij kwam, dat van verschillende zijden, met het oog op de hedendaagsche meubelmakerij, ons naar behoorlijke Fransche modellen in den stijl van Lodewijk XV en Lodewijk XVI gevraagd was. Een en ander bracht mij er toe aan onze verzameling in dien zin eene nieuwe uitbreiding te geven. Met behulp mijner Fransche collega's gelukte het mij eene kleine verzameling fauteuils en stoelen bijeen te brengen, welke althans de voornaamste typen te zien geeft. Rijk gesneden meubelen, zooals die in het Louvre of in het museum der »arts décoratifs" te Parijs tentoongesteld zijn, zal men daaronder niet vinden. Een toeval kan eens zoo'n voorwerp op de markt brengen, de tijd dat zulke zaken, zelfs bij de grootste handelaren, te koop waren, is reeds lang voorbij. Maar buitendien begrijpe men, dat de verdiensten van een meubel volstrekt niet alleen bestaan in het rijke snijwerk. De beroemde chaise-longue van Marie

Antoinette in de verzameling Camondo, te Parijs, vertoont maar heel weinig versiering. De verdiensten moeten hier uitsluitend gezocht worden in het onberispelijk harmonieuse samenspel der zacht golvende lijnen.

Aan het einde van de regeering van Lodewijk XIV had men reeds de behoefte gevoeld de gestrengheid, het zware der vormen te verlichten. De rechte pooten van stoelen en kabinetten krijgen een lichte s-vormige buiging, welke de kunst onder het Regentschap nog zal accentueeren. De zitting-regels der stoelen, de pooten krijgen zwenkingen, welke het aantrekkelijke van het meubel moeten uitmaken en waarbij, meer dan vroeger, aan den persoonlijken smaak van den maker eischen worden gesteld. Dit persoonlijke element komt onder de regeering van Lodewijk XV hoe langer hoe meer op den voorgrond. Bij zijn constructie maakt de meubelmaker zich geheel vrij van architectonische motieven; door deze, zijne vrijheid, gaat hij feitelijk boven het architectonische uit. Een fauteuil uit den tijd van Lodewijk XV past zich volmaakt aan tot de menschelijke vormen, is dan ook voor een bepaald mensch gemaakt en krijgt in zijn buikigheid, in zijn verhouding van rug- en armleuning, in het min of meer uitstaan der pootjes een eigen karakter dat noch vroeger, noch later ooit in een meubel te vinden is. In zoover zou men kunnen zeggen, dat de stoelenmakerskunst haar hoogtepunt bereikt heeft.

Wanneer men met aandacht de »bergère", thans in het Nederlandsch Museum tentoongesteld, beschouwt, zal men zich hiervan kunnen doordringen. Bij allen ornamentalen eenvoud, bij alle soberheid van profiel spreekt uit dat meubel een buitengewone verfijning van zeden, welke men zich moet denken, om ook het hooge intellectueele peil van die tijden, waaruit een nieuwe toekomst stond geboren te worden, te begrijpen. Niet minder voortreffelijk in zijn gevoelde vormen is een kleine fauteuil, met origineele leder-bekleeding van den meubelmaker Lavisse, die het dan ook de moeite waard achtte zijn meubel te teekenen.

Meer vrijheid dan in deze Louis XV-meubelen kon de kunstenaar, als meubelmaker, zich moeilijk veroorloven. Het was dan ook te verwachten, dat op die uitingen onmiddellijk een periode zou volgen, waarin, als terugslag, de rechte lijn, het architectonische motief zich lieten gelden, en wel zóó sterk als dat sedert een paar honderd jaar, men kan zeggen sedert de gothiek, niet het geval was geweest. Het is daarbij merkwaardig te zien, hoe in denzelfden kunstenaar de omslag plaats greep, hoe hij van den eenen stijl in den ander kon overgaan. Van denzelfden Lavisse, dien ik boven noemde (het is mij ten minste niet bekend dat er meerdere meubelmakers van dien naam geweest zijn) bezitten wij ook een lagen fauteuil, een hoogst elegant voorbeeld van Lodewijk XVI-stijl, waar de kolonet, het akantusblad en de eierlijst toepassing vinden.

Beschrijvingen zonder afbeeldingen van al de aangekochte zetels te geven, zou hier de moeite niet loonen. Het zij gezegd, dat een vijftal typen uit het tijdperk van Lodewijk XV en een canapé met een achttal

fauteuils en stoelen uit den tijd van Lodewijk XVI reeds een vrij goed begrip geven van de Fransche zetels uit den bloeitijd der 18e eeuw. Tot dusver is de tafel nog slechts door twee exemplaren vertegenwoordigd: een klein Lodewijk XV gemarquetteerd dames schrijftafeltje, met een laadje voor berging van papier en inkt en voorzien van een op- en neer beweegbaar vuurschermpje, en een, bij alle soberheid van versiering, toch zeer fraaie half cirkelvormige penanttafel van mahonie- en citroenhout, afgezet met buitengewoon fijn geciseleerde, verguld bronzen lijstjes, een meubel dat, hoewel niet geteekend, ongetwijfeld van een allereersten maker afkomstig is. A. Pit.

De Nachtwachtzaal.

Zaterdag is in het Rijks-Museum een bijeenkomst geweest van de zoogenaamd kleine Nachtwacht-commissie, bestaande uit de heeren: Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Prof jhr. dr. J. Six, dr. Jan Veth, G. H. Breitner, C. G. 't Hooft en N. Bastert Deze commissie was gedelegeerd uit de groote Nachtwacht-commissie met de bijzondere opdracht om den bouwmeester van advies te dienen bij de inrichting van de zalen in den uitbouw.

Bij de bespreking werd ernstige critiek gevoerd, niet op den bouw en nog minder op de verlichting van de schilderij, welke laatste de commissie als zeer geslaagd beschouwde, maar wel tegen de tegenwoordige inrichting der localiteiten.

Naar het eenstemmig oordeel der commissieleden was die inrichting niet op de hoogte van de waardigheid der bestemming. Elk der leden drong op zijn beurt op positieve verbetering aan. In verband hiermee zullen waarschijnlijk voorstellen aan de groote commissie worden voorgelegd.

De bijeenkomst werd bijgewoond door den heer Jos. Th. J. Cuypers, als plaatsvervanger van zijn vader, den architect der Rijksmuseumgebouwen, dr. Cuypers. *De Bouwwereld*, 25 Oct. 1907.

Museum te Nijmegen.

De gemeenteraad heeft aangenomen het voorstel van burgemeester en wethouders om voor het gemeente museum aan te koopen (voor *f* 600, den gevraagden prijs) de inrichting van de z.g. Canisiuskamer in een perceel aan de Broerstraat.

Onder de aangekochte voorwerpen zijn een geschilderd houten plafond, schoorsteenschouw met ijzeren plaat, 2 koperen lusters, 2 engelbeeldjes en een geschilderd schoorsteenstuk.

Die voorwerpen hebben voor Nijmegen een bijzondere waarde, niet alleen om de voorwerpen zelf (welke dagteekenen van ± 1700), maar ook omdat ze afkomstig zijn uit het huis, waarin volgens de overlevering en de betrouwbaarste gegevens de Z. Petrus Canisius geboren is.

N. R. Ct., 27 Oct. 1907. H. A.

Monumenten.

Aanteekeningen over Goeree en Overflakkee.

Bij de korte beschrijving der Zuid-Hollandsche eilanden in dit Bulletin moest ik het eiland Goeree en Overflakkee voorloopig buiten bespreking laten. Aan de daarbij gegeven belofte om daaraan later enkele bladzijden te wijden, voldoe ik thans, waarbij het meer beperkt zijn der stof mij vrijheid geeft tot eene eenigszins uitvoeriger bespreking, waarbij echter op den voorgrond staat een slechts even aantoetsen van het belangrijkste, zonder in verdere details te treden [1]).

De reeks van eilandjes en platen, die later Overflakkee vormden, zijn deels reeds vroeg bewoond geweest, doch werden eerst in de 15e en 16e eeuw voor goed bedijkt, zoodat ook de oudste monumenten hier niet verder teruggaan dan tot de 15e eeuw. Slechts Ouddorp en Goeree, eerst laat met Overflakkee verbonden, hebben ouder brieven en vertoonen ook in menig opzicht een afwijkend type. Goeree is als stad aangelegd. Het wordt reeds in 1065 vermeld, verkreeg stadrecht vóór 1312 en marktrecht in 1339 en werd in 1428 ommuurd. De hoofdbebouwing is langs de sierlijk beplante havenkom, met enkele recht hierop aanloopende straatjes. Het stadje, dat tot 1609 onder de Hollandsche steden beschreven werd, was reeds in het laatst van de 15e eeuw in verval geraakt door het verzanden van de haven en is steeds meer afgedaald tot een plattelandsdorp. Sinds in Juni van dit jaar de Hoofdpoort, de laatste herinnering aan het vroegere stadsbestaan, vrijwel onnoodig is weggebroken, getuigt nog slechts de in 1895 zoo deerlijk verminkte kerktoren van eene vroegere glorie. Het lieflijke Ouddorp, dat door zijn prachtige omgeving het lustoord van het eiland mag heeten, moet nog ouder zijn dan Goeree, daar deze laatste plaats tot 1450 kerkelijk onder Ouddorp ressorteerde. Het is echter door Goeree overvleugeld en heeft nooit naar een stadstype gestreefd. Het vertoont in aanleg geheel den rondom bebouwden kerkbrink met enkele straalsgewijs hierop uitloopende aanbouwen.

Een geheel ander type vertoonen de dorpen in Overflakkee. Zij zijn langs den dijk gebouwd met een aan beide zijden bebouwde dijkstraat en een recht hierop uitmondende vrij breede Voorstraat, aan het einde waarvan de oude dorpskerk is gebouwd. In de grootere plaatsen is de kerk met het kerkhof door een sloot en deze weder door een bebouwde gracht omgeven, die algemeen »de Ring" wordt genaamd. In Sommelsdijk is later

1) Voor de lokale geschiedenis zie men: J. v. d. Waal en F. O. Vervoorn, Beschrijving van Goeree en Overflakkee, 2de druk 1896 en het grootendeels hierin verwerkte boek van B. Boers uit 1843.

achter den Ring een »Dubbelde Ring" gebouwd en hier, zoowel als in Middelharnis en Oude Tonge, is evenwijdig aan de Voorstraat bijgebouwd. Zelfs in het eerst in 1765 bedijkte en in 1782 bebouwde Stellendam is deze dorpsvorm gevolgd; alleen het kleine Herkingen heeft een afwijkend type met bebouwden dijk en hieraan gelegen kerk; de aanbouw langs de haven vervangt hier de Voorstraat.

Op het gebied der kerkelijke bouwkunst zijn als niet onbelangrijk te vermelden de kerken te Ouddorp, met nog een tufsteenen koor uit 1348, te Goeree met den ouden toren en een fragment van den kerkbouw uit 1453, Middelharnis vóór 1467, Sommelsdijk 1464—1499. Dirksland c. 1483. Oude Tonge eind 15e eeuw, Nieuwe Tonge begin 16e en Stad aan 't Haringvliet uit het begin der 16e eeuw en in 1898 grootendeels verbrand, doch op de oude muren herbouwd. Den Bommel heeft een aardig 8-kant kerkje van 1647 en Ooltgensplaat een alleen om het meubilair te noemen, grootendeels modern gebouw. De torens op het eiland zijn thans alle zonder spits; alleen Dirksland heeft nog een achtkant spitsje bewaard. Van het klooster te Melissant zijn in de school nog een deel van de oude muren aan te wijzen.

Te Ouddorp is de toren van de kerk gescheiden. Een deel van het schip is reeds in 1490 door Jonker Frans verwoest en de rest onderging verschillende wijzingen; alleen het tufsteenen koor bleef nog behouden van den ouderen bouw van 1348. De toren dateert van 1508 en verloor in 1857 zijn spits. In den toren is, gelijk bij de meeste oude torens op het eiland, een gevangenhok. De oude gewelfschilderingen in de kerk zijn in 1743 verdwenen.

Van de Goereesche kerk uit 1453, die na den brand der oudere Sinte Catharinakerk tot parochiekerk werd verheven, is sinds 1708 nog slechts een gedeelte van de muren bewaard gebleven. In een ernaast gelegen gebouw, dat thans als bergplaats dienst doet, doch dat blijkens de blindtraceering eerst tot de kerk behoorde, vindt men in den Noordmuur en in den Oostmuur zoogenaamde Schalltöpfe aangebracht. Ook hier staat de toren geheel los van de kerk en werd reeds in 1490 een gedeelte van het aan den toren sluitend schip verwoest. De toren (1456—1512) was rijk versierd met zandsteenen bogen en nissen en pinakels aan de steunbeeren, doch bij een slecht geleide verbouwing in 1894 werden deze versieringen moedwillig vernietigd. Slechts aan het ingrijpen van het Rijk is het te danken, dat althans de oostzijde van dien toren voor dergelijk vandalenwerk werd bespaard.

Van de reeds vóór 1467 gebouwde kerk van Middelharnis zijn schip, transept en koor na den brand van 1904 op de oude muren herbouwd. Bij dezen brand werd van het meubilair slechts een leuning van den preekstoel, uit 1794, en wat koperwerk gered. In den volgens de overlevering naar dien van het Sint Michaelsklooster te Antwerpen gebouwden toren is een kruisgewelf.

Ook de kerk te Sommelsdijk, tusschen 1464 en 1499 gebouwd, bleef niet voor brand gespaard. Zij is in 1632 en 1799 gedeeltelijk afgebrand, waarbij ook het bekende monument van François van Aerssen werd verwoest. Het is een kruiskerk, waarvan het koor niet is herbouwd. Een Lod. XVI portaal met goede lantaarnijzers is aan de Noordzijde bijgebouwd. De tegenwoordige toren werd in de jaren 1632—1635 naar dien van Middelharnis gebouwd.

Dirksland behield nog vrij ongewijzigd kerk en toren, waarvan de laatste, blijkens een opschrift, in 1483 werd gebouwd. De kerk heeft een schip met zijbeuken, en een hiertegen aansluitend smaller koor, dat gesloten wordt door een halven tienhoek. Deze wijze van koorsluiting is op het eiland bij de oude kerken algemeen regel. In den toren is een kruisgewelf rustende op versierde draagsteenen met figuren en tegen het schip is aan de Noordzijde een Lod. XV portaal aangebouwd. De kerk te Oude Tonge, uit het eind der 15de eeuw, heeft een koor en een schip met slechts één breeden noorder zijbeuk op gelijke hoogte met het schip en in het oosten recht gesloten, en een aangebouwd zuider portaal van 1742. De toren is in 1898 opgelapt, waarbij men de oude roode steen met geele baksteen heeft bijgewerkt. De uit het begin der 16de eeuw dateerende kerk te Nieuwe Tonge is in 1831 en 1832 inwendig vernieuwd; slechts één oude balkneut met druifversiering bleef hierbij behouden. Het is een schip zonder zijbeuken, met transept en met een koor, dat na den brand van 1723 boven door een recht plafond is afgedekt. De kerk heeft een doopkapel aan de zuidzijde, waarvan de toegang tot de kerk thans is dichtgemetseld en een portaal van 1777 aan de Noordzijde. In den zuidermuur van het koor vindt men nog een thans door zandsteenplaten gedichte piscina. In den toren is een steenen stergewelf. De Lod. XV kerkpoort is afkomstig van het buiten Langendam onder Sommelsdijk. Ook hier is de toren op de reeds bij Oude Tonge vermelde onsmakelijke wijze in 1904 bijgelapt.

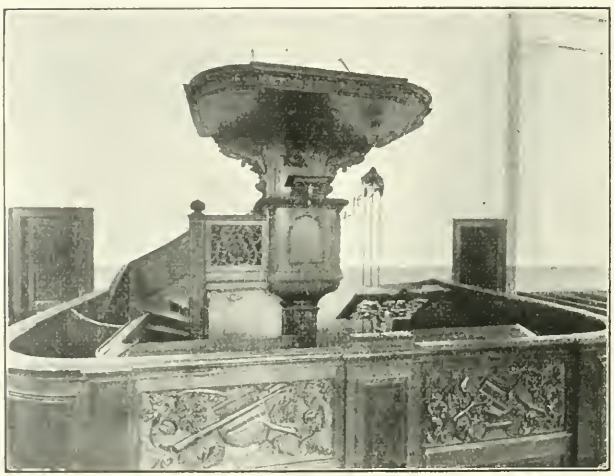

Preekstoel en doophek in de N. H. Kerk te Ooltgensplaat.

Het eenvoudige eenbeukige kerkje te Stad aan het Haringvliet, uit het begin der 16de eeuw, werd na den brand van 1898 op de oude muren herbouwd.

De kerkjes wijken weinig af van het gewone type uit het eind der 15de en begin der 16de eeuw. Men vindt er enkele goede zerken, o. a. te Oude Tonge uit 1492 en het begin der 15de eeuw, te Nieuwe Tonge uit 1529 en latere jaren uit de 16de eeuw, te Middelharnis van 1532 en te Dirksland uit de 17de eeuw. Van de preekstoelen wijs ik op die te den Bommel c. 1647, Oude Tonge (2de helft 17de), Ouddorp (eind 17de), en dien te Ooltgensplaat c. 1700, met rijk gesneden trappaneelen. De doophekken, hier »tuin" genaamd, leveren behalve te Ooltgensplaat, weinig belangrijks op, en in het algemeen is het snijwerk eenvoudig en zonder bijzonder cachet.

De meeste kerkjes hebben eenig koperwerk, meest uit de 17de eeuw, kroontjes vindt men te den Bommel en Ooltgensplaat en Oude Tonge (eind 17de), Dirksland (1776), Stad aan 't Haringvliet (18de) en Herkingen (1788). Ook de katholieke kerk te Sommelsdijk bezit een oud kroontje. Van het verder koperwerk wijs ik slechts op den koperen doopbekkenhouder te Dirksland, van een afwijkenden vorm, die zoowel voor het doopbekken als voor het deksel een steunsel biedt.

Het zilverwerk is eenvoudig; gedateerde bekers vindt men te Onddorp 1657, met gegraveerde afbeelding van kerk en toren en vermelding van het jaar van den bouw van den toren, Sommelsdijk 1669, Nieuwe Tonge 1674 en 1766, Den Bommel 1705, Herkingen 1711 en Ooltgensplaat 1737. Eigenaardig is de voorstelling van een gegraveerden 17de eeuwschen beker te Goeree, waarop een man met een glas in de eene en een pijp in de andere hand en een vrouw met een bloem. De bekers te Nieuwe Tonge en te Sommelsdijk zijn deels met jachtscènes gegraveerd, hetgeen doet vermoeden dat deze bekers oorspronkelijk eene profane bestemming hadden en eerst later door schenking aan de kerk zijn gekomen. Sommelsdijk bezit een zilveren doopbekken, waarop in 1774 de doop van Johannes is gegraveerd door Martinus van Stapele te 's Gravenhage.

Van de oudere klokkengieters vinden wij J. Waghevens te Goeree met een mooie klok uit 1518 met 5 goede medaillons en in het opschrift zijn vol adres »Ghegooten te Maechlin in Sinte Katherine strate", en wellicht is ook van hem de kleine klok te Middelharnis, uit 1521, met medaillon en wapen van Mechelen. Het opschrift is slechts gedeeltelijk te ontcijferen, daar de klok in den torenmuur hangt en de buitenzijde zonder besteigering niet te bereiken is. Een ander Mechelsch kunstenaar, Pieter van den Gheyn, goot de klok te Oude Tonge met 2 medaillons, uit 1574, en verder vinden wij C. Ouderogge uit Rotterdam vertegenwoordigd door de klokken te Goeree (1642), den Bommel (1647) en in den toren van het raadhuis te Middelharnis 1677, met het toepasselijk randschrift: »Adeste iudex quique ius requiritis", — Johannes Burgerhuys met een klok te Ouddorp uit 1642, —

J. Parys met een zwaar gebarsten klok te Nieuwe Tonge uit 1657, waarop ook zijn gietersteeken is geplaatst, hetwelk gevormd wordt door een schildje met 2 en 1 ster geflankeerd door de letters J en P, — P. Oostens met een klok te Dirksland uit 1668 en J. Specht uit Rotterdam met een te Middelharnis uit 1752. Hierbij sluit zich aan een sierlijk gegoten tafelschel van Petrus Gheineus uit 1592 in het raadhuis te Goeree, met 3 vrouwenfiguren aan den steel en eene voorstelling der Annunciatie op het plat.

Van den luister der katholieke kerken vóór de Hervorming zijn ons slechts twee kasuifels bewaard, die volgens de overlevering nog gedragen zijn door Paus Adriaan, die als Adriaan Florisz eerst pastoor was te Goeree; zij zijn thans in het bezit der katholieke kerk te Oude Tonge, de oudste statie na de Hervorming op het eiland en reeds in 1759 als zoodanig bekend. Zij zijn echter iets te jong om nog door den beroemden Goereeschen pastoor gedragen te zijn. Van de rijk geborduurde gaffelkruizen met voorstellingen van heiligen is de oudste uit omstreeks 1525 op moderne stof en de andere uit omstreeks 1540 op rood fluweel uit het begin der 17de eeuw. De zeer fraaie kruizen vertoonen de sporen van eene restauratie in de 17de eeuw, doch zijn in het algemeen nog goed bewaard.

Raadhuis te Ooltgensplaat, 1620.

Deze kerk bezit nog een verguld zilveren kelk uit het begin der 17de eeuw en een zilveren monstrans uit 1772 en de kerk te Sommelsdijk een gedreven zilveren monstrans met beeldjes van den H. Willibrordus en Bonifacius uit het 3de kwart der 17de eeuw.

Onder de burgerlijke openbare gebouwen vallen te vermelden de raadhuizen te Ooltgensplaat, Middelharnis en Nieuwe Tonge en de gasthuizen te Sommelsdijk en Ouddorp, waarbij zich aansluit de Doelen te Sommelsdijk.

Het sierlijke raadhuis te Ooltgensplaat dateert van 1619. Boven een onderbouw met bordes en waagpoort verheft zich de hoofdetage met 3 en 2 vensters, waartusschen de deur is geplaatst. De rechte kroonlijst, waarachter het schuin oploopend dak, wordt in het midden over $^1/_3$ der breedte doorbroken

door een renaissance trapgevel met dubbel gezwenkte zandsteenen rollaag en versieringen met toppyramide, enz. De hoeklijnen van den baksteenen hoofdgevel zijn door blokken zandsteen gemarkeerd en het geheel is door 18 fraaie ankers en 5 verschillende desseins versierd. De zijgevels hebben trappen en behielden nog deels de oude kruiskozijnen.

Boven de waagpoort is een steen met tijdvers geplaatst. Het bordes met leeuwtjes werd in 1896 vernieuwd en door het verhoogen van den dijk is de ondergevel wat in de verdrukking gekomen. Overigens is de gevel nog vrij goed bewaard en met betrekkelijk weinig kosten zoude deze weder in den ouden toestand zijn te herstellen. De eenvoudige doch sierlijke gevel verdient dit ten volle. Van het meubilair wijs ik op een paar goede oude banken en stoelen en aardig koperwerk.

Niet minder belangrijk is het raadhuis te Middelharnis, in 1639 gebouwd naar het ontwerp van Arent van 's Gravesant, den bekenden Leidschen fabriekmeester, die daar o.a. de Lakenhal en de Marekerk ontwierp. Op een zandsteenen onderstuk met bordes en doorgang verheft zich de eerste verdieping van baksteen met vlakke zandsteenblokken in de hoeklijnen. De deur en de groote vensters (aan elke zijde een) zijn door een driehoekig fronton afgesloten en de geheele gevel wordt boven de kroonlijst door een groot driehoekig fronton bekroond, waarin een cartouche met wapen. Op de hoeken en op het midden van dit fronton prijken de beelden van Justitia, Charitas en Prudentia en het schuin oploopend dak is versierd met twee pijnappels op de makelaars en in het midden met een achtkant open torentje met koepeldak, peervormige bekroning en windwijzer. In het oorspronkelijk ontwerp, waarvan wij hier eene reproductie geven naar de op het raadhuis bewaarde teekening, was het groot fronton versierd met een aan drie punten opgenomen guirlande met 8 wapenschildjes.

Her raadhuis is later vergroot door het aanbouwen van twee aanbouwen en is in 1834—1839 inwendig gemoderniseerd. Waarschijnlijk is ook toen het bordes gewijzigd en is toen het hek met de lantaarns geplaatst. Restauratie is ook hier zeer gewenscht en gemakkelijk uitvoerbaar, daar alle gegevens nog aanwezig zijn. De toestand van het torentje eischt spoedig herstel.

In het raadhuis vindt men nog eenige oude stoelen en banken, een muurkastje, een goed Marinestuk van S. de Vlieger en een zilveren zegelstempel uit de 2de helft der 16de eeuw.

Het raadhuis te Nieuwe Tonge is alleen merkwaardig door het groot Justitiabeeld, uit 1776, in den gevel en door een kastje met foltertuigen in den corridor.

In Goeree worden op het raadhuis nog enkele belangrijke voorwerpen bewaard. Men vindt er een zeer mooi gesneden zilveren zegelstempel uit het begin der 15de eeuw, een stempel eind 17de, een zilveren gaai van de schutterij begin 16de en een grooten koewachters hoorn, die buiten

Goeree gevonden werd en volgens overlevering zoude afkomstig zijn van het door de Noormannen in 837 verwoeste Witlam. De hoorn, die veel overeenkomst vertoont met den in het Museum te Groningen bewaarden torenwachtershoorn, schijnt mij echter op verre na niet op zoo'n eerbiedwaardigen ouderdom te mogen aanspraak maken. In Sommelsdijk bevat het raadhuis nog een paar oude stoelen en een kast uit 1585.

Onder de stichtingen valt alleen te wijzen op de gasthuizen te Ouddorp en te Sommelsdijk. Dat te Ouddorp, uit 1596, is belangrijk, daar hier nog de oude inrichting is bewaard, met een groot vertrek met schouw aan den achterwand en twee rijen bedsteden aan de lange zijden en een spiltrap bij den ingang. Te Sommelsdijk is het inwendige grootendeels gewijzigd, doch is de goed geproportioneerde fraaie breede trapgevel, uit 1604, nog vrij ongeschonden bewaard. De gevel is door cordonbanden, togen en een cartouche met inschrift versierd en wordt nog verlevendigd door de oude luikjes. De top is weg en de gevel, in een achterstraat van het dorp, vertoont alle sporen van onvoldoend onderhoud. Ook hier ware een tijdig ingrijpen zeer gewenscht om verder verval tegen te gaan.

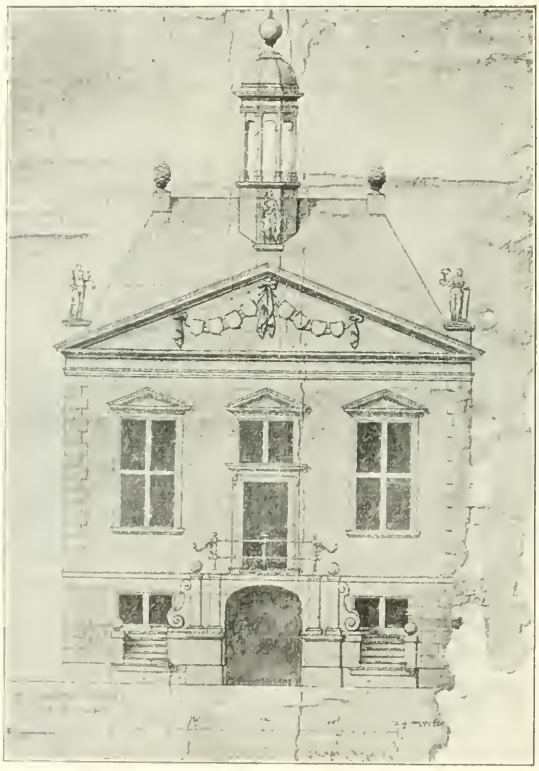

Ontwerp voor het raadhuis te Middelharnis.

Van de oude doelens is ons nog een bewaard te Sommelsdijk, met zware hardsteenen versiering met wapens uit 1768 en eenig binnenwerk. Deze doelen is nog als societeit in leven en bezit een groot vaandel uit 1766, een verguld zilveren gaai uit de 16de eeuw met een schildje uit 1652 met de twee gekruiste haakbussen en het devies »Vive la busse" en een prachtigen keten, waarop wij aan het slot van dit artikel nog even

uitvoeriger hopen terug te komen. In Middelharnis wordt de top van het slanke trapgeveltje aan de Voorstraat 222, uit 1660, door een trom bekroond. Of dit nog in verband staat met eene schutterij bleek mij niet; bij de ingezetenen zelf was hiervan niets bekend.

Voor wij nu tot de behandeling der burgerhuizen overgaan, zij nog gewezen op de oude vischbank te Herkingen, waarschijnlijk uit de 17de eeuw, een eenvoudig houten afdak op vier hardsteenen kolommen, die niettegenstaande herhaalde vernieuwingen nog vrijwel het oude type behouden heeft.

Raadhuis te Middelharnis, 1639.

De beschouwing der oude burgerhuizen levert weinig belangrijks. Het zijn meest lage trap- en tuitgevels, waarbij uitspringende toppilastertjes en versierde ankers eenige afwisselling geven. Enkele malen vindt men ook bij geveltjes in gele baksteen eenige versiering aangebracht door voor de hoeklijnen, banden en eggen roode steen te gebruiken (o. a. te Dirksland en te Middelharnis) of in het metselwerk zelfs figuren in roode steen te metselen (Oude Tonge A 199). Deze versiering komt nagenoeg uitsluitend voor bij kleine gevels uit de 1ste helft der 17de eeuw.

Huizen van vóór het eind der 16de eeuw vindt men slechts vertegenwoordigd door een herberg aan de Haven n°. 6 te Goeree, volgens overlevering het geboortehuis van Paus Adriaan, waarvan de gevel is gemoderniseerd en de moerbinten, kinderbalkjes en laat-gothisch versierde sleutelstukken op de eerste helft der 16de eeuw wijzen. Een stoeppaal aan de Haven aldaar, met gothisch niswerk, dateert van 1528.

Bij de latere gevels is het gebruik van sierankers vrij groot, doch

bijzonder fraaie ankers zijn zeldzaam. Hierbij valt te wijzen op de rijke ankers in het raadhuis te Ooltgensplaat (1619), mooie ankers te Ouddorp (A 8), Sommelsdijk (n°. 170 en 171), Middelharnis, Goeree (n°. 46 uit 1613) en te Dirksland, waar vooral de fraaie kruisankers uit het eind der 16de eeuw in n°. 15 en de boogankers uit het begin der 17de eeuw in n°. 250 te vermelden vallen. Ankers met jaartallen zijn legio en zelfs tot uit 1837 zijn voorbeelden hiervan aan te wijzen. Merkwaardig is echter de vooral in Ouddorp gevolgde plaatsing der jaarankers op verschillende hoogten en de bij eene boerderij bij Ooltgensplaat aangebrachte sierankers met de initialen van de stichters van de hoeve. De ook in andere visschersplaatsen wel voorkomende ijzers voor het drogen der netten vindt men nog bij vele der kleinere visschershuisjes aan den dijk te Middelharnis.

Onder de weinige gevelsteenen verdienen de aandacht een mooi steentje met reliëf in een tuinmuur te Ouddorp A 11 uit het eind der 16de eeuw, een met een scheepje uit 1598, thans bewaard op het raadhuis te Sommelsdijk, twee steenen met metselaars- en timmermansgereedschap uit 1683 en 1701, beiden aldaar, en een steen uit het begin der 17de eeuw met een lam boven een wolf en het opschrift:

Die het verstaet
t' goet is boven
t' quaet.

te Ooltgensplaat A 45. Hierbij sluiten zich aan twee steentjes met opschriften te Dirksland n°. 335 en 249:

»Wie gaet
God blijft 1617."

en:

»'t is voor menighe
een grot besware
dat sy en ander
wel sien varen
Anno 1611."

Van de interieurs wijs ik nog op twee goed gesneden bedsteden uit de 1ste helft der 17de eeuw in Sommelsdijk, een eenvoudigen schouw en een bedstede uit 1678 te Stad aan het Haringvliet A 107 en een goed gesneden balkneut te Dirksland n°. 15.

Als eigenaardige typen vallen nog te vermelden een topgeveltje uit de 17de eeuw met waaiervormig gemetselde topbekroning te Dirksland n°. 36, twee symetrische naar elkander toegewende gevels aan de Voorstraat n°. 18 en 22 aldaar, waarvan de gevel over de halve breedte boven de grondverdieping door een rechte kroonlijst wordt afgesloten, terwijl die over de andere helft tot een tuitgevel is opgetrokken met gebogen fronton, bak steenen rollaag en zandsteenen voluten (18de eeuw a), een overhoeks

gemetselde top op een trapgevel uit 1613 te Goeree n°. 46 en het eenig voorbeeld op dit eiland van een gevel van het Dordtsche type met geprofileerde togen en banden uit c. 1625 te Sommelsdijk Voorstraat n°. 17, later tot één huis vereenigd met een gevel van 1729.

Van de gevels met in de breedte over de straat uitspringende bovenverdieping vindt men nog een voorbeeld te Dirksland. Ook het thans verdwenen ronduit te Middelharnis, uit 1622, vertoonde dit type.

Rijke buitenverblijven zijn op het eiland te vergeefs te zoeken. Slechts de hekposten van Boomvliet bij Dirksland (c. 1675) en de van verdwenen buitens afkomstige Lod. XV hekposten aan de R. K. kerk te Sommelsdijk en aan de N. H. kerk te Nieuwe Tonge herinneren aan vroegere weelde.

Oude hoeven zijn er nog genoeg op het eiland, doch slechts enkele kunnen op eene bijzondere vermelding aanspraak maken. Ik noem hier de boerderij B 199 onder Ooltgensplaat uit 1648 met rijke ankers, en B 202 aldaar uit het midden der 17de eeuw, een boerderijgevel met termijntogen en vlechtingen uit 1651 onder Nieuwe Tonge, Akkersleven bij Dirksland uit de 2de helft der 17de eeuw en vooral de boerderij A 165 onder Ouddorp uit 1659, een goed type met vensters met luikjes, gepijpte deur en mooien getorseerden ring aan den kling. De goed geproportioneerde gevel, met schuin afloopend dak, trapje in den top als bekroning, en vlakke toogvelden, is versierd met drie sierankers, verschillende staafankers en 4 jaarankers. Ook inwendig is het oude type nog goed bewaard.

De groote meestoven, die in den bloeitijd der meekrap veel welvaart brachten, beginnen thans te verdwijnen. Ik wijs ten slotte daarom nog op de oude stoven onder Stad aan het Haringvliet en onder Ouddorp, als vertegenwoordigers van een bijna verdwenen type. [1])

Het belangrijkste wat het eiland op kunstgebied bezit is, met de kasuifels te Oude Tonge, de ringkraag van de schutterij te Sommelsdijk. Eene nadere beschouwing van dit belangrijke stuk sluite thans dit overzicht.

De kraag wordt gevormd door twee groote en twee kleinere smalle gebogen platen, die onderling door schalmen verbonden zijn en waarvan de oude sluiting aan de voorzijde thans ontbreekt. De twee grootere platen vormen de voor- of borstzijde, de kleinere de achter- of rugzijde. De platen zijn boven en onder met rijk gedreven gekrulde randen versierd en op het hiertusschen liggende veld is in verguld eene versiering aangebracht en wel op de groote (voor) stukken van twee maal twee door een koord verbonden afgewende gothische B's en 3 violen en op de kleinere (achter) stukken slechts één stel van deze B's en 3 violen. Op elk der voorplaten is hiertusschen nog aangebracht een schildje met een wapen van émail champlevé en aan de sluiting hangt een ruitvormig vrouwelijk wapenschild. Er zijn nog twee

1) Reeds in 1436 wordt te Dirksland van het verbouwen van meekrap gewag gemaakt.

schildjes met de gegraveerde wapens van Zeeland en van Sommelsdijk op de voorstukken bevestigd en later zijn hier nog drie gegraveerde schildjes aangehangen met wapens, die waarschijnlijk van vroegere dekens afkomstig zijn.

Aan de binnenzijde van den keten zijn enkele keuren ingeslagen, waaronder ontcijferd kunnen worden een met een lelie en een met het wapen van Mechelen onder een Bourgondische kroon. Waarschijnlijk is de keten dus te Mechelen vervaardigd. Het werk wijst op het begin der 16de eeuw, een tijdstip toen te Mechelen de goud- en zilversmeedkunst haar hoogsten bloei had bereikt. Eene nadere bepaling wordt mogelijk door de bestudeering der oude geëmailleerde wapenschildjes, waarbij in het oog valt dat het zeer gecompliceerde eerste wapen in het 1°. en 4°. kwartier geheel overeenkomt met het wapen dat Philips van Bourgondië, als bisschop van Utrecht, gevoerd heeft gekwarteleerd met het Utrechtsche bisschoppelijk kruis. Het wapen waarmede dit op het schildje is gekwarteleerd wordt gevormd door een gevierendeeld schild, waarvan 1 en 4 een gevleugelde punt van een tournooilans en 2 en 3 een klimmende rechtsche leeuw.

Halsketen van de schutterij te Sommelsdijk.

De keten is dus uit den tijd dat de heerlijkheid in het bezit was der Bourgogne's. Na sinds geruimen tijd in het geslacht der van Borssele's te zijn geweest, kwam Sommelsdijk door het huwelijk van Adriaen van Borssele met Anna van Bourgondië, bastaarddochter van hertog Philips en het vóór-overlijden van Adriaen aan de Bourgogne's. Door Adriaen's weduwe kwam de heerlijkheid aan haren bastaardbroeder Philips en na diens dood

aan zijn bastaardneef Karel van Bourgondië, zoon van Boudewijn van Bourgondië. ook een bastaard van hertog Philips. Deze Karel wordt het eerst in 1528 als heer van Sommelsdijk vermeld. De heerlijkheid bleef daarna in dit geslacht, totdat zij in 1611 werd verkocht aan François van Aerssen, om in 1825 over te gaan aan David van Weel. Van de Bourgogne's nu komt als schenker wel in de eerste plaats in aanmerking de bekende bastaard van hertog Philips van Bourgondië, Jr. Philips van Bourgondië, heer van Blaton, die in 1464 werd geboren, in 1498 tot admiraal werd benoemd en in 1517 tot bisschop van Utrecht werd gekozen. Hij was ridder van

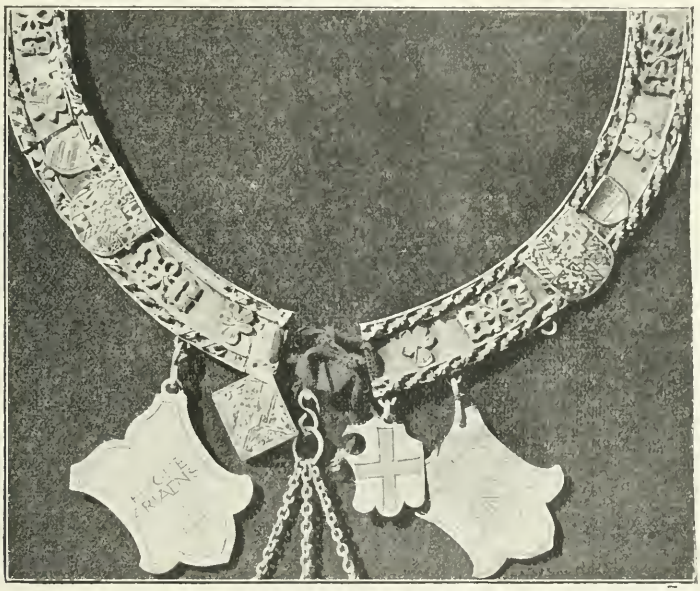

Halsketen van de schutterij te Sommelsdijk.

het gulden vlies en overleed in 1524. Hij was heer van Sommelsdijk en wordt het eerst in 1511 als zoodanig vermeld.

Wij zagen reeds dat het wapen overeenkomt met dat hetwelk door Philips van Bourgondië werd gevoerd en dat de stijl van het werk zich niet tegen de toewijzing verzet. Wij kunnen hierdoor den tijd beperken tot 1507, het laatste jaar waarin Anna van Bourgondië wordt vermeld, en 1524 het sterfjaar van Philips. Zelfs is het niet waarschijnlijk dat de keten uit 1507—1511 stamt, daar wij in die jaren Philips nog niet als heer vermeld vinden en niet na 1517, daar hij anders wel zijn wapen als bisschop van Utrecht zoude gevoerd hebben. Hoogstwaarschijnlijk is de keten dus te dateeren 1511 à 1517.

De beide andere wapens geven mij geen nader licht. Voor heraldici,

die hierover nader licht mochten kunnen verspreiden, verwijs ik naar de hierbij gevoegde afbeeldingen.

Voor wie was de keten bestemd? De tegenwoordige societeit is opvolgster van de oude schutterij en van de in 1515 gestichte rederijkerskamer, zoodat de keten van beide zoude kunnen afstammen. Het is echter al zeer onwaarschijnlijk, dat dit geschenk aan een nog nauwelijks bestaande rederijkerskamer zoude zijn vereerd, te minder daar naast de talrijke schutterskragen ons geen dergelijke sierstukken van rederijkers bekend zijn. Veel waarschijnlijker is de gift van den admiraal aan de manhafte schutterij, die reeds lang vóór de oprichting der rederijkerskamer (1515) bestond en ook toen nog in leven was blijkens de bepaling in het privilege van de kamer uit 1515, waarbij de leden der kamer werden vrijgesteld van schutterlijke diensten [1]).

De keten is nog vrij goed bewaard, al is hieraan niet steeds zooveel zorg besteed als dit belangrijk stuk verdient. Thans heeft de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie het bestuur van de Doelen op het belang van dit kunstwerk gewezen, zoodat wij mogen vertrouwen dat dit bestuur, dat terecht trotsch is in zijn bezit, alle maatregelen zal nemen om verdere beschadiging te voorkomen.

J. C. Overvoorde.

Muurschilderingen in de N. H. kerk te Noordbroek.

Bij het aanbrengen van een houten raam ter bevestiging van een gordijn, dat het koor der Ned. Herv. kerk te Noordbroek van het overige gedeelte moet afsluiten, zijn tegen het gewelf sporen van muurschilderingen ontdekt, bestaande uit kleine opeengedrongen ornamenten. Heeren kerkvoogden deden het werk staken, om later een nauwkeurig onderzoek in te stellen.

Dit onderzoek heeft plaats gehad en, geleid door deskundige aanwijzing, werden binnen eenige uren belangrijke schilderijen blootgelegd.

Aan de noordzijde van het eenige koorgewelf (het gewelf der koorafsluiting is verdwenen) werd een schoon en goed bewaard vrouwenfiguur, een vreemd muziekinstrument (een soort van mandoline) bespelende, te voorschijn gebracht en daarnaast een heiligen-figuur, gekleed in een rijk gewaad en met den bisschopsmijter op het hoofd.

Op het tegenover gelegen gewelfsschild verschenen duivels in den vorm van monsters en draken, die een wreed spel speelden met de in hunne macht zijnde zieltjes in den vorm van kleine naakte figuren.

Het gevondene is van beteekenis, want het bewijst, dat onder de kalklaag menige merkwaardige voorstelling aanwezig kan zijn, zoodat het ontdoen der kalk op andere gewelven een loonend werk zou zijn.

1) Deze kamer ging in 1632 te niet, waarna de bezittingen overgingen op de schutterij.

Heeren kerkvoogden, die geen vrees gevoelen voor paapsche voorstellingen, zijn voornemens het geheele gewelf te onderzoeken, niet om het te voorschijn gebrachte opnieuw over te witten, maar om het te behouden, zoodat ons land weder een voorbeeld rijker zal zijn van vroegere kerkpolychromie.

De nog niet onderzochte gewelfschilderingen in de kerk te Zuidbroek zullen hoogstwaarschijnlijk zijn uitgevoerd door denzelfden persoon, die de schilderingen te Noordbroek heeft vervaardigd.

A. M.

De St. Victorkerk te Xanten en de kerk en crypta van Rolduc.

In »Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc" (uit de Handelingen van het 5e Nederlandsche Philologencongres te Amsterdam, 3 en 4 April 1907) doet Dr. P. J. M. van Gils, die deze merkwaardige lijst in het eind der XIIe of het begin der XIIIe eeuw plaatst, ten slotte een mededeeling welke voor de geschiedenis onzer middeleeuwsche bouwkunst van belang zou kunnen zijn. In de boekenlijst n.l. wordt als schenker van eenige bijbelboeken een »magister Bertolphus Xanctensis" genoemd terwijl er bovendien gesproken wordt van eene »summa magistri Bertolphi".

In gelijktijdige Xantener oorkonden komt een magister Bertholdus [1]) voor als bouwer van het westelijk deel, d i. torens en façade, van St. Victor. Dr. van Gils waagt nu de gissing, dat de Xantensche bouwmeester eenigen tijd te Rolduc zou hebben vertoefd en, na daar in kerk en crypta modellen voor Xanten te hebben gevonden, als bewijs van dankbaarheid die boeken zou hebben geschonken.

Op de aan Dr. P. J. H. Cuypers — die kerk en crypta van Rolduc restaureerde — gedane vraag, of er overeenkomst tusschen de twee bouwwerken bestaat, kwam het volgend bevestigend antwoord. »Het bezoek aan Xanten heeft mij wel den indruk gegeven, dat er met Rolduc verwantschap bestaat, wanneer men zich den oorspronkelijken toestand der Rolducsche kerk voor den geest brengt. Ik vind den aanleg vrijwel overeenstemmend met Rolduc. evenzoo de hoofdindeeling en het grondplan der torens (dieper dan breed); te Xanten zijn de westzijde met 3 arcaturen, de Noord- en Zuidzijde met 4 arcaturen. Ook de toepassing van ronde half cirkelvormige nissen in de zware torenmuren wijst op gelijken oorsprong. Volgens Wolff zouden de torens en het Westfront eerst in 1213 tot aan de 3de afsnijding zijn voltooid geworden; in Rolduc heeft men ook de geheele XIIe eeuw

1) In een noot geeft schrijver als plaatsen waar over een — waarschijnlijk zelfden — Magister Bertoldus iets te vinden is: Kronieken van Emo en Menko p. 79; Binterim und Mooren, Die Erzdiöcese Köln im Mittelalter p. 565, Dusseldorf 1892; Joh. Is. Pontanus, Hist. Gelricae 11 XIV (Hardervici 1639) pag. 109.

gewerkt om de kerk te bouwen, terwijl de torens nooit voltooid werden. De verschillende afmetingen der muren aan den Westbouw toonen te Rolduc duidelijk, dat men eerst zeer laat van het voornemen de twee torens op te bouwen is afgegaan. Het stelsel van half cirkelvormige nissen te bouwen is te Rolduc in het transept toegepast voor het plaatsen van altaren. De profileering te Xanten heeft ook overeenkomst met Rolduc, evenzoo de vorming der voorvensters."

N. B.

Zalt-Bommel.

Huis van Maarten van Rossum. — Het opknappen van den Oostelijken gevel, na het afbreken van het belendend pand, is geschied. Ontdekt werd een raam, uitkomende in de kamer gelijkvloers, waarschijnlijk aangebracht bij de verbouwingen in 1613. Eigenaardig is, dat de beide eggen niet evenveel wijken. Om het gewelf van de kamer niet te doorsnijden, moest aan *één* egge eene andere richting gegeven worden.

Een kleine bakoven, die voor den dag kwam, werd dichtgemetseld; evenzoo werd een dichtgemetselde uitgehakte opening, tot verbinding van de beide huizen, geopend en in verband dichtgemetseld. De gedeeltelijk gedichte ramen op de eerste verdieping werden geopend, stijlen en dorpels vernieuwd en de ijzeren staven weder aangebracht.

De zandsteenen waterlijsten zijn vernieuwd, de ontbrekende ankers bijgemaakt.

Delft. D. W. v. D.

Achtste „Tag für Denkmalpflege" te Mannheim.

Onder de talrijke groep van 273 deelnemers aan deze bijeenkomst, die 19 en 20 September ll. te Mannheim gehouden werd, waren slechts twee Hollanders. Toch verdienen deze bijeenkomsten ook uit ons land een grootere belangstelling, al ware het slechts om meer bekend te worden met het vele wat in Duitschland op het gebied van de zorg voor het behoud van monumenten wordt verricht en het beschamend vele wat bij ons in dit opzicht nog valt te doen. Het trof mij vooral hoe de belangstelling in Duitschland is doorgedrongen tot een grooten kring van bouwkundigen, wier medewerking op dit gebied van zoo overwegend belang te achten is [1]).

Bij eene vergelijking met de reeds vroeger in dit *Bulletin* door mij besproken bijeenkomst te Dusseldorp blijkt, dat het veld van werkzaamheid zich allengs heeft uitgebreid. Waar vroeger de direkte monumentenzorg, de beschrijving en bescherming, het leeuwenaandeel had in de besprekingen, vormde deze thans een onderdeel, niet omdat de belangstelling hiervoor is verminderd, maar omdat hierover een communis opinio is gevormd, zoodat

1) Met genoegen wijs ik op het van veel belangstelling getuigend artikel van den architect Jan Stuyt in het Octobernummer van *Van Onzen Tijd*.

algemeen het belang hiervan wordt erkend en ook algemeen van overheidswege in het belang hiervan wordt gewaakt. Thans is het meer het nog minder algemeen gevoeld belang van het behoud van eene passende omgeving bij de monumenten of van op zich zelf minder kunstrijke, doch typische eigenaardige bouwwijzen, die een eigen cachet op de omgeving drukken, en dergelijke belangen, waarvoor nog gevochten moet worden, die bij de bespreking op den voorgrond dringen. Hierdoor nadert de Denkmalpflege tot den Heimatschutz en het slot der bijeenkomst werd daar ook geleverd door den feestmaaltijd, waar naast de Denkmalpflegers broederlijk de leden van de tegelijkertijd vergaderende vereeniging voor Heimatschutz aan tafel zaten.

Onder de behandelde onderwerpen vallen hier, naast de aan Mannheim en aan het na de vergadering te bezoeken Wimpfen gewijde besprekingen, de navolgende punten te noemen.

De bekende burgemeester Struckmann, aan wien Hildesheim zooveel te danken heeft voor het behoud van zijn kunstschatten, behandelde de nieuwe Pruisische wet. Het gevaar, dat nieuwe bouwwerken de omgeving van het monument bederven, is al even erg als de beschadiging van het monument zelf en in dit opzicht geeft de nieuwe wet een krachtig wapen tot behoud en afweer. Zij schiet echter te kort waar de eigenaar wil afbreken; dit kan zij niet verhinderen daar anders de kwestie van schadevergoeding naar voren zouden komen, doch als de eigenaar wil medewerken biedt de wet de gelegenheid om door rijk of gemeente tegemoet te komen in de extra kosten verbonden aan het behoud van den ouderen bouw. Men kan dan ook eischen, dat de eigenaar zelf zich eenige opoffering getroost om schending van zijn stad te voorkomen.

Door den Landes baurat Rehorst uit Merseburg werd een zeer belangrijke voordracht gehouden over het behoud van mooie stadsgezichten in verband met de eischen van het moderne verkeer. Hij wees er op hoe overdreven soms die eischen zijn, wanneer men die vergelijkt bij de verhoudingen en drukke verkeerscentra, waar de beperkte breedte geen bezwaar oplevert, en op de voor oude gebouwen ontstaande gevaren bij het vaststellen van overdreven nieuwe rooilijnen. Toch kan hier dikwijls met behoud van het belangrijkste aan de billijke eischen worden voldaan, gelijk hij door tal van voorbeelden uit Brussel, Freiburg, Nürnberg, München enz. aantoonde. Tal van onnoodige »opruimingen" en »opknappingen" werden hierbij aan een pittige kritiek onderworpen, waarbij ook menig op ons land toepasbaar voorbeeld.

De architekt Probst uit Zürich gaf een overzicht van de Denkmalpflege in Zwitserland, welk overzicht echter voor dat doel wel wat rooskleurig was gesteld. Het klinkt toch wel wat eigenaardig als wij met ophef hooren spreken over de subsidies door de regeering voor bet behoud van monumenten verleend, wanneer wij zien dat de état zelf per jaar slechts 30 à 60.000 franks bedraagt. Toch is ook hierbij weder iets goeds ter navolging, met name de bij het verleenen van subsidies hieraan verbonden voorwaarde, dat de

eigenaar ook later niets aan den bouw mag wijzigen zonder goedkeuring van den subsidiegever.

De beschrijving van monumenten is in Zwitserland reeds begonnen en er zijn reeds 3 deelen hiervan verschenen, waarbij men zich de taak echter wel wat al te gemakkelijk heeft gemaakt door niet verder te gaan dan de 16de eeuw.

Een interessante voordracht hield Dr. J. Brinckmann, directeur van het Museum te Hamburg, over restauratie van voorwerpen van kunstnijverheid, ook in verband met de inventarisatie. Hij wees op de gevaren bij restauratie door niet deskundigen, waardoor zoo dikwijls belangrijke gegevens over den oorspronkelijken toestand van beschildering enz. verloren gaan, en wilde daarom de restauratie bij uitsluiting zien opgedragen aan de deskundige beambten der musea. Bij elke restauratie beperke men zich tot het hoognoodige en make men tevens een uitvoerig protokol op van den ouden toestand en van wat bij de restauratie werd ontdekt.

Voor een geheel ander gebied vroegen Prof. J. Meier uit Brunswijk en Dr. Stübben uit Berlijn de aandacht door eene belangrijke bijdrage over de ontwikkeling van de plattegronden der steden. Tot de 12de eeuw ontwikkelde zich meer toevallig het plan uit de dorpsagglomeraties, doch met de 2de helft der 12de eeuw komen de volgens een vastgesteld plan door de landheeren gestichte steden.

Aan de hand van een groot aantal plattegronden toonde spreker de vijf hoofdtypen, die hierbij zijn aan te wijzen Ook dit oorspronkelijk plan is een deel der stadshistorie en het is daarom gewenscht om bij de verdere stadsuitbreidingen zooveel mogelijk aan te passen bij het historisch gewordene.

De volgende bijeenkomst zal in 1908 in het aan stadsschoon zoo rijke Lübeck worden gehouden. Wij hopen dat dan meer landgenooten door deelneming blijk van belangstelliug zullen geven.

J. C. Overvoorde.

De nieuwe Pruisische wet.

Op den laatsten *Denkmalpflegetag* te Mannheim werd uitvoerig besproken de onlangs in Pruisen uitgevaardigde wet tegen de ontsiering van plaatsen en schoone landschappen.

Door de welwillendheid van den burgemeester uit Hildesheim, Dr. Struckmann, die mij den tekst der wet toezond, ben ik in de gelegenheid de lezers van het *Bulletin* in kennis te brengen met deze, ook voor de monumentenzorg zeer belangrijke, bepalingen:

(Nr. 10843). Gesetz gegen die Verunstaltung van Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegegenden. Vom 15 Juli 1907.

Wir Wilhelm, von Gottes Gnaden König von Preuszen, verordnen, mit Zustimmung der beiden Häuser des Landtags der Monarchie, was folgt:

§ 1.

Die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen ist zu versagen, wenn dadurch Straszen oder Plätze der Ortschaft oder das Ortsbild gröblich verunstaltet werden würden.

§ 2.

Durch Ortsstatut kann für bestimmte Straszen und Plätze von geschichtlicher oder künstlerischer Bedeutung vorgeschrieben werden, dasz die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen zu versagen ist, wenn dadurch die Eigenart des Orts oder Straszenbildes beeinträchtigt werden würde. Ferner kan durch Ortsstatut vorgeschrieben werden, dasz die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung baulicher Änderungen an einzelnen Bauwerken von geschichtlicher oder künstlerischer Bedeutung und zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen in der Umgebung solcher Bauwerke zu versagen ist, wenn ihre Eigenart oder der Eindruck, den sie hervorrufen, durch die Bauausführung beeinträchtigt werden würde.

Wenn die Bauausführung nach dem Bauentwurfe dem Gepräge der Umgebung der Baustelle im wesentlichen entsprechen würde und die Kosten der trotzdem auf Grund des Ortsstatuts geforderten Änderungen in keinem angemessenen Verhältnisse zu den dem Bauherrn zur Last fallenden Kosten der Bauausführung stehen würden, so ist von der Anwendung des Ortsstatuts abzusehen.

§ 3.

Durch Ortsstatut kann vorgeschrieben werden, dasz die Anbringung von Reklameschildern, Schaukästen, Aufschriften und Abbildungen der Genehmigung der Baupolizeibehörde bedarf. Die Genehmigung ist unter den gleichen Voraussetzungen zu versagen, unter denen nach den §§ 1 und 2 die Genehmigung zu Bauausführungen zu versagen ist.

§ 4.

Durch Ortsstatut können für die Bebauung bestimmter Flächen wie Landhausviertel, Badeorte, Prachtstraszen besondere, über das sonst baupolizeilich zulässige Masz hinausgehende Anforderungen gestellt werden.

§ 5.

Der Beschluszfassung über das Ortsstatut hat in den Fällen der § § 2 und 4 eine Anhörung Sachverständiger vorauszugehen.

§ 6.

Sofern in dem auf Grund des § 2 erlassenen Ortsstatute keine anderen Bestimmungen getroffen werden, sind vor Erteilung oder Versagung der Genehmigung Sachverständige und der Gemeindevorstand zu hören. Will

die Baupolizeibehörde die Genehmigung gegen den Antrag des Gemeindevorstandes erteilen, so hat sie ihm dieses durch Bescheid mitzuteilen. Gegen den Bescheid steht dem Gemeindevorstand innerhalb zwei Wochen die Beschwerde an die Aufsichtsbehörde zu.

In Gemeinden in denen der Gemeindevorstand nicht aus einer Mehrheit von Personen besteht, und der Gemeindevorsteher (Bürgermeister) zugleich Ortspolizeiverwalter ist, tritt an die Stelle des Gemeindevorstandes, sofern nicht in dem Ortsstatut etwas anderes bestimmt wird, der Gemeindebeamte, welcher den Gemeindevorsteher in Behinderungsfällen zu vertreten hat.

§ 7.

Für selbständige Gutsbezirke können die dem Ortsstatute vorbehaltenen Vorschriften nach Anhörung des Gutsvorstehers von dem Kreisausschusz erlassen werden. Der Beschlusz des Kreisausschusses bedarf der Bestätigung des Bezirksausschusses. Die Bestimmungen des § 2 Abs. 2, § 5 und § 6 finden sinngemäsz Anwendung.

§ 8.

Der Regierungspräsident ist befugt, mit Zustimmung des Bezirksausschusses für landschaftlich hervorragende Teile des Regierungsbezirkes vorzuschreiben, dasz die baupolizeiliche Genehmigung zur Ausführung von Bauten und baulichen Änderungen auszerhalb der Ortschaften versagt werden kann, wenn dadurch das Landschaftsbild gröblich verunstaltet werden würde und dies durch die Wahl eines anderen Bauplatzes oder eine andere Baugestaltung oder die Verwendung anderen Baumaterials vermieden werden kann.

Vor Versagung der Genehmigung sind Sachverständige und der Gemeindevorstand zu hören. In Gemeinden, in denen der Gemeindevorstand nicht aus einer Mehrheit van Personen besteht, und der Gemeindevorsteher (Bürgermeister) zugleich Ortspolizeiverwalter ist, tritt an die Stelle des Gemeindevorstandes, sofern nicht durch Ortsstatut etwas anderes bestimmt wird, der Gemeindebeamte, welcher den Gemeindevorsteher in Behinderungsfällen zu vertreten hat. J. K.

Ontvreemding van Kunstvoorwerpen.

Zooals uit de nieuwe uitgaaf van den *Catalogue raisonné* van Smith blijkt, is de schilderij van Jan Steen, die zich vroeger in het Gereformeerd Weeshuis te Enkhuizen bevond, thans in het bezit van den Heer D. F. Scheurleer, te 's Gravenhage, die haar ongeveer vijf jaren geleden kocht van den Heer C. F. L. de Wild, restaurateur van schilderijen te 's Gravenhage. Deze zegt tusschenpersoon geweest te zijn, doch herinnert zich niet van wien.

Nog heb ik, den 26en Augustus 1899, geconstateerd, dat uit het Weeshuis ook de volgende schilderijen verdwenen waren:

a. een klein vrouwenportret. Noord-Hollandsche kleeding.

b. het portret van een meisje, merkwaardig wegens de rijke kleeding.

c. een H. Magdalena, borstbeeld.

d. een brood- en fruitstuk.

Wat betreft het zilverwerk van het voormalig Vleeschhouwersgilde te Dordrecht vernam ik het volgende:

In het laatst der XVIIIe eeuw was boekhouder Nicolaas de Vooght, zich later schrijvende de Voogd; van hem ging het zilverwerk over onder berusting van zijn zoon Jacobus de Voogd, scheepsreeder te Dordrecht. Deze verzuimde gevolg te geven aan het Koninklijk besluit van 26 July 1820, houdende bepalingen omtrent de liquidatie en vereffening der overgebleven fondsen en verdere bezittingen van de voormalige gilden. Krachtens art. 1 moesten »de provisionele commissarissen of zoodanige andere administrateuren, of personen, onder dewelken zich overgeblevene fondsen en verdere overgeblevene bezittingen van voormalige gilden bevinden, binnen drie maanden na de dagteekening dezes aan het plaatselijk bestuur hunner gemeente, of aan eene commissie uit hetzelve, verantwoording doen van het beheeren der administratie door hen over die fondsen en bezittingen uitgeoefend, en voorts het geldelijk saldo van hunne rekening met alle bezittingen en eigendommen van het voormalig gilde, mitsgaders alle bewijzen van eigendom, boeken, papieren en aanteekeningen, zonder onderscheid, het gewezene gilde betreffende, ter dispositie van het plaatselijk bestuur stellen, daarbij voegende eenen specifieken staat van de schulden, die ten laste van het gewezene gilde mogten loopen."

Art. 2 zegt: »Het plaatselijk bestuur zal .... eene liquidatie en vereffening tot stand laten brengen, betaling doende plaats hebben, van hetgeen er nog te betalen staat, van zooveel de voorhanden zijnde kontanten zulks gedoogen, en tot afbetaling van het verdere, zooveel van de goederen en eigendommen, welke het gewezene gilde nog bezitten mogt, bij publieken verkoop doende te gelde maken, als noodig mogt zijn, enz.

Bij een schrijven van 9 Augustus 1859 schreef Jacobus de Voogd aan zijn neef, den heer Cornelis van der Straaten Aartzoon, dat bij het ophouden van het Vleeschhouwersgilde een groot te kort bestond, dat door zijn vader (Nicolaas de Voogd) was voorgeschoten en ten behoeve waarvan de gildevoorwerpen waren in pand gegeven en gebleven, doordien de inkomsten van het fonds met de opheffing waren opgehouden. Voorts verzocht hij zijn neef die voorwerpen over te nemen en als geschenk te aanvaarden, voor zoover hij (Jacobus) het recht heeft met een onderpand als zoodanig te handelen."

Uit dit laatste meen ik te mogen afleiden, dat hij zich bewust was dat het in pand houden dier voorwerpen onrechtmatig was; immers zij

hadden bij de liquidatie van 1820 afgegeven moeten worden aan het plaatselijk bestuur, hetwelk die zoo noodig bij publieken verkoop hadden moeten te gelde maken, om uit de opbrengst het eventueel aan Jacobus de Voogd toekomend saldo uit te keeren.

Bij de scheiding van de nalatenschap van den Heer van der Straaten in 1890 kwam het zilverwerk in het bezit zijner drie dochters; toen de laatste dezer in 1905 overleden was, stelde haar broeder, de kolonel S. O. van der Straaten, die toen eerst van den brief van 1859 kennis kreeg en wien het Kon. Besluit van 1820 onbekend was, voor, het zilverwerk aan het Dordtsch Museum te schenken. Doch daarmede kon zich de Heer C. Bosman, zoon en vertegenwoordiger van een der zusters van den kolonel, niet vereenigen; het zilverwerk werd hierop aan diens moeder door het lot tegen een uitkeering van *f* 200 toegewezen; kort daarna bracht de Heer C. Bosman het in veiling en maakte er naar ik meen *f* 2000 van.

15 October 1907.

Het bovenstaande was reeds geschreven toen mij onder de oogen kwam een artikel door den heer C. Bosman geplaatst in de *Nieuwe Courant* van 14 October.

Daarin zegt hij: »bij de opheffing van genoemd gild was er een voor dien tijd belangrijk te kort, een honderd gulden, in de kas van het gilde en zuiverde de vader van J. de Voogd dit bedrag aan. Hij kreeg daarvoor als onderpand de genoemde gildestukken. De gemeente Dordrecht heeft de som door de Voogd voorgeschoten niet willen terugbetalen en kon dus niet het zilver in ontvangst nemen, waardoor het door verjaring in eigendom kwam van den heer de Voogd".

»Op tentoonstellingen van oudheden in Dordrecht is het ter opluistering ingezonden met den naam van den eigenaar en wist het gemeentebestuur van Dordrecht zeer goed waar het zich bevond, doch nimmer deed het eenige moeite om het in bezit te krijgen.

»De dus door den heer De Stuers zijdelings gedane insinuatie aan het adres van mijn familie mist dus allen grond en is bezijden de waarheid."

Ik heb hierop het volgende te antwoorden:

1°. Het komt mij voor dat de Heer Bosman niet goed ingelicht is. Tenzij mij authentieke bewijsstukken worden vertoond, neem ik niet aan dat het gemeentebestuur van Dordrecht het Kon. Besluit van 1820, hetwelk een regelmatige liquidatie voorschreef, en casu quo *publieken* verkoop van de gilde eigendommen gelastte, zou hebben overtreden, en zoozeer zijn plicht zou hebben vergeten dat het geweigerd zou hebben het aan J. de Voogd toekomende uit te betalen, des noods uit de penningen welke uit een openbaren verkoop van het gildezilver verkregen zouden zijn. Het gemeentebestuur had er niet het minste belang bij de voorgeschreven liquidatie te weigeren.

Om zoo iets te gelooven, moet ik officieele bescheiden zien.

2°. De bewering van den heer Bosman dat iemand voorwerpen, welke hij als pand bezit, door verjaring in eigendom kan verkrijgen, is een juridische ketterij. Dat schijnt de heer J. de Voogd zelf ook gevoeld te hebben, want toen hij 9 Augustus 1859 het zilverwerk aan zijn zoon Cornelis van der Straaten schonk, schreef hij erbij: »voorzoover ik het recht heb met een onderpand als zoodanig te handelen". Ware hij omtrent zijn transformatie van pandhouder in eigenaar gerust geweest, dan had hij deze restrictie niet behoeven te maken.

3°. De opmerking van den heer Bosman, dat het gemeentebestuur van Dordrecht het gildezilver, schoon het wist waar het zich bevond, niet heeft opgeëischt, bewijst geenszins dat de houding van Jacobus de Voogd in 1820 en volgende jaren correct is geweest; want wij weten niet of dat gemeentebestuur voor zijn onthouding redenen heeft gehad, en welke die redenen zijn geweest, noch of het eenvoudig uit onkunde of onoplettendheid verzuimde handelend op te treden. Dit laatste acht ik vrij waarschijnlijk.

4°. Een zijdelingsche insinuatie aan het adres van de familie van den heer C. Bosman heb ik niet gedaan. Ik heb enkel de vraag gesteld *hoe* het Dordtsche gildezilver in het bezit gekomen is van de familie Van Straaten en van den heer C. Bosman, die in den auctie-catalogus als de laatste bezitters waren vermeld.

Gelijke vraag zal ik altijd stellen, als ik voorwerpen van ambachtsgilden in particulier bezit aantref, omdat het Kon. besluit van 1820 beval dat zoodanige voorwerpen aan de gemeente-besturen moesten afgegeven worden, en deze besturen in den regel het zilverwerk bewaard hebben.

De aanwezigheid van zulk zilverwerk in particulier bezit wettigt de praesumtie, dat er indertijt een onregelmatige of onrechtmatige daad gepleegd is; zij impliceert niet dat die door de laatste bezitters gepleegd is. Maar het is geen insinuatie te vragen dat de zaak opgehelderd worde.

16 October 1907. Victor de Stuers.

Naar aanleiding van het artikel van den heer Bosman wendden wij ons tot den archivaris van Dordrecht om nadere inlichting, waarop wij het volgend bericht mocht ontvangen:

»Noch in de papieren van de commissie van de Gilden, noch in de resolutiën van B. en W. heb ik van 1820 tot 1830 iets gevonden. Wel een missive in 1820 van sommige gilden aan Burgemeesteren, waarin zij berichten, dat zij geen vrijheid vinden om de privatieve eigendommen van anderen ter beschikking te stellen van Burgemeesteren, maar onder die gilden is dat der Vleeschhouwers niet. Eenigen tijd daarna (1822) leveren sommige gilden hunne eindrekening in, en worden de batige sloten gesteld onder beheer van een paar commissarissen, of onder den secretaris der Gemeente, maar ook hieronder zijn de vleeschhouwers niet.

»In het laatste notulenboek van 1787—1822 wordt het laatst in 1805

van het gildezilver nog melding gemaakt, waardoor blijkt, dat het bij de opvolgende boekhouders bewaard werd.

»N. de Voogd was boekhouder 1803—05, 1807—2 Febr. 1809. commissaris in 1810, en overleed tusschen Nov. 1810 en 1 Februari 1811, toen zijn vleeschstal werd getransporteerd aan K. Kruymel."

RED.

Die vervloekte loodgieters!

Ik kies met opzet een kras klinkenden titel, in de hoop dat mijn artikel zal inslaan.

Den 1sten October l.l. is in de spits van den toren der kathedraal van St. Jan te 's-Hertogenbosch een begin van brand ontstaan, waardoor niet alleen die toren, maar ook de wereldberoemde kathedraal gevaar hebben geloopen, verwoest te worden.

De oorzaak is wederom dezelfde, die reeds zoovele monumenten heeft vernield: *de onvoorzichtigheid van een loodgieter* en tevens de nalatigheid van de personen met het toezicht en het beheer van het gebouw belast.

De brand is ontstaan in een der houten pilasters van de klokkengalerij, welke pilasters met lood bekleed zijn; dit lood was hier en daar opengescheurd en moest dichtgesoldeerd worden. Dit werk werd opgedragen aan M. Kronenberg, knecht van den loodgieter Nouwens, die *zonder eenig toezicht, geheel alleen* het soldeerwerk met behulp van een naphtalamp uitvoerde. Wat gebeuren moest, gebeurde. De houten pilaster, die hier en daar vermolmd was, begon onder het lood vuur te vatten en weldra sloegen de vlammen er uit. Gelukkig was er in den toren, op een lagere verdieping, een met water gevulde vergaarbak en konden eenige op straat en bij de kathedraal werkzame menschen de vlam nog tijdig blusschen. Ware dit niet gelukt, dan zou niet alleen de torenspits afgebrand zijn, maar zou deze op het dak der kathedraal vallende, ook deze aan de vlammen hebben prijsgegeven!

Hieruit is het volgende te leeren: het werken met vuur op daken en in zolderingen vooral van oude gebouwen (waar het hout bijzonder droog pleegt te zijn), is hoogst gevaarlijk. Als regel behoort men het streng te verbieden en dient men voor te schrijven, dat soldeerwerken moeten uitgevoerd worden met behulp van ijzeren bouten, welke in een op straat staanden vuurhaard worden gloeiend gemaakt. Alleen wanneer het werk zoo hoog gelegen is, dat de bouten niet gloeiend naar boven te krijgen zijn, mag een vuurhaard naar boven gebracht worden, doch dan dient dit toestel zoo geconstrueerd te zijn, dat daaruit slechts een minimum van gevaar te vreezen zij. Zulk een toestel is bij 's Rijks Museum te Amsterdam in gebruik. Voorts mag op die wijze nooit gewerkt worden dan bij stil weder en eindelijk moet daarbij een vertrouwd persoon toezicht houden, moeten een paar emmers water in de onmiddellijke nabijheid gereed staan,

en behoort telkens na afloop van het werk met zorg onderzocht te worden of er nergens iets smeult.

Het gebruik van naphta- en benzineclampen dient absoluut verboden te worden en op het in acht nemen van dit verbod dient zorgvuldig gelet te worden; anders geeft het verbod niets, zooals ten vorigen jare te Groningen gebleken is. Daar was het op boete verboden aan het Universiteitsgebouw met benzine te werken, maar de aannemer deed het toch; de opzichter lette er niet op en het geheele gebouw met al zijn kostbare collectiën vloog in brand!

In den Bosch heeft in de eerste plaats de loodgieter Kronenburg schuld, die onvoorzichtig de vlam van zijn naphta-lamp in aanraking bracht met het houtwerk; deze man moest door de Justitie vervolgd en gestraft worden, als een exempel voor anderen; maar vervolgens zijn zedelijk ook aansprakelijk zij, die achteloos de gevaarvolle bewerking hebben toegelaten en die toegelaten hebben, dat de werkman zonder eenig toezicht arbeidde. Ik strek de zedelijke verantwoordelijkheid uit, zelfs tot het gemeentebestuur, hetwelk, niettegenstaande de talrijke rampen, door onvoorzichtige loodgieters veroorzaakt, verzuimt de eenvoudigste voorzorgsmaatregelen te treffen.

Ik heb al meermalen gewaarschuwd, maar de vaderlandsche apathie blijkt moeilijk te overwinnen.

Indien de dagbladen mijn artikeltje overnemen en zoo de aandacht van wie het aangaat op de zaak vestigen, zullen zij een nuttig werk doen.

29 October 1907. Victor de Stuers.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de werkzaamheden der vereeniging „Flehite" gedurende het jaar 1906.

Het belangrijkste feit voor de toekomst der vereeniging is wel de aankoop, door haar bestuurslid den Heer A. M. Tromp van Holst, van het aan de Noord-Oostzijde naast het museumgebouw staande perceel. Door den steun van genoemden heer, die de vereeniging reeds door vele finantieele moeilijkheden hielp, kon dat gebouw den 16den Juli in gebruik worden gesteld. Het bestuur hoopt dat de vereeniging het eenmaal als haar eigendom zal kunnen beschouwen en dan daar ter plaatse een gebouw in denzelfden stijl als het bestaande zal kunnen optrekken.

De stijgende uitgaven hoopt het bestuur door de door den Raad der gemeente Amersfoort verhoogde subsidie en door een verwachte (inmiddels toegestane) rijkssubsidie te boven te komen. Op een verzoek aan de Ridderlijke Duitsche Orde de Balye van Utrecht om wederom met een som van *f* 100 begiftigd te worden, werd echter afwijzend beschikt.

Het aantal bezoekers klom van 1278 tot 1320.

Met eenige mededeelingen van plaatselijk belang en het lijstje van wat in het afgeloopen jaar op oudheidkundig gebied verscheen betrekking hebbende op de stad Amersfoort, de gouw Fléhite en op hunne personen, eindigt het eigenlijke jaarverslag. Daaraan zijn nog toegevoegd twee korte artikelen: »Een Zondagschool in 1568 te Amersfoort opgericht" door den Heer O. G. H. Heldring, en »Nog eens het stokske van Johan van Oldenbarneveldt" door den secretaris-conservator, den Heer W. Croockewit W. Az. De laatste stelde bovendien de jaarlijksche gebouwen kroniek samen.

Een systematisch gerangschikte lijst geeft de aanwinsten van het museum. Onder »schilderijen en teekeningen" twee schilderstukken, »A Stom" gesigneerd, een sepiateekening van A. Schelfhout en een potloodteekening van D. Langendijk. Onder de prenten schijnt ons een kopergravure (helaas vóór de letter), wellicht »De kuischheid die het huwelijk afwijst om zich slechts aan geloof en wetenschap te wijden" maar misschien ook wel »Het zich baan brekende Christendom" voorstellend, van niet zeer groote beeldende kracht.

N. B.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1906.

Eene belangrijke vernieuwing van de bekapping van het Museum gebouw kon op bevredigende wijze worden tot stand gebracht door de aanzienlijke schenkingen van den Heer A. N. Versteegh te Stockholm en Mej. A. van Veen te Edam en zelfs wordt eene doelmatige inrichting van de zolderverdieping tot expositie-ruimte in het vooruitzicht gesteld, waartoe een nieuwe gift van den heer A. N. Versteegh de gelegenheid bood. De medewerking van den heer W. J. O. Nieuwenkamp waarborgt eene sierlijke en degelijke uitvoering.

Het schilderachtig interieur trok ook dit jaar weder verschillende schilders en de verzamelingen ondergingen weder eenige uitbreiding door aankoop en schenking, waaronder een niet onverdienstelijk gesneden tabakspijp, die door het opschrift de herinnering levendig houdt aan Prins Benjamin Rohan (1583—1642), een broeder van Henri de Rohan, het bekende hoofd der Protestantsche partij onder Lodewijk XIII, wiens zoon Tancrède enkele jaren te Watergang in Waterland werd opgevoed.

„Rembrandt", Vereeniging tot behoud in Nederland van Kunstschatten. Jaarverslag over 1906.

Het verslag vermeldt twee belangrijke legaten van 10.000 en 5000 gulden van Mevr. douairière Janssens-Ariens en den heer J. B. A. M. Westerwoudt en een 25 tal nieuwe leden aangebracht door den heer J. C. J. Drucker. Van de vroeger verleende voorschotten werd ƒ 21175.62 afbetaald en ƒ 34357.82 werd op korten termijn voorgeschoten.

De Vereeniging verleende haar hulp voor de volgende aankoopen: een landschap van den Haarlemschen Johannes Vermeer voor het Mauritshuis, een Beleg van 's Hertogenbosch van Pieter Nolpe voor het Rijksmuseum, een zeestuk door Stooter voor het Sted. Museum te Leiden, eene teekening »Extase" van Matthijs Maris voor Boymans, de belangrijke verzameling Nederlandsche zwarte kunst prenten van Ver Loren van Themaat en enkele kleinere aanwinsten voor 's Rijks Prenten-Kabinet en voor het Nederlandsche Museum eenige Italiaansche kunstvoorwerpen en de bij het verslag afgebeelde bustes van Willem van Lyere en Maria van Reygersberg, door Rombout Verhulst, gekocht van het Seminarie te Katwijk.

Bij de Rembrandtherinnering in 1906 verleende de Vereeniging op verschillende wijzen hare medewerking.

Boekbespreking.

Oude Gebouwen te Leiden. Samengesteld in opdracht van de vereeniging »Oud-Leiden" [door de Commissie voor de beschrijving der monumenten: Mr. J. C. Overvoorde (voorzitter), W. C. Mulder (secretaris), H. J. Jesse en J. A. Verhoog]. Leiden, G. F. Théonville, [1907].

Als een aangenaam blijk van opgewekte belangstelling voor onze oude kunst mag dit boekje ongetwijfeld worden begroet. Dat het ook met de noodige bekwaamheid is samengesteld, worde hier al dadelijk en des te nadrukkelijker verklaard, omdat het mij nuttiger is voorgekomen in deze aankondiging wat op- en aanmerkingen te maken, dan kwistig met loftuigingen te strooien.

Bij eene geïllustreerde uitgave als deze, hangt veel der waarde af van de uitvoering der illustraties en het is daarom prettig te kunnen zeggen, dat de meeste der talrijke autotypieën behoorlijk zijn gedrukt en beter dunk geven van de vaardigheid van den drukker — die ook de drukker is van dit tijdschrift — dan zijn in het Bulletin gegeven proeven van clichédruk zouden doen verwachten.

De foto's, waarnaar de cliché's werden gemaakt, voor een goed deel uit de verzameling der Rijkscommissie van de monumenten, zijn het werk van den Leidschen fotograaf Goedeljee. De meeste zijn goed geslaagd; bij enkele heeft het gebruiken van een verkeerd objectief (den Weitwinkel) onaesthetische perspectiefeffecten ten gevolge gehad: zie enkele der kerkinterieurs.

Om over de keuze der illustraties te kunnen spreken, zou men Leiden

zoo goed moeten kennen als de samenstellers van het boekje. Ik zou meenen, dat wat veel nadruk is gelegd op de klassicistische gevels, maar moet, aan den anderen kant, erkennen dat men nu ook van dit, in het humanistische Leiden blijkbaar, en om begrijpelijke reden, zeer vaak toegepaste, type een belangwekkend overzicht krijgt.

Te loven valt de betrekkelijke rijkdom van het illustratiemateriaal (90 cliché's), doch m. i. zeer te betreuren het volkomen gemis van plattegronden. Niet alleen had men gaarne Mr. Overvoorde's overzicht van de uitbreidingen der stad met eenen plattegrond in verschillende kleuren of harceeringen toegelicht gezien, ook het recht begrip van samenstelling en bouwgeschiedenis der kerken wordt zeer bemoeilijkt, nu er geen grondplannen zijn afgebeeld.

De inhoud van het boekje bestaat uit een »voorwoord", waarin de samenstellers o. a. mededeelen, dat door den gemeenteraad een »bescheiden subsidie" geweigerd werd — gebrek aan inzicht, dat men te Leiden niet verwacht zou hebben —; eene »inleiding", waarin Mr. Overvoorde de ontwikkeling der stad en een kunsthistorisch overzicht harer bouwwerken heeft geschetst; een »register van oude gebouwen", dat de beschrijving der monumenten geeft; ten slotte een chronologische lijst dier gebouwen, en registers van de straatnamen en van de belangrijkste der beschreven bouwwerken.

Over de inrichting van het belangrijkst deel van het boekje, de beschrijving der gebouwen, wordt in het voorwoord het volgende verklaard:

> Voor de volgorde der beschrijving werd in hoofdzaak het stadsbeeld gevolgd, zooals dit door de ontwikkeling van de stad is gevormd. Alleen werd de buitenzijde van het Rapenburg met de daarbij aansluitende straten direkt na het overige deel van het Rapenburg behandeld en veroorloofde de Commissie zich verder enkele kleine afwijkingen ter vergemakkelijking van het overzicht. In elke afdeeling is uitgegaan van de hoofdstraten, waarbij de tusschenliggende straten en stegen zijn aangepast. Op deze wijze kan de beschrijving tevens als gids strekken voor de bezichtiging van de gebouwen.
>
> Eene chronologische volgorde was uitgesloten, daar in Leiden, in tegenstelling b.v. met Dordrecht, slechts een klein gedeelte der gevels is gedateerd, zoodat voor het grootste aantal de volgorde alleen op de altijd eenigszins willekeurige schatting zoude zijn aangewezen. Eene beschrijving in alphabetische volgorde naar de straten achtte de Commissie ongewenscht, daar hierbij oude en nieuwe stadsgedeelten in bonte rij dooreengemengd zouden worden, en alle overzicht over de stadsgedeelten zelf zoude verdwijnen. Voor het naslaan zijn aan de beschrijving chronologische en alphabetische registers toegevoegd."

Het zij dadelijk erkend, dat het vinden van een bepaald gebouw met deze inrichting niet moeilijk is. En men kan ook wel begrijpen, dat de commissie, om de verkoopbaarheid van haar boekje te bevorderen, aan eene zoodanige rangschikking de voorkeur gaf, waardoor het gemakkelijk

als gids bij een bezoek aan de stad gebruikt zou kunnen worden. Maar ik zou toch niet gaarne beweren, dat er ook verder veel voor dit systeem te zeggen valt. Rangschikking der monumenten volgens de alfabetische orde

Proeve van illustratie. Hooglandsche Kerk.

der straten, en chronologische indeeling zijn beide door de commissie, m. i. terecht, verworpen. Maar er bleef dan toch nog wel wat anders te kiezen dan eene groepeering in verband met de ontwikkeling der stad, die in dit geval al bizonder weinig zegt, omdat de ouderdom der thans be-

staande bebouwing slechts zeer weinig verband houdt met dien der stadsgedeelten: juist in de oudste wijken, het centrum, hebben uiteraard de meeste »Neubauten" plaats gehad en althans een der nu-oudste gebouwen, de Hooglandsche kerk, staat in een betrekkelijk jonge stadsvergrooting.

Proeve van illustratie. Schachtenhof.

Maar al ware dit anders, ik meen toch dat een stof als de hier behandelde, haar eigen indeelingseischen van huis uit meebrengt. Wie een overzicht van de monumenten eener stad wil geven, dient uit te gaan van .... de monumenten-zelf Hij heeft die dan eerst te groepeeren naar hunne bestemming — die immers op hunne uiterlijkheid den machtigsten invloed oefende — en dan verder te rangschikken, niet chronologisch, maar genetisch, d w. z in kunsthistorische volgorde: naar de evolutie hunner vormen.

Het verwondert te meer, dat deze indeeling hier niet gevolgd werd, omdat de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten die, eenige jaren geleden, voor ons land uitwerkte (zie de bijlage van haar tweede jaarverslag), terwijl de beschrijvingen van Oud-Zutfen en Oud-Deventer haar ook reeds vroeger hadden toegepast.

Bij de thans gevolgde inrichting is eene geregelde lectuur van het boekje wel wat vermoeiend en de kunsthistoricus vindt er, inplaats van geordend materiaal, een schat van gegevens, welke hij eerst gebruiken kan, na ze opnieuw ter plaatse bewerkt te hebben.

Het valt te meer te betreuren, dat de bewerkers zich op het verouderd topografisch standpunt hebben geplaatst, omdat hun werk overigens alle blijken draagt van met groote zorg en liefde te zijn verricht.

De beschrijvingen der gebouwen, hoewel in den regel tamelijk beknopt, schijnen mij meestal duidelijk en goed. Zij betreffen bijna 500 gebouwen, en nemen daarvan niet alleen het uiterlijke maar zeer dikwijls ook het inwendige

op, zoodat men wel zal mogen vertrouwen, dat deze gids aan volledigheid weinig te wenschen laat.

De terminologie der beschrijvingen schijnt mij over het algemeen goed gekozen. Met het oog op latere publicaties van denzelfden aard, kan het intusschen zijn nut hebben op enkele uitdrukkingen wat nader in te gaan.

Zoo heb ik over de beschrijving der beide groote kerken wel een en ander op te merken. Eene onjuiste voorstelling (verwarring tusschen lengte en breedte) schijnt het mij b.v. te zeggen, dat een choor drie traveeën »breed' — inplaats van »lang" of »diep" — is. De in een muur of tegen een zuil geplaatste stukken steen, die dienen als dragers van schalken, gordelbogen, gewelfribben enz., zou ik steeds kraagsteenen willen noemen, en dat woord niet afwisselend gebruiken met »console" (dat, naar mij dunkt, een bepaalden vorm voor den geest roept) of »half kapiteel", uitdrukking, die aan iets onvolkomens doet denken en te onrechte de gedachte aan een bekronend bouwdeel opwekt.

Voor de zelfstandige dragers in eene kerk gebruiken de bewerkers de woorden »kolom" en »pilaar" door elkander. Zelfs spreken zij van »ronde kolommen". Mij dunkt, dat dient vastgehouden aan het gebruik, alleen de in doorsneê ronde stut »zuil" of »kolom" te heeten en elken drager van andere doorsnede »pijler" of »pilaar" te noemen.

De term »dubbel bladkapiteel" schijnt mij ook niet zonder bedenking. Men begrijpt wel wat bedoeld wordt (want het is de in ons land meest voorkomende kapiteelvorm: een gedrukt kelkkapiteel, met een of meer bladkransen omwonden) — maar »omkransd (dubbel-, driemaal omkransd) »kelkkapiteel" zou toch juister zijn.

Het woord »triforium" wordt in ons land in velerlei zin toegepast. Vergis ik mij niet, dan werd het oorspronkelijk door Engelsche archeologen gebezigd voor de rij van *open* boogjes (boven de scheidingsbogen van schip en zijbeuken), die gesteld zijn voor een in de muurdikte gespaarde gang. Men vindt die in ons land betrekkelijk zeldzaam: meestal ontbreekt de gang en is in de plaats van het eigenlijk »triforium" een met blindbogen versierd spaarveld gekomen, dat de Engelschen »blind story" noemen. Dit laatste ziet men in de Leidsche kerken. Men moge dit nu toch »triforium" willen noemen — ál te onduidelijk wordt men, naar mijn inzien, wanneer men, indien het spaarveld door twee boven elkander geplaatste rijen van boogjes versierd is, van een »dubbel triforium" gaat spreken.

»Steenen (lees: baksteenen?) kruiswelven, waarin rosetten" lijkt mij ook verwarrend. Men denkt allicht aan geajoureerde gewelfschelpen (als b. v. te Milaan) en blijkbaar is bedoeld: »kruiswelven met versierde sluitsteenen".

Stellig onjuist is eene beschrijving als: »de vier bogen voor den *triumfboog* zijn van natuursteen opgetrokken *doch* het steenen gewelf is

niet aangebracht". Voor »triumfboog" moet blijkbaar »viering" worden gelezen (het kwadraat, ontstaan uit de kruising van schip en dwarspand) en het tegenstellende »doch" is misplaatst, daar de aanwezigheid van natuursteenen archivolten, op zichzelf nog niet bewijst, dat eene gemetselde overwelving van deze ruimte in het plan lag.

Onjuist is ook de naam »kruisgewelf", aan de overkluizing van een vertrek in het universiteitsgebouw gegeven: zij bestaat uit stergewelven.

Over het algemeen geeft de terminologie van de beschrijvingen der renaissance-bouwwerken tot minder bedenkingen aanleiding dan die der middeleeuwsche architectuur. Enkele bezwaren heb ik toch. Zoo zijn de versieringen der geveltoppen van het raadhuis geene hermes-*zuilen*, doch -pilasters. De schilderij-omlijsting, beschreven onder n⁰. 312, spreekt blijkbaar te onrechte van »getorseerde (lees: getordeerde van fra. *tordre* en waarom niet: gewrongen?) *pilaren*", waar óf vóórgestelde zuilen of halfzuilen, in ieder geval *ronde* stutten, moeten zijn bedoeld.

Aan de stoep van het raadhuis vindt men pilasters, welker basementen als klauwen zijn behandeld. De samenstellers verhalen, dat dit motief (het klauwenbasement) wordt herhaald onder de liggende kinderfiguren van dezelfde stoep, doch hier vergissen zij zich, want de laatstbedoelde versierinkjes zijn niet anders dan de z.g. guttae der klassieke kroonlijst.

Voor een goed begrip van den tekst van meer bezwaar, is de beschrijving der Marekerk. Wie het gebouw niet kent, zal niet licht raden, dat hier eenvoudig contreforten bedoeld zijn, wier eenige bizonderheid is, dat hun rug volgens het beloop van een ingezwenkten boog werd ontworpen. Het is eene verdienste van 's Gravesande, dat hij deze steunbeeren niet onder de bedaking heeft weggestopt en hen tot een aesthetisch effect wist te benutten, en daarom doet deze onjuiste beschrijving dubbel kwaad.

De samenstellers hebben bij hunne beschrijvingen meestal eene dateering gevoegd en enkele malen den naam van den bouwmeester. Voor de dateeringen geven gebouwen van bekende dagteekening zóóvele »points de repère", dat zij wel weinig reden tot meeningsverschil zullen opleveren. Ik heb er dan ook weinig acht op geslagen, ook omdat hierover eerst na langdurige plaatselijke studie geoordeeld kan worden. Toch zou ik willen vragen of de op blz. 32 afgebeelde gevel niet ouder moet zijn, dan uit het derde kwartaal der XVII^e eeuw.

Namen van bouwmeesters schijnen alleen te zijn vermeld, indien zij uit archivalia waren gebleken. De vraag of het raadhuis ten deele van Lieven de Key kan zijn, wordt dan ook niet besproken, hoewel het geschreeuw, indertijd door de heeren Kam en Weissman tegen deze attributie van Galland aangeheven, m. i. verre van gemotiveerd was.

Minder begrijpelijk vind ik, dat ook bij het Rijnlandshuis de Key's naam niet wordt genoemd. »Ontwerp van P. Az Clocq" zeggen de schrijvers, terwijl van Mieris (II, 584) dezen uitdrukkelijk »aanneemer van 't werk"

noemt. Heeft Galland's (S. 215 f.) archivalisch bewijs voor de Key's auteurschap de schrijvers niet overtuigd?

Zooals men ziet, bepalen deze op- en aanmerkingen zich tot kleinigheden, die aan de waarde van dit boekje weinig afdoen.

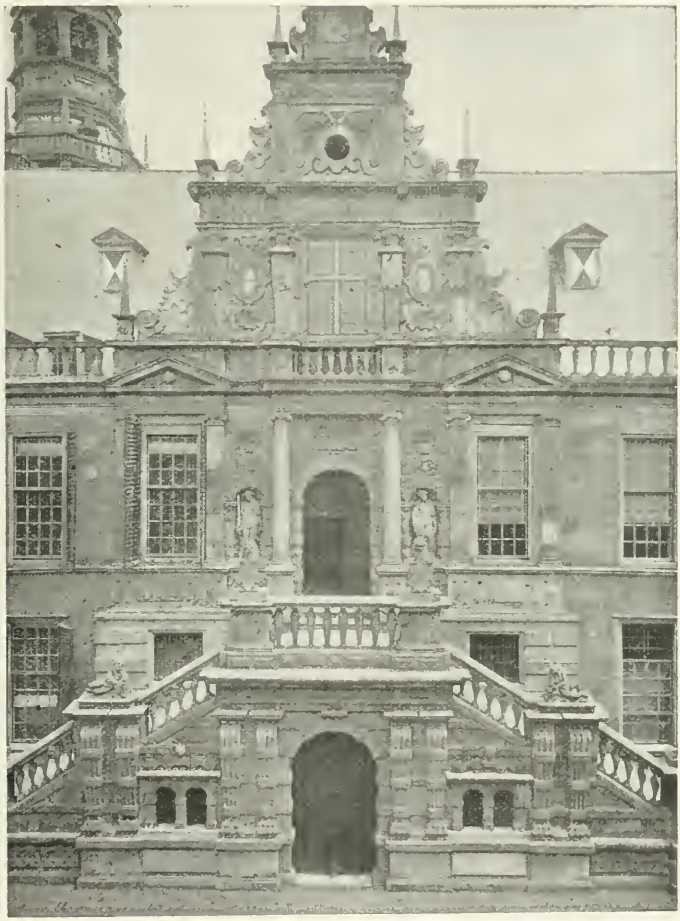

Raadhuis, middenbouw met trap.

Anders ingedeeld, hadde het m. i. een grooter en algemeener belang gekregen, maar, opgevat als archeologische wegwijzer door de stad, mag het ongetwijfeld goedgeslaagd heeten. En eenieder, die zich wel eens met de beschrijving van gebouwen heeft bezig gehouden, zal beseffen welk een moeilijk werk hiermede door de samenstellers tot een goed einde is gebracht.

Jan Kalf.

Verschillende mededeelingen.

Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt.

A la Bibliothèque royale de Copenhague, il existe un manuscrit — un gros volume in 4, relié en parchemin. (Ny kgl. Samling, N°. 3734) — du savant danois Ole Borch (1620—1690). Latiniste, médecin, chimiste et un peu poète, il écrivit de son écriture fine et serrée en latin un journal, lors de son séjour en Hollande, qui se passa surtout à Leyde entre 1660 et 1663. Un de nos écrivains les plus distingués, le docteur Vilhelm Andersen, a remarqué à la page 122 une note sur les peintres hollandais, et il a eu l'obligeance d'y attirer mon attention.

Ole Borch a visité l'atelier de Gerrit Dou Déjà au 17e siècle, cet artiste avait des admirateurs en Danemark comme partout ailleurs. Parmi les tableaux, qui d'après un inventaire de 1697 se trouvaient au château de Rosenborg, il y en avait deux de Dou, qui maintenant — depuis peu de temps — sont exposés à la Galerie royale de Copenhague. Le meilleur — un des bons tableaux de ce peintre — nous fait voir l'intérieur d'une cuisine, où un petit garçon souriant montre une souricière à une jeune servante, occupée à hacher des oignons. L'autre tableau représente un astronome, ou plutôt un astrologue, qui, éclairé par la lune, lève ses yeux vers les étoiles pour fixer un horoscope. C'est une répétition d'un tableau du musée de Brunswick, tel que me l'a indiqué le docteur W. Martin. Si c'est bien »l'astrologue", que l'inventaire de 1697 a appellé »un astronome, effet de nuit", un autre tableau de Dou, désigné dans le même inventaire sous le nom d'»un astronome au jour" n'est plus connu. — Puisque ces tableaux ne sont mentionnés ni dans le beau livre du docteur Martin, ni dans l'important ouvrage du docteur Hofstede de Groot, il me faut peut-être ajouter, que la Galerie de Copenhague en plus a tiré d'un de ses magasins une étude remarquable de Dou, une tête de nègre, peinte relativement avec beaucoup de franchise, visiblement sous l'influence de Rembrandt. Dans l'inventaire du »Kunstkammer" en 1737 elle est désignée comme »Ein klein Gemählde, so grosz wie ein qvart Bogen Papier, worauf das Portrait Mahomets in klein Leben"

Nous sommes trop bien renseignés sur Dou pour que la communication de Borch soit de grande valeur. Il dit:

»Le 9 novembre 1662 Nous venons de visiter l'excellent peintre de Leyde, Daw, qui en fait de miniatures cherche son pareil dans les Pays-Bas et même dans tout autre pays du monde. Nous avons vu chez lui son portrait de lui-même, qu'il a fini d'un travail délicat en se servant d'un miroir. Il y a un tableau d'une jeune fille, qui, vêtue d'une robe de soie bleue foncée, regarde par la fenêtre; à côté d'elle se trouvent des raisins,

Nous avons encore vu le tableau de la femme malade, assise dans un fauteuil à qui une servante offre une potion. Aux pieds de la mère, la petite fille pleure; un médecin examine l'urine avec attention, debout devant le fauteuil. L'exécution de ce tableau était d'une telle vérité, que la lumière d'un candelabre nous permettait de compter les filets du rideau du lit."

Le célèbre tableau au Louvre de la femme hydropique, quoique portant la date 1663, paraît donc avoir été à peu près fini déjà en novembre 1662. Le tableau au Musée de Turin de la jeune fille avec les raisins est daté de 1662. Il est très probable, que le portrait de l'artiste, mentionné par Borch, est celui du Musée de Munich. [1])

En se notant ce qu'il a vu chez Dou, Ole Borch a eu l idée d ajouter quelques mots sur un artiste hollandais non moins célèbre. Le nom de Rembrandt fut connu en Danemarck de bonne heure. La première — de son vivant même la seule — note sur une eau-forte de lui, vendue hors de son pays, nous est donnée dans une liste de gravures, livrées par le libraire Jörgen Holst au prince royal Christian. Cette liste, datée le 15 Mai 1646, est ainsi conçue:

	Rth.	Mrk.
»170 Kupfferstücken Reiahlbogen à 1 Mrk. 8 Sk.	42	3
1 Rembrandt Ecce Homo Originael	2	3
149 Allerhand boegen kunst à 8 Sk.	12	3
$190^1/_2$ folien à 4 Sk.	7	1 8 Sk.
1 Regum Daniae Icones folio	2	3" [2])

Ce que Borch nous raconte d'un tableau de Rembrandt, est tellement embrouillé et erroné, que je serais porté à croire cette note une »plaisanterie", si de mes propres yeux je n'avais pas vu le manuscrit original. Hélas, voilà ce que vaut quelquefois le témoignage d'un contemporain, homme sérieux et savant distingué! Mais en tous les cas c'est un document sur Rembrandt; citons l'original:

»Sunt et Amstelredami duo insignes pictores: Rembrant, in magnis imaginibus reddendis occupatus, et denique Jan Livse. Rembrantis est illa imago (in curia Amsteli, in conclave Senatorum). Curii et Fabricii, qui rapis contenti dona Pyrrhii respuebant."

1) La même erreur de la description du portrait de Dou au Musée de Dresde se répète dans le catalogue du Musée, dans le livre du docteur Martin et dans l'ouvrage du docteur Hofstede de Groot. Ce n'est pas un groupe »antique", qu'on voit derrière l'artiste, c'est évidemment une sculpture dans le genre de Jean de Bologne, Samson terrassant un philistin ou Caïn tuant Abel, sans doute l'oeuvre d'un compatriote de Dou, Adrian Fries (ou de Vries), dont on trouve des groupes analogues aux Musées d'Edimbourg et de Copenhague.

2) *Rigsarkivet à Copenhague* (Afregninger, gl. Signatur I, 3, ny Signatur VIII. 87). — *Publié dans Gads danske Magasin*, Dec. 1906.

Il est certain, que Rembrandt s'occupait en 1662 de grandes toiles. Il y finit les »Staalmeesters", son grand tableau de Claudius Civilis fut placé à l'hôtel de ville d'Amsterdam. Mais il n'y avait dans la salle désignée par Borch, l'ancien cabinet des bourgmestres, aujourd'hui la chambre de la Reine, certainement aucun tableau de lui. Il se trouvait en 1662 (voir Fokkens) au dessus des cheminées les deux tableaux qui y sont encore: Fabricius dans le camp de Pyrrhus, par Ferdinand Bol, et Marcus Curius Denatus refusant les cadeaux des Samnites, par Govaert Flinck. Quoiqu'il existe deux tableaux avec des sujets différents, Borch les a dans sa mention non seulement réduit à un seul, mais aussi — ce qui peut-être est le moins pardonnable pour un savant, — confus les sujets en les décrivant en un seul tableau. Il a probablement écrit sa note à Leyde quelque temps après avoir fait une visite hâtive à l'hôtel de ville d'Amsterdam; l'impression des tableaux s'était échappée de sa mémoire. Le plus curieux est que seul le nom de Rembrandt y resta.

Quand Vilhelm Andersen, ignorant l'existence des tableaux nommés de Bol et de Flinck, lut le passage cité du manuscrit, il a cru avoir à faire avec le grand tableau, auquel le nom Claudius Civilis a été attaché avec raison et pour toujours. Il m'a même démontré d'une manière ingénieuse, que Borch aurait pu donner des raisons pour y voir le sujet en question. C'est la représentation d'un repas très frugal comme celui de Curius. Il n'y a même pas de navets; un simple vase de sacrifice en bois était tout ce que Curius avait gardé du butin pris à Pyrrhus. Curius »le mal peigné" et Fabricius étaient des gens simples et sans faste, nous dit Horace, (Odes I, 12). les Romains de leur temps furent des guerriers rudes et forts, rappellant ceux du tableau de Rembrandt, qui font serment de rester fidèles à la patrie. Et encore — coïncidence singulière — Fabricius était borgne; on l'appelait C. Fabricius Luscinus.

Les trois tableaux se sont ils tous confondus dans la mémoire de Borch? Il me parait plus vraisemblable, qu'il a simplement pris les deux tableaux des élèves de Rembrandt pour des oeuvres du maître même. En tout cas, sa note n'a pas d'autre valeur que celle de nous faire savoir, qu'en 1662 le nom de Rembrandt fut encore un des trois noms, qu'un étranger intelligent croyait devoir retenir des artistes hollandais. —

Après le passage relatif à Rembrandt, Ole Borch en revient à Dou, y ajoutant un renseignement rappellant les traits racontés par Sandrart:

»Quand Daw travaille, il a l'habitude de mettre trois paires de lunettes pour y voir plus clair."

Karl Madsen.

Personalia.

Benoemd tot onder-directeur van het Nederlandsch Museum te Amsterdam de heer M. van Notten, als opvolger van Prof. Dr. W. Vogelsang.

Vragen.

Familieportretten De Mauregnault.

Mijne vraag in de vorige aflevering van dit *Bulletin*, waarop nog geen antwoord inkwam, kan ik uit familiepapieren aanvullen, waardoor de kans op het terugvinden grooter wordt.

Aanwijzing wordt beleefdelijk gevraagd van de in olieverf uitgevoerde portretten van:

1. *Philippina de Mauregnault*, geb. ± 1567. †? (dr. van Jan, bij N. N. de Landas) gehuwd met *Michel Heldewier*. — Haar portret moet gemerkt zijn geweest: »Aetatis suae 45, A°. 1612"; dat van haar echtgenoot: »aetatis suae 49, A°. 1612".

2. *Jan of Johan de Mauregnault* [(± 1576 – ± 1639) zoon van Jan en zijne eerste echtgenoote N. N. le Prince] halfbroeder van Philippina voornoemd. Hij komt voor als Heer van Nieuwenhoven, kapitein, en later rentmeester en commissaris-generaal der monstering. Van 1609—1639 was hij baljuw van »'t marquisaet der stede van der Veer ende ressort van dien". — Tevens komt hij voor in de lijst van de »huysen ende familien dewelcke van outs gerekent sijn geweest onder het getal van den ridderschappe ende Edelen van Zeeland 1624". In de »Noblesse des Pays-Bas" wordt hij genoemd: »Commandant van Biervliet", hetgeen bevestigd wordt in de huw. voorw. van zijne dochter Constantia [ged. te Vere 12 Maart 1610, gehuwd met 1°. Maarten van de Weerde of Waerde, heer van Baersdorp, vaandrig, en 2°. met Servaas van Panhuys].

3. *Maria van Vosbergen* (1°. echtgenoote van den onder 2 genoemden Jan of Johan de Mauregnault) geb. ± 1588. † Vere 11 Januari 1613 en begraven in de Wandelkerk ald. — Het grafschrift, dat op zeldzame wijze verminkt tot ons kwam, zou hebben geluid: »*Jonkvrou Maria van Vosbergen*, huisvrou van *Jonker Johan de Mauregnault*, bailliu

van't marquisaet en van de stadt van de Vere 11 January . . . . . oudt 25 jaeren.

Allerwech ick ginck, Daer door 't geloove
Waer, eeuwigheyt ick aenvinck
En is niet sterven jonck
Met Christ gaen in 't graf.
Als men sond en(de) gespronck
Door waer berou ligt aff
Ses kinderen man en huys
Ze laeten in 't vleesch sijn
Schijnt te sijn een eeuwigh kruys
Maer Christ is mijn gewin."

Haar portret moet in 1606 zijn geschilderd. Zij was de dochter van den baljuw van Vere, Kasper van Vosbergen, en van Petronella Noordhoek.

Misschien dat door bovenstaande mededeelingen de portretten terug worden gevonden in eene of andere publieke of particuliere verzameling.

Den Haag. M. G. Wildeman.

REGISTER.

A (Geert van der), 98.
Aanwinsten van het Museum «Fléhite» te Amersfoort, 219—220; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 43—45, 191—195, 221; van het Rijksmuseum en 's Rijks Prentenkabinet, 221; van het Gemeentemuseum van Oudheden te Arnhem, 67—68; van het Museum der Vereeniging «Oud-Dordrecht», 163—164; betrekkelijk Edam's Museum, 220; van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, 137, en van het Mauritshuis aldaar, 127—128, 162, 221; van het Museum van Oudheden te Groningen, 68; van het Stedelijk Museum te Haarlem, 164; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 139; van het Museum van Oudheden te Leiden, 134; van het Stedelijk Museum «de Lakenhal» aldaar, 164—166, 221; van het Gemeentemuseum te Nijmegen, 195; van het Museum Boymans te Rotterdam, 221.
Abbenbroek, Kerk, 28.
Adriaan, Kasuifels, volgens overlevering, door paus — gedragen als pastoor te Goeree, 200; Zijn geboortehuis, 203.
Aduard, Restauratie van de voormalige Abdijkerk, 184.
Aelteren, Graftombe van Lodewijk van Vlaanderen, 30.
Aerssen (François van), heer van Sommelsdijk, 198, 207.
Aldegrever, 76.
Amerongen, Herstel grafmonument in de N.-H. Kerk, met afb., 46—49.
Amersfoort, Verslag van de vereeniging «Fléhite» over 1906, 219—220.
Amsterdam, Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 43—45, 191—195, 221; van het Rijksmuseum en 's Rijks Prentenkabinet, 221; Vijfde Jaarboek van «Amstelodamum», 67; Gezicht in de Oude Kerk door Em. de Witte, 67; Ontmanteling der Nieuwe Kerk, 134; De rangschikking der teekeningenverzameling in 's Rijks Prentenkabinet, door N. Beets, 149—150; Bijdrage over het oude orgel uit de St.-Vituskerk te Naarden [thans in het Nederl. Museum], met afb., door W. Vogelsang, 168—173.
Anna van Bourgondië, gemalin van Adriaen van Borssele, heer van Sommelsdijk, 206, 207.

St.-Anthoniepolder, Kerk, 28; Kerkklokken, 29.
Anthoniszoon (Adriaan), bouwmeester en burgemeester van Alkmaar, 83.
Arnhem, Verslag over het Gemeentemuseum van Oudheden, 67—68, 137—138.
Averkamp (Hendrik), De IJssel vóór Kampen, 109.

Backer (Jacob), 144, 145.
Backes (Petrus), kopergieter, 29
Bähr (Karl Johann), Portret van Raden Saleh, 36.
Baen (Johan de), Portret van Willem III, 109.
Bassen (Barth. van), Delfsch kerkinterieur, 34.
Beeldhouwwerk, Preekstoelen, heerenbanken, rouwborden, grafzerken en -monumenten, enz. op de Zuidhollandsche eilanden, 29—32, 198, 199, 201, 203, 204; Tombe van Lodewijk van Vlaanderen te Aelteren, 30; Tombe van Antoine de Lalaing en Elisabeth van Culemborg te Hoogstraten, 31—32; Tombe van Frederik van Renesse en Anna van Hamal in de Groote Kerk te Breda, 32; Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe, 39; Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 43—45, 191—193; Herstel van het grafmonument in de N.-H. Kerk te Amerongen, met afb., 46—49; Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen te Geervliet, met afb., 30, 56—65; Graftomben van Jan van Polanen I en II te Breda, 59, 61; Epitaaf der Heeren van Montfoort, 60; Graftombe van Gijsbert van (Amstel) IJsselstein en Arnold van IJsselstein met hun gemalinnen, 60; Praalgraf van Gerard III en Maria van Brabant te Roermond, van Aernout van der Sluis, vroeger in de abdij Bern bij Heusden, 60, 64; Gothiek beeldhouwwerk in het Gemeentemuseum voor Oudheden te Arnhem, 67—68, 137—138; Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein, herausgeg. von E. Sauermann, bespr. door W. Vogelsang, 68—72; Doopvont, koorafsluiting en grafmonument van Rutger van Breda en zijne echtgenoote in de St.-Nicolaaskerk te Kampen, 89—91; Schoorsteen in het Raadhuis aldaar door Colyn van Cameryck, 99, 102—103 en beelden aan den gevel, 99—100; Epitaaf van den vice-admiraal Pieterson in de N.-H. Kerk te Monster, 137; Grafzerken in de N.-H. Kerken te Vaassen en te Westervoort, 137; Zuil met beeldwerk op Endegeest te Leiden, 165; Bijdrage over het oude orgel uit de St.-Vituskerk te Naarden, met afb, 168—173; Gebeeldhouwde balkdragers te Kampen, met afb., 174; Monument van François van Aerssen, 198.
Beets (N.), Lucas van Leyden ornemanist, met afb., 74—77; De rangschikking der teekeningenverzameling in 's Rijks Prentenkabinet, 149—150.
Belmer (J. D.), Portret van Emma, gemalin van koning Willem III, 109.
Belotte (Anna Maria), 35.
Benedetti (Andrea), Stilleven, vroeger toegeschreven aan Abr. van Beyeren, 34.
Benninck (Jan Albertsen), 106.
Bentinck (W.), Grafmonument van — te Rhoon, 30.

Berchem (Nikolaas), Dierstudie, toegeschreven aan —, 38.
Berends (Thomas), gezworen landmeter en schilder, 85, 86, 87, 91.
Bergen op Zoom, Restauratie van de Gevangenpoort, 14.
Berkum (Berend Hendrik van), 93.
Bertholdo, 192.
Bertolphus [Bertoldus], bouwmeester, 209.
Beyeren (Abr. van), Stilleven van Andrea Benedetti, toegeschreven aan —, 34; Gezicht op Brielle, 34; Stilleven, 127.
Boecop (M.), Laatste Avondmaal, 97.
Boecop (toe), 113, 115, 119.
Boekaankondiging, 33—38, 68—74, 177—178, 221—227.
Boeles (P. C. J. A.), De Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 128—131; Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden, met afb., 131—133.
Bogaert (Hendrick), Boerenbinnenhuis, 36.
Bol (Ferd.), Fabricius bij Pyrrhus, 230.
Bombelles, ingenieur, 83.
den Bommel, Kerk, 197, 199.
Bommelsberch (Emgardt van), genaamd van Housteyn, Grafbordje van —, 32.
Borch (Ole), 228—230.
Borch (Henricus de), klokkengieter, 29.
Borch (Michiel van den), «verlichter», 60.
Borgersen (Gerrit en Henrick), 107.
Borssele (Adriaen van), heer van Sommelsdijk, 206.
Bosch (Jeronymus), Kruisdraging, 38; (?) Muurschildering [St.-Christophorus] in de Groote Kerk te Breda, 51.
Bosch (Gerard ten), 150.
Bosman (C.), 216, 217.
Brakenburg, De Pinksterbloem, 34.
Brandenhorst (Johan), 99.
Brant (Arent Arentsen), 106.
Bray (Jan de), Regenten van het Leprooshuis te Haarlem, 164.
Breda, Graftombe van Frederik van Renesse en Anna van Hamal in de Groote Kerk, 32; Muurschildering «St.-Christophorus» in de Groote Kerk, met afb., 49—54; Graftomben van Jan van Polanen I en II, 59, 61; Beschrijving der monumenten van — en omstreken: Ginneken, Gageldonk, Galder en Heusdenhout, 136.
Breda (van), Joan Lemker gen. —, 96.
Breda (Rutger van), Zijn grafmonument in de St.-Nicolaaskerk te Kampen, 90.
Brederlo (Friedr. Wilhelm), 36.
Brederode (Gravin van), Haar portret, 127.
Brielle, Stadsgezicht door Abr. van Beyeren, 34.
Briosco (Andrea), 192.
Brons, 133, 134.

Brouwer (Geertien Jansen), 98.
Brueghel, Landschap, waarin Christus met Magdalena door Rubens, 145—146.
Budapest, Gabr. de Térey's Tableaux anciens du Musée des beaux-arts de —, aangekondigd door E. W. Moes, 33—38.
Burg (Texel), Doopvont, 71.
Burgerhuys (Johannes), klokkengieter, 199.
Butendijk (G. en Steven), klokkengieters, 29.

Caerbeck (Henricus), 107.
Canisius (Petrus). De inrichting van de z.g. Canisiuskamer aangekocht voor het Gemeentemuseum te Nijmegen, 195.
Ceramiek, 104, 166, 175—176, 177.
Chapman (Agneta), Haar portret door Frans van Mieris Jr., 166.
Chrachtz (Wolterus), 107.
Christiaan, Meester — van Kampen, 87.
Cillaartshoek, Kerkklok, 29.
Clocq (P. Az.), 226.
Coenraets (Crijn), steenhouwer, 86.
Coesvelt (Berend van), «stadstruffelmeester» van Kampen, 98.
Colyn van Cameryck, Schoorsteen van het Raadhuis te Kampen, 99, 102—103.
Colyn de Nole (Jacob), Graftombe van Goert van Reede en Geertruyd van Nyenrode te Amerongen, 46—49.
Colyn (Willem Jacobss.), beeldhouwer, 49.
Coops (M.), 114.
Coquez (Gonzales), De familie van Eyck, 34.
Cornelisz. (Jacob), Christus aan het kruis, 38.
Cornelis (Lucas), 107.
Crabeth, 74.
Cranach, Huwelijk van St.-Catharina, 33.
Cranendonck (Peter van), 99.
Crans (Ciprianus) Jansz., klokkengieter, 94.
Crayer (Casper de), Verrijzenis van Christus, 38, 78.
Cromme (Eilard), Zijn portret, 118.
Culemborg (Elisabeth van), Graftombe van — en Antoine de Lalaing, te Hoogstraten, 31—32.
Cuyp (Albert), Dood wild door J. Baptist Weenix, toegeschreven aan —, 125.
Cuypers (P. J. H.), ziet toe op de restauratie van de O. L. Vrouwekerk te Kampen, 91; Zijn restauratieplannen voor het Raadhuis aldaar, 100.

Daendels (G. D.), 107.
Decker (Jan), Landschap, toegeschreven aan Willem Jansz. Decker, 35.
Delft, Kerkinterieur door Barth. van Bassen, 34.
Derck (Joan Nicolaus), klokkengieter, 102.

Dieman (Arent Joosten), 107.
Dirk Jan, molenmaker uit Edam, 109.
Dirksland, 203, 204, 205; Kerk, 197, 198, 199, 200.
Doesburg, Restauratie van den toren der N.-H. Kerk, 185.
Dohna (Christoph burggraaf van), 127.
Dompierre de Chaufepié (H. J. de), Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht, 45.
Donatello, 192.
Dordrecht, Restauratie van de Groote Kerk, 54—55; idem van den gevel «de Rozijnkorf», 137; Jaarverslag van «Oud-Dordrecht», 163—164; Zilverwerk van het voormalig Vleeschhouwersgilde, 179, 215—218.
Dou (Gerard), 166; Une visite chez Dou [par Ole Borch], 228—229.
Driel (Jacob Hermans van), bouwmeester, 28.
Drielenburg (Willem van), Herders in een grot, 36.
Druckses von Reinfelden (Josephe), Zijn portret, 93.
Duck (Jacob), Schilderijen, 68.
Duischot (J.), orgelmaker, 90.
Dulmenhorst (van), «Chaertbouc» van Leiden, 73.
Dumoulin, generaal-majoor, 83.
Dyck (Ant. van), Teekening, 37.
Dijck (F. van), De Heiland weenende over Jeruzalem, 114.
Dijk (Z. van), orgelmaker, 90.

Edam, Verslag betrekkelijk het Museum, 220.
Eekhout (A. en H.), 107.
Egmond-binnen, Opgravingen op het terrein van de voormalige abdij, 136.
Eikelboom (Q.), 107.
Elias, 144, 145.
Emma, gemalin van koning Willem III, Haar portret door J. D. Belmer, 109.
Engebrechtsz (Cornelis), Restauratie van twee buitenluiken van zijn altaarstuk te Leiden, 165.
Enkhuizen, Schilderijen in het Gereformeerd weeshuis, 178—179, 214—215.
Epe, Restauratie der N.-H. Kerk, 55.
Ernst Casimir van Nassau, Zijn portret, toegeschreven aan M. van Mierevelt, 109.
Esterházy (Nicolaas), 33.
Everocke, 30.
Evertssoen (Johan), vicarijs van S.-Sijmon te Kampen, 116.
Eyck (van), De familie — door Gonzales Coquez, 34; Aanbidding van het Lam, 37.
Eyck (Agie van der), echtgenoote van den schout bij nacht Willem van der Zaen den ouden, 181.
Eys (Jkvr. J. A. van), Haar grafsteen in de N.-H. Kerk te Zegwaard, 135.

Faber (Pieter), drijver, 139.
Fesch, 141.
Filarete, 192.
Flinck (Govert), Portret van de vrouw van Jan Six, 142; Marcus Curius Denatus weigert de geschenken der Samnieten, 230.
Floris I (?). Zijn skelet te Egmond-binnen opgegraven, 136.
Foccoma (R. M.), 107.
Frederik Hendrik, Zijn portret, toegeschreven aan M. van Mierevelt, 109.
Freytag, orgelmaker, 90.
Furini, Venus den dood van Adonis beweenend, 34.

Gansneb gen. Tengnagel (H.), 96.
Gansneb gen. Tengnagel (Johan), 182.
Gansneb gen. Tengnagel (Reiner Lodewijck), Zijn rouwbord, 108.
Geervliet, Raadhuis en Kerk, 28; Preekstoel, 29; Grafzerken, 30; Tombe van Heer Nicolaas van Putten en zijne gemalin Aleida van Strijen, 30, 56—65.
Gemme, 45.
Gent, L. Maeterlinck's Catalogue du Musée des beaux-arts de la ville de Gand, aangekondigd door E. W. Moes, 33—38.
Gerard III. graaf van Gelder en Zutfen, Graftombe van — en zijne gemalin Margaretha van Brabant, te Roermond, 64.
Gerriets (Aeltien), 107.
Gerritsz. (Berents), 85.
Gerroltsma, 139.
Gevelsteenen, 28, 93, 97, 114, 116, 118, 119—124, 204.
Gheijn (Jan van den), klokkengieter, 29.
Gheijn (Petrus de), klokkengieter, 29, 199, 200.
Glas (Roelof), 107.
Glas, 166, 167.
Glasemaeker (Jan), 99.
Glasschilderkunst, 30, 68, 137.
Gobelin, 108.
Goekoop—de Jongh (J.), Rembrandt en Lastman, met afb., 40—42.
Goeree, 196, 200, 204, 205; Kerk, 197, 199; Oudheden op het Raadhuis, 201—202.
Goerts (Andries), 91.
Goessen, Meester — de timmerman, van Kampen, 99.
Goltzius, 150.
Gorinchem, Twee gebrandschilderde ruitjes in het ziekengasthuis behouden, 137.
Gosschalk (L.), restaureert de O. L. Vrouwekerk te Kampen, 91.
Goud- en zilverwerk, 96, 98, 105—108, 131—133, 136, 139, 177, 179, 181—182, 199, 200, 201, 205—208, 215—218.

Gouwe (Clement van der), bouwmeester, 88.
Graeff (Jan van de), gildemeester van het St.-Lucasgilde te Kampen, 109.
Graft, Restauratie van het Raadhuis, 27, 185.
's-Gravenhage, Restauratie van de St.-Jacobskerk, 65; Aanwinsten van het Mauritshuis, 127—128, 162, 221; Jaarverslag van de Commissie over het Gemeentemuseum, 137; Tentoonstelling van oud aardewerk in de Academie van Beeldende kunsten, 175—176.
's Gravesande (Arent van), bouwmeester, 74, 201, 226.
Groeninx, 30.
Groningen, Verslag van het Museum van Oudheden, 68.
Groote Lindt, Kerkklok, 29; Preekstoel, 29; Heerenbank, 30; Grafzerken, 30.
Grijp (Floris), Zijn grafzerk in de N.-H. Kerk te Zegwaard, 135.
Guy van Henegouwen (Maria van), gemalin van Arnold van IJsselstein, 60.

Haage (Franciscus), Damesportretten, toegeschreven aan —, 34.
Haan (Albert de), 117.
Haarlem, Restauratie ouden 17e-eeuwschen gevel, 14; Gezicht in de St.-Bavo door Isaak van Nickele, 36; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 164.
Hallum, Plan tot ontgraving der Mariëngaarde-terp, 14.
Hals (Frans), Vrouwenportret, in ets door Unger, 38.
Hals (Harmen), Schoenmakerswerkplaats en Pannekoekenbakker, 36.
Hals (Johannes), Vroolijk gezelschap, 164.
Hamal (Anna van), Graftombe van — in de Groote Kerk te Breda, 32.
Hattem, Geschiedenis der N.-H. Kerk, 140.
Haverkamp (L.), klokkengieter, 110, 111.
Heemskerck (Maerten van), Ecce Homo en Berg van Calvarië, 38.
Heemstede, Gerestaureerde (!) zalen in het kasteel Marquette, 173.
Heenvliet, Monumenten, 28; Kerkklok en preekstoel, 29; Heerenbank, 30.
Heer (Guilliam de), «De verliefde drinkebroer», 36.
Heeremans (Thomas), Landschappen, 36.
's Heerenberg, Bijzonderheden over kasteel en kerk, 140.
Heerschop (Hendrick), Portret van Seyger van Rechteren, 36.
Heinenoord, Kerk, 28.
Hekelingen, Kerkklok, 29.
Heldewier (Michel), echtgenoot van Philippina de Mauregnault, 231.
Hellevoetsluis, Rijkszeemagazijn, 28.
Helm (W. v. d.), bouwmeester, 74.
Hemony (François), klokkengieter, 109, 110, 111.
Hemony (P.), klokkengieter, 135.
Hendrick, Meester —, organist te Zwolle, 109.
Hendrik Ido-ambacht, Kerk, 28; Preekstoel, 29; Kerkraam, 30.
Hendricksen (Dirck), 104.
Hengelen (Geert van), 98.

Henricks (Wolf), 107.
Herkingen, 197. 199; Oude vischbank, 203.
Herman, Meester — de steenbicker, van Kampen, 87.
Hermsen (Berent), 107.
's-Hertogenbosch, Begin van brand in de torenspits der St.-Janskerk, 218—219; Beleg van — door Pieter Nolpe, 221.
Herweyer (A.), 107. 108.
Heukelom (Berta van), gemalin van Gijsbert van (Amstel) IJsselstein, 60.
Heusden, Grafmonument van Aernout van der Sluis uit de abdij van Bern, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam, 60, 64.
Hezemans (L. C.), leidt de herstelling van den schoorsteen in het oude Raadhuis te Kampen, 103.
Himmel (Nicolaus), 35.
Hoefer (F. A), Bezienswaardigheden te Kampen, met afb., 80—124; Nederlandsche meubelen, 148—149; Gebeeldhouwde balkdragers te Kampen, met afb., 174.
Hoefhamer (Jacobus), graanmeester van Kampen, 104.
Holblock (Jan Cornelisz.), Italiaansch landschap, 36.
Hollander (August Heinrich), directeur van het Museum te Riga, 35.
Hoogebeintum, Ontgraving eener terp. 139.
Hoogstraten, Graftombe van Antoine de Lalaing en Elisabeth van Culemborg, 31—32.
Hoogwoud, Doopvont, 71.
Hoorn, Restauratie van het gebouw van het kantongerecht, 184—185, 187.
Housteyn (van), Emgardt van Bommelsberch, genaamd —, 32.
Houtsnijwerk, 29, 32, 68, 99.
Huffel (van), in 1815 directeur van het Gentsche Museum, 37.
Hulk (J. F.), benoemd tot conservator aan de Teylers Stichting te Haarlem, 162, 182.
H. A., Landschap, 117.

Ipolyi (Arnold), bisschop van Nagyvárad, 33.
Ittersum (Lodewijk Arend baron van), begraven in de St.-Nicolaaskerk te Kampen, 90.

Jaarvergadering Nederl. Oudheidk. Bond te Kampen, 79—80. 152—156.
Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 156—159.
Jacops (Birgitta), 105.
Jacobsz. (Gielis), 107.
Jansen Brouwer (Geertien), 98.
Jonge (Johan de), architect, 88, 91.
Jorrienszoen (Evert) en zijn huisvrouw Barbara op een drieluik te Kampen, 116.

Kaerwas (W.), klokkengieter, 29.
Kalf (Jan), Bespr.: Oude Gebouwen te Leiden, 221—227.
Kampen, Algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 79—80, 152—156; Bezienswaardigheden, met afb., 80—124; Gezicht op Kampen, 97; De IJssel vóór Kampen door Hendrik Averkamp, 109; Gebeeldhouwde balkdragers, met afb., 174.
Karel van Bourgondië, heer van Sommelsdijk, 207.
Keiser (Coenrat), kapitein-luitenant, 98.
Kelder (Jan), 104.
Kempen (Pieter), 107.
Keppel (J. R. van), De muurschildering «St.-Christophorus» in de Groote Kerk te Breda, met afb., 49—54.
Kerkmeubelen, 29, 30, 32, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 98, 134—135, 168—173, 177, 184, 197, 199.
Key (Adriaen en Willem), Portretten, 38.
Key (Lieven de), bouwmeester, 226.
Kinschot (Gaspar van) I, Paneel waarop — met zijne 1e vrouw Josina Pyll, 181.
Kinschot (Gaspar van) II, Paneel waarop — met zijne vrouw Catharina Sweerts de Weert, 181.
Kistemaker (Bartholt), 107.
Kistenmaker (Zwier), 99.
Klokken, 29, 32, 91, 94, 101, 109—111, 134, 135, 167, 199—200.
Koedijk (Isaäc), Jongen treurend bij een dood vogeltje, 166.
Koerland, Hertogin van, 35.
Koperwerk, 28, 89, 104, 114, 135, 165, 167, 197, 199, 201.
Kramm (C.), bouwmeester, 47.
Kruymel (K.), 218.
Kijfhoek, Preekstoel en doopvont, 29.

Laet (A. de), 93.
Lairesse (G. de), Portret van Philipp von Zesen [of Vauban?], 67.
Lalaing (Antoine de), Graftombe van — en Elisabeth van Culemborg, te Hoogstraten, 31—32.
Landas (de), echtgenoote van Jan de Mauregnault, 231.
Langendijk (D.), Potloodteekening, 220.
Lastman (Pieter), Offer te Listra, teekening er naar door Rembrandt, met afb., 40—42, 141—148.
Lavisse, meubelmaker, 194.
Le Brun, 35.
Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1—9, 13, 151—152, 184.
Leeghwater (Jan Adriaansz.), bouwmeester, 27, 88, 109.
Leelstman (Jan), klokkengieter, 32.

Leeuwarden, Houten doopvont (?), 71; Karolingisch zilverwerk in het Museum, met afb., door P. C. J. A. Boeles, 131—133; Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, 139; Restauratie van «de Oldehoeve», 185. 187.
Le Francq van Berkhey (J.), Zijn verzameling betreffende Leiden, 72; Zijn crayon-portret, 165.
Leiden, Restauratie van de Marekerk en de St.-Pieterskerk, 66; Catalogus van de Prentverzameling door J. C. Overvoorde, bespr. door W. Martin, 72—74, 177—178; De Nederl. afdeeling in het Museum van Oudheden, door P. C. J. A. Boeles, 128—131; Demping van het Rapenburg voorkomen, 134; Aanwinsten van het Museum van Oudheden, 134; Overzicht van de werkzaamheden der Vereeniging Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 140; Aanwinsten van het Stedelijk Museum «de Lakenhal», 164—166, 221; Proef van de Leidsche stoelenmakers in 1737, met afb., 180—181; Oude Gebouwen te Leiden, bespr. door Jan Kalf, 221—227.
Leyden (Lucas van), 150; Lucretia van Quinten Matsys, toegeschreven aan —, 34; Lucas van Leyden ornemanist, met afb., 74—77.
Lemker (Joan) gen. van Breda, 96.
Lemker (Joh. Marg.), wed. H. Gansneb gen. Tengnagel, 96.
Lemker (R.), 108.
Le Prince, echtgenoote van J. de Mauregnault, 231.
Leijendekker (Herman), 99
Lichtenberch (Mechtelt van), gen. toe Boecop, Laatste Avondmaal, Christus geboorte, 115.
Lodewijk van Vlaanderen huwt Josyna van Praet, 30; Zijne graftombe te Aelteren, 30.
Loen (Elysabeth van), ambachtsvrouwe van Carnisse, Kijfhoek, enz., Haar graftombe te Mijnsheerenland, 30—32.
Loo (Gerrit van), 109.
Lorrain (Claude), Landschap, 33.
Lucas (Geert), 107.
Lucaszoon (Cornelis), 107.
Lundens, Copie naar Rembrandt's Nachtwacht, 144, 145.
Lyere (Willem van), Portretbuste door Rombout Verhulst, 44, 221.
Lynde, 119.
Lynden (A. van), Stilleven, 36.

Maastricht, Een hoogst merkwaardige gemme in den schat van St.-Servaas, 45.
Mabuse (Jan van), 77.
Madsen (Karl), Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt, 228—230.
Maes (Nicolaes), «Gebed zonder Eind», 126.
Maeterlinck (L.), Catalogue du Musée des beaux-arts de la ville de Gand, aangekondigd door E. W. Moes, 33—38.
Maintenon (Mad. de), als nimf. door Giovanni Francesco Romanelli, 34.

Maler (Adam), 85.
Maeler (Ernst), 99; Het Laatste Oordeel, 99.
Maler (Jacques), 107.
Margaretha van Brabant, Haar praalgraf te Roermond, 64.
Marinus de Seeuw van Reymerswaal, Mattheus beroepen tot het apostelambt, 38.
Maris (Matthijs), «Extase» 221.
Marle (B. van), 107.
Martin (W.), Bespr.: Catalogus van de prentverzameling der gemeente Leiden, door J. C. Overvoorde, 72—74, 177—178; naschrift op «Rembrandt en Lastman» door J. Six, 146; benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden, 182.
Massias, oud-resident van Frankrijk te Karlsruhe, 33.
Matsys (Quinten), Lucretia, 34.
Mauregnault (Johan en Philippina de), Portretten van —, 231.
Maurits, Zijn portret, toegeschreven aan M. van Mierevelt, 109.
Maximiliaan verheft Kampen tot keizerlijke vrije rijksstad, 81.
Meer (Hendrick Hansen van), 98.
Melissant, Oude kloostermuren, 197.
Merle (H. V.), 114.
Merula, 28.
Merwede (van der), 91.
Meubelen, 44, 118, 140, 148—149, 167, 176, 180—181, 193—195, 201, 202; Gebrek aan woorden [Catalogus meubelverzameling Nederlandsch Museum], 77—78.
Meyssens (Joannes), 78.
Middelburg, Oprichting der Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen, 162—163.
Middelharnis, 197, 203, 204, 205; Kerk, 197, 198, 199, 200; Raadhuis, 201.
Mierevelt (Michiel van), Portretten van Ernst Casimir, Willem Lodewijk, Willem I, Maurits en Frederik Hendrik, toegeschreven aan —, 109.
Mieris (Frans van) Jr., Portretjes van Willem van Mieris en zijn echtgenoote Agneta Chapman, 166.
Miniaturen, 117.
Moelen (A. van der), 182.
Moerkerken, 30.
Moes (E. W.), Aankondiging van: G. de Térey, Tableaux anciens du Musée des beaux-arts de Budapest. — W. Neumann. Beschreibender Verzeichnis der Gemälde der Vereinigten Sammlungen der Stadt Riga, des Rigaschen Kunstvereins und des weil. Rigaschen Ratsherrn Fr. W. Brederlo. — L. Maeterlinck, Catalogue du Musée des beaux-arts de Gand, 33—38.
Moeyaert (Claes), 147; «Drieërlei keus», 126.
Molenaer (Jan Miense), 176.
Molenaer (Klaes), Schilderijen, 68.
Molttert (Henderick Janssen), 107.

Molyn (Jan Jacobsz), Geschilderde copie naar een ets van Ostade, 36.
Monogrammist G. J., 75, 77.
Monogrammist R, 75, 77.
Monster, Epitaaf van den vice-admiraal Pieterson in de N.-H. Kerk, 137.
Montfoort, Epitaaf der Heeren van —, 60.
Monumenten, Vierde Jaarverslag der Monumentencommissie, 135—136; Verslag der Provinciale Zuidholl. Archaeologische commissie, 137; Jaarverslag der Prov. Geldersche Archaeologische commissie, 137—138; Oprichting der Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg, 162—163; Achtste «Tag für Denkmalpflege» te Mannheim, 210—212; De nieuwe Pruisische wet [tegen de ontsiering van plaatsen en schoone landschappen], 212—214; Kerk te Abbenbroek, 28; Restauratie van de voormalige Abdijkerk te Aduard, 184; Ontmanteling der Nieuwe Kerk te Amsterdam, 134; Kerk te St.-Anthoniepolder, 28; Gevangenispoort te Bergen op Zoom, 14; Kerk te den Bommel, 197, 199; Beschrijving der monumenten van Breda en omstreken, 136; Kerk te Dirksland, 197, 198, 199, 200; Restauratie van den toren der N.-H. kerk te Doesburg, 185; Restauratie van de Groote Kerk, 54—55, en van den gevel «de Rozijnkorf» te Dordrecht, 137; Restauratie der N.-H. Kerk te Epe, 55; Raadhuis en Kerk te Geervliet, 28; Kerk te Goeree, 197, 199; Restauratie van het Raadhuis te Graft, 27, 185; Restauratie van de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, 65; Restauratie ouden gevel te Haarlem, 14; Geschiedenis der N.-H. Kerk te Hattem, 140; Gerestaureerde (!) zalen in het kasteel Marquette bij Heemstede, 173; Ruïne van het slot Ravesteyn, Huize de Oliphant en kerk te Heenvliet, 28; Bijzonderheden over kasteel en kerk te 's-Heerenberg, 140; Kerk te Heinenoord, 28; Rijks-zeemagazijn te Hellevoetsluis, 28; Kerk te Hendrik Ido-ambacht, 28; Restauratie van het gebouw van het kantongerecht te Hoorn, 184—185, 187; Bezienswaardigheden te Kampen, met afb., 80—124; Restauratie van «de Oldehoeve» te Leeuwarden, 185, 187; Restauratie van de Marekerk en de St.-Pieterskerk te Leiden, 66; Oude gebouwen aldaar, bespr. door Jan Kalf, 221—227; Kerk en Raadhuis te Middelharnis, 197, 198, 199, 200, 201; Kerk te Mijnsheerenland, 28; Kerk te Nieuw-Helvoet, 28; Kerk en Raadhuis te Nieuwe Tonge, 197, 198, 199, 200, 201, 205; Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen, met afb., 15—27; Toren te Oirschot, 66; Kerk en Raadhuis te Ooltgensplaat, 197, 199, 200—201, 204; Raadhuis, huize het Paradijs en Kerk te Oud-Beierland, 28; Kerk en Gasthuis te Ouddorp, 197, 199, 202; Kerk te Oude Tonge, 197, 198, 199, 200; Raadsbesluit tot slooping van den toren en een deel der kerk te Oud-Vossemeer vernietigd, 174; Kerk te Poortugaal, 28; Het Huis, de hoeve Reesteyn en Kerk te Rhoon, 28; Kerk te Ridderkerk, 28; Beursgebouw te Rotterdam, 27, 175; Restauratie van het Raadhuis te de Rijp, 27; Kerk, gasthuis en doelen te Sommelsdijk, 197, 198, 199, 200, 202, 205; Kerk te Spijke-

nisse, 28; Kerk te Stad aan 't Haringvliet, 197, 199; Gevels te Strijen, 28; Restauratie van het Schotsche Courthuis (het «Lammetje») te Veere, 184, 186—187; Kerk te Westmaas, 28; Kerk te IJsselmonde, 28; Restauratie van den St.-Maartenstoren te Zalt-Bommel, 27, 67, 140; Huis van Maarten van Rossem aldaar, 67, 210; Kerk te Zuidland, 28; De poorten te Zutphen, 140; Restauratie librye St.-Walburgskapel aldaar, 175.

Moreelse, Vrouwenportret, in prent door Doris Raab, 34; (?) Portret van Ursula van Solms, 126, 127; (?) Modelstudie, 127.

Mostaert, 162.

Mulder (Adolph), Het praalgraf van Heer Nicolaas van Putten en van diens gemalin Aleida van Strijen, met afb., 56—65.

Mulders (Gerardus), pastoor, 93.

Mullem (Henrick van), 99.

Muller (S.) Fz., Het herstel van het grafmonument in de N.-H. Kerk te Amerongen, met afb., 46—49.

Munten, 68, 131, 165.

Muntz (C.), 108.

Musea, Rapport der commissie ad hoc omtrent het in bruikleen geven van doubletten of voorwerpen van plaatselijk belang aan locale musea en de wijziging van verouderde bepalingen van legaten ten behoeve van openbare verzamelingen, 10—13, zie omtrent het laatste punt ook 159-160; Gebrek aan woorden [terminologie voor den catalogus der meubelverzameling van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam], 77—78; Rangschikking der teekeningenverzameling in 's Rijks Prentenkabinet, door N. Beets, 149—150; Inrichting van musea, 160—161.

Muurschildering in de kerk te Mijnsheerenland, 32; «St.-Christophorus» in de Groote Kerk te Breda, 49—54; Muurschildering in de Groote Kerk te Dordrecht, 55; in de N.-H. Kerk te Noordbroek, 208—209; Oude gewelfschilderingen in de kerk te Ouddorp verdwenen, 197.

Mijnsheerenland, Kerk, 28, 32; Heerenbank, 30, 32; Graftombe van Elysabeth van Loen, gemalin van Vrank van Praet, 30—32.

Naarden, Tentoonstelling van Gooische oudheden, 176—177.

Neer (Aart van der), 164.

Neter (Laurence), Interieur, 36.

Neumann (W.), Beschreibender Verzeichnis der Gemälde der vereinigten Sammlungen der Stadt Riga, usw., bespr. door E. W. Moes, 33—38.

Nickele (Isaäk van), Gezicht in de St.-Bavokerk te Haarlem, 36.

Nieuwenhoorn, Kerkklokken, 29.

Nieuwe Tonge, Kerk, 197, 198, 199, 200, 205; Raadhuis, 201.

Nieuw-Helvoet, Kerk, 28.

Nole (Jacob Colyn de), beeldhouwer, 46, 48.

Nolpe (Pieter), Beleg van 's-Hertogenbosch, 221.

Noordbroek, Muurschilderingen in de N.-H. kerk, 208—209.

Noordhoek (Petronella), 232.
Notten (M. van), benoemd tot onderdirecteur van het Nederl. Museum, 231.
Nyenrode (Geertruyd van), Haar graftombe te Amerongen, 46—49.
Nijmegen, Restauratie der Valkhofkapel, met afb., 15—27; Aankoop voor het Gemeentemuseum van de inrichting der zg. Canisiuskamer, 195.

Oirschot, Restauratie van den toren, 66.
Ooltgensplaat, 205; Kerk, 197, 199; Raadhuis, 200—201, 204.
Oostens (P.), klokkengieter, 200.
Oostvoorne, Kerkraam, 30.
Ostade (Adriaen van), 150; Copie naar een ets van 1648, door Jan Jacobsz. Molyn geschilderd, 36.
Ostade (Isaäk van), 150.
Oud-Beierland, Raadhuis, Huize het Paradijs, en Kerk, 28.
Ouddorp, 196, 204, 205; Kerk, 197, 199; Gasthuis, 202.
Oudelands-ambacht, Preekstoel, 29; Grafzerken, 30.
Oudenhoorn, Kerkklokken, 29.
Ouderogge (C.), klokkengieter, 199.
Oude Tonge, 197, 203; Kerk, 197, 198, 199, 200.
Oudheden, Plan tot ontgraving der Mariëngaarde-terp te Hallum, 14; Verslag over het Gemeentemuseum van Oudheden te Arnhem, 67—68; Idem Museum van Oudheden te Groningen, 68; De Nederl. afdeeling in het Museum van Oudheden te Leiden, door P. C. J. A. Boeles, 128—131; Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden, door denzelfde, met afb., 131—133; Praehistorische bronsvondst te Voorhout, 134; Opgravingen op het terrein van de voormalige abdij te Egmond, 136; Verslag der Prov. Zuidholl. Archaeologische commissie, 137; Jaarverslag der Prov. Geldersche Archaeologische commissie, 137—138; Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, 139; Gooische oudheden, 176—177.
Oud-Vossemeer, Raadsbesluit tot slooping van den toren en een deel der kerk, vernietigd, 174.
Overvoorde (J. C.), Eenige aanteekeningen over de Zuidhol. eilanden, met afb., 28—32; Aanteekeningen over Goeree en Overflakkee, met afb., 196—208; Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe, 39; Catalogus der Prentverzameling van Leiden, bespr. door W. Martin, 72—74. 177—178; Proef van de Leidsche stoelenmakers in 1737, met afb., 180—181; Achtste «Tag für Denkmalpflege» te Mannheim, 210—212.

Pamfilio, 33.
Panfi (Romolo), Stilleven van Johannes Panhuysen, toegeschreven aan —, 36.
Panhuys (Servaas van), 231.
Panhuysen (Johannes), Stilleven, vroeger toegeschreven aan Romolo Panfi, 36.
Parys (J.), klokkengieter, 200.

Passe (Chr. de), Beeldhouwwerken naar —, 39.
Paulus III, Zijn portret door Giacomo da Ponte Bassano, 34.
Pauw (S. van der), Zijn verzameling betreffende Leiden, 72.
Philips van Bourgondië, bisschop van Utrecht en heer van Sommelsdijk, 206, 207.
Piershil, Preekstoel, 29; Heerenbank, 30; Rouwbord, 30.
Pieterson, Zijn epitaaf in de N.-H. kerk te Monster, 137.
Pit (A.), «Museums-Erfahrungen», bespr. door N. Beets, 160—161.
Plomp (N.), 97.
Poel (Egbert van der), Vischmarkt, 127.
Polanen (Jan van) I en II, Hunne tomben te Breda, 59.
Ponte Bassano (Giacoma da). Portret van paus Paulus III, 34.
Poortugaal, Kerk, 28; Kerkklokken, 29; Grafzerken, 30.
Portengen (Roetert), Boschgezicht, 36.
Post (Frans), Braziliaansch landschap, 128.
Post (P.), bouwmeester, 74.
Potter, 145, 146.
Praet (Josyna, Lodewijk en Vrank van), 30.
Proper (J.), orgelmaker, 90, 98.
Putten (Nicolaas van), Tombe van — en zijne gemalin Aleida van Strijen te Geervliet, 30, 56—65.
Pyll (Josina), Paneel waarop — met haar echtgenoot Gaspar van Kinschot, 181.
Pynas, 147.
Pijp (Thonijs), brandspuitmaker, 104.
Pyrker (Ladislaus Johann), patriarch van Venetië, 33.

Quercia (Jacopo della), Schets voor zijn Justitia aan de Fonte Gaja te Siena, 44.

Raab (Doris), Lucretia, naar Moreelse, 34.
Raemsvelt (Gooswijn van), 32.
Rafaël, Paulus te Athene, 148.
Rechter (Jacobus de), 123.
Rechteren (Seyger van), Zijn portret door Hendrick Heerschop, 36.
Redactie van het Bulletin van den Ned. Oudheidk. Bond, 13.
Reede (Goert van), Zijn graftombe te Amerongen, 46—49.
Reiners (Fenna Sophia), 98.
Rembrandt, Droom van Joseph, 34; Vrouwenportret van Moreelse, in prent door Doris Raab, vroeger toegeschreven aan —, 34; Rembrandt en Lastman, met afb., 40—42, 141—148; Prediking van Johannes den Dooper, 41; Zoogenaamde «Saskia met een brief»; Andromeda, 128; Tentoonstelling te Leiden, 140, 164—165; Vergadering der kleine Nachtwachtcommissie, 195; Une note sur Rembrandt [de Ole Borch], 229—230.
«Rembrandt», Vereeniging tot behoud in Nederland van kunstschatten, Jaarverslag, 220—221.
Renesse (Frederik van), Graftombe van — in de Groote Kerk te Breda, 23.

Renialme (Johannes de), 142.
Reygersberg (Maria van), Portretbuste door Rombout Verhulst, 44, 221.
Rhoon, Monumenten, 28; Rouwbord, 30; Grafzerken, 30; Graftombe voor W. Bentinck, 30.
Riccio, 192.
Ridder (J. H.), 107.
Ridderkerk, Kerk, 28; Kerkklokken, 29; Preekstoel, 29; Graftombe van de familie Groeninx, 30.
Riga, W. Neumann's Beschreibender Verzeichnis der Gemälde der vereinigten Sammlungen der Stadt —, des Rigaschen Kunstvereins usw., aangekondigd door E. W. Moes, 33—38.
Robbia (Luca della), 44.
Robiani (Domenico de), 35.
Rodbard, 133.
Roermond, Praalgraf van Gerard III van Gelre en Zutphen en diens gemalin Margaretha van Brabant, 64.
Rohan (Benjamin, Henri en Tancrède de), 220.
Rolduc, Overeenkomst van de kerk en crypta met de St.-Victorkerk te Xanten, 209—210.
Romanelli (Giovanni Francesco), Nimf [Madame de Maintenon?], 34.
Romberg (Joh. Christ.), predikant, 98.
Romond (E. van), 107.
Rosendael (Arend van), 30.
Rossellino, 43.
Rotterdam, Poging tot behoud van het Beursgebouw, 27; Plan tot vergrooting, 175; Aanwinst van het Museum Boymans, 221.
Rubens, Christus met Magdalena, in een landschap van Brueghel, 145—146; Herhaling van deze beelden levensgroot, 146.
Ruprecht (Conradus), bouwt de orgelkast voor de N.-H. kerk te Zevenaar, 149.
Rutgher van Ceulen, «wercmeyster» van de St.-Nicolaas- en O. L. Vrouwekerk te Kampen, 87, 91.
Ruysdael (Salomon van), Gezicht aan een Hollandsche vaart, 127.
Rijnvisch (Evert), 107, 109.
Rijp (de), Restauratie van het Raadhuis, 27.
Rysselberghe (van), bouwmeester van het Gentsche Museum, 37.

Sabé (R.), 107.
Saleh (Raden), Bedoeïnen op de leeuwenjacht, 36; Zijn portret door Karl Johann Bähr, 36.
Sas (Gerhardus), praeceptor der Latijnsche school te Kampen, 86.
Sauermann (Ernst), Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein, bespr. door W. Vogelsang, 68—72.
Schelfhout (A.), Sepiateekening, 220.
Schenck van Tautenburg (Frederik), aartsbisschop van Utrecht, 49.

Schilderijen [onbenoemd], 93, 94, 97, 114, 115, 116, 117, 126—127, 128, 215.
Schilling, 35.
Schnitger, orgelmaker, 90.
Schobbe, 30.
Schuerman (Anna Maria), 167.
Six, Aankoop van 39 schilderijen uit de collectie —, 187—191.
Six (Jan), 141, 142; Portret van zijne vrouw door Govert Flinck, 142.
Six (J.), Rembrandt en Lastman, met afb.; naschriften van W. Martin en J. Six, 141—148.
Sleeswijk-Holstein, Middeleeuwsche steenen doopvonten, 68—72.
Slegel (Johan), orgelmaker, 90.
Sloeten (Tjalink van), 99.
Sluis (Aernout van der), Zijn grafmonument vroeger in de abdij van Bern bij Heusden, thans te Amsterdam, 60, 64.
Sminia, 139.
Solms (Ursula van), Haar portret, toegeschr. aan Paulus Moreelse, 126—127.
Sommelsdijk, 196, 204, 205; Kerk, 197, 198, 199, 200, 205; Gasthuis en Doelen, 202; Ringkraag van de schutterij, 205—208.
Specht (J.), klokkengieter, 200.
Sperandio, 192.
Sprakels, 109.
Spijkenisse, Kerk, 28; Kerkklokken, 29; Heerenbank, 30; Grafzerken, 30.
Staatsbegrooting voor 1908, 184—191.
Stad aan 't Haringvliet, 204, 205; Kerk, 197, 199.
Stapele (Martinus van), graveur, 199.
Star (Dirk van). Zie: Dirk Vellert.
Staveren (J. van), Lezende kluizenaar bij ruïne, 166.
Steen (Jan), 140; Vioolspeler, 178—179, 214.
Steenbergen (J. B.), 107.
Stellingwerf, Teekening der Abdijkerk te Egmond, 136.
Steulaert (Adrian), klokkengieter, 135.
Stevensz. (Joost), 107.
Stoeldraaier (Johan), 99.
Stom (A.), Schilderstukken, 220.
Stooter, Zeestuk, 221.
Storm (Roelof Egbertzen), 117.
Straaten Aartzoon (Cornelis en S. O. van der), 215, 216, 217.
Strijen, Monumenten, 28; Kerkklok, 29; Grafzerken, 30.
Strijen (Aleida van), Haar graftombe te Geervliet, 30, 56—65.
Stuers (Victor de), Ontvreemding van kunstvoorwerpen, 178—179, 214—217, met naschrift, 217—218; Die vervloekte loodgieters!, 218—219.
Sweerts (Michiel), Herder in een grot, 36.
Sweerts de Weert (Catharina), Paneel waarop — en haar echtgenoot Gaspar van Kinschot, 181.

Tengnagel (D. B. H.), 124.
Tengnagel. Zie ook: Gansneb.
Tentoonstellingen, 140, 164—165, 167, 175—177.
Térey (Gabr. de), Tableaux anciens du Musée des beaux-arts de Budapest, aangekondigd door E. W. Moes, 33—35.
Terpen, 14, 131, 133, 139.
Teylers Museum te Haarlem, Beperking der gelegenheid tot bezichtigen van de teekeningen en prenten, 162.
Thybault, 74.
Tin, 104, 167.
Tischbein (J. V.), Portret van Willem IV, 109.
Tollius (G.), 107.
Tollius (Joannes), 117.
Toorenvliet (Jacob van), Zelfportret, 166.

Unger (Will.), Ets naar 'n vrouwenportret van Frans Hals, 38.
Urck (Johan van), 108.
Utrecht, Verslag omtrent de gemeenteverzamelingen, 166—167.

Valckenier (Herman), 96.
Vauban (?), Portret door G. de Lairesse, 67.
Veere, Restauratie van het «Lammetje», 184, 186—187.
Vellert (Dirk), 75.
Vene, 119.
Verbeek (Salomon), 109.
Verhulst (Rombout), Portretbustes van Willem van Lyere en Maria van Reygersberg, 44, 221.
Vermeer (Jan), Het meisje met de fluit, 128, 162; «Nieuwe Testament», 28; Atelier, 28, 176; Luitspeelster met den brief, 128.
Vermeer (Johannes) van Haarlem, Landschap, 221.
Verrocchio, 44, 192.
Verslagen van vereenigingen, 67—68, 135—140, 162—167, 219—221.
Verstraelen (Anthonie), Winterlandschap, 36.
Vestrinck (H.), 107.
Vierpolders, Geschilderde ramen in de N.-H. Kerk, 30, 137.
Vinci (Leonardo da), 192, 193
Vinckenbrinck, Preekstoel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 171.
Vingboons (Philippus), bouwmeester, 109.
Vlieger (S. de), Marinestuk, 201.
Voet (Gyseberth), 107.
Vogelsang (W.), Gebrek aan woorden [terminologie voor den catalogus der meubelverzameling van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst], 77—78; Bijdrage over het oude orgel uit de St.-Vituskerk te Naarden,

met afb, 168—173; Bespreking van: Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein, herausgeg. von E. Sauermann, 68—72; benoemd tot hoogleeraar in de aesthetica en de kunstgeschiedenis te Utrecht, 78.
Vonck (Elias), 125.
Vooght [Voogd] (Jacobus en Nicolaas de), 215, 216, 217, 218.
Voorhout, Praehistorische bronsvondst, 134.
Vosbergen (Kasper en Maria van), 231, 232.
Vrederick, Meester —, stadskistenmaker en timmermeester van Kampen, 99.
Vries (Adriaan de), 229.
Vries (Vredeman de), 45.

Waerde (Maarten van de), 231.
Wagewaert (Hendrick Wolters), klokkengieter, 113.
Waghenenz (M.), klokkengieter, 29
Waghevens (J.), klokkengieter, 199.
Wapenen, 67.
Wassenaer (van), 44.
Weefsels, 200.
Weel (David van), 207.
Weenix (Jan Baptist), Dood wild, 124—126; Liggende bok in een landschap, 126.
Weerde (Maarten van de), 231.
Weesp, Keten der schutterij, schilden korendragers, aquamanilla, 177.
Wegewaert (Kiliaan), klokkengieter, 110.
Wenceslaus bevestigt het muntrecht van Kampen, 81.
Wende (Johan van der), 117.
Werff (Adriaan van der), bouwmeester, schilder, beeldhouwer en beeldsnijder, 27.
Westmaas, Kerk, 28; Kerkklok, 29; Kerkraam, 30.
Weteringen (P. van de), 107.
Weve (J. J.), Restauratie der Valkhofkapel te Nijmegen, met afb, 15—27.
Wiegedrukken, 93, 117.
Wildeman (M. G.), Eerepenningen Van der Zaen, 181—182; Familieportretten de Mauregnault, 231—232.
Willem I, Zijn portret, toegeschreven aan M. van Mierevelt, 109.
Willem I, koning der Nederlanden, Zijn portret, 109.
Willem II, Zijn portret, 109.
Willem II, koning der Nederlanden, Zijn portret, 109.
Willem III, Zijn portret door Johan de Baen, 109.
Willem III, koning der Nederlanden, Zijn portret, 109.
Willem IV, Zijn portret door J. V. Tischbein, 109.
Willem Lodewijk van Nassau, Zijn portret, toegeschreven aan M. van Mierevelt, 109.
Winter (Jan Willem), vice-admiraal, 90; Zijn portret, 108.

Witte (Em de), Gezicht in de Oude Kerk te Amsterdam, 67.
Witvelt (Hendrick), maakt meubelen voor de kerken te Zevenaar, 148, 149.
Woordt (Antoine v. d.), Silhouet-portretje, 165.
Wou (Gherardus de), klokkengieter, 91, 110.
Wttenbrouck, 147.

Xanten, Overeenkomst tusschen de St.-Victorkerk met de kerk en crypta te Rolduc, 209—210.

IJsenbrant (Adriaen) [de Waagen'sche Mostaert], Piëtà, 162.
IJsselmonde, Kerk, 28; Kerkklok en preekstoel, 29.
IJsselstein, Graftombe van Gijsbert van (Amstel) IJsselstein met zijne gemalin Berta van Heukelom en Arnold van IJsselstein met diens gemalin Maria van Guy van Henegouwen, 60.

Zaen (Aefje, Adriaen en Cornelis van der), 182.
Zaen (Willem van der) de Oude, Eerepenningen, 181—182.
Zalt-Bommel, Restauratie van den St.-Maartenstoren 27, 67, 140; Huis van Maarten van Rossem, 67, 210.
Zeddam, Gothiek beeldhouwwerk verkocht aan het Gemeentemuseum voor Oudheden te Arnhem, 67, 137—138.
Zegwaard, Oudheden in de N.-H. Kerk, 134—135.
Zesen (Philipp von), 67; Zijn portret (?) door G. de Lairesse, 67.
Zevenaar, Kerkmeubelen, 148—149.
Zilver en goud, 96, 98, 105—108, 131—133, 136, 139, 199, 200, 201, 205—208, 215—218.
Zuidland, Kerk, 28; Kerkklok, 29; Heerenbank, 30; Grafzerken, 30.
Zutphen, Poorten, 140; Restauratie librye der St.-Walburgskerk, 175; Verplaatsing van het orgel dier kerk, 184.
Zwartewaal, Heerenbank, 30.
Zwier, kistenmaker van Kampen, 99.

INHOUDSOPGAVE. [1]

bladz.

Officieele berichten 13, 79, 151, 183
Ledenlijst 1
Algemeene vergadering 152
Jaarverslag van den Bond 156
Rapport van de Commissie betreffende de voorstellen van Dr. C. Hofstede de Groot 10
Onuitvoerbare bepalingen in testamentaire beschikkingen 159
Staatsbegrooting 184
Musea 160, 162, 195
Rijksmuseum te Amsterdam, door B. F. W. v. Riemsdijk. 124
Mauritshuis, door W. Martin 127
Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten door A. Pit 43, 191
De Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door P. C. J. A. Boeles. 128
De rangschikking der teekeningenverzameling in het Amsterdamsch prentenkabinet, door N. Beets 109
Een hoogst merkwaardige gemme te Maastricht, door H. J. de Dompierre de Chaufepié 45
Karolingisch zilverwerk in het Museum te Leeuwarden, door P. C. J. A. Boeles 128
Oude monumenten 12, 27, 54, 65, 134, 173, 208
Restauratie der Karolingische Valkhofkapel te Nijmegen, door J. J. Weve 15
Eenige aanteekeningen over de Zuid-Hollandsche eilanden, door J. C. Overvoorde 28
Het herstel van het grafmonument in de N.-H. kerk te Amerongen, door S. Muller Fzn 46
De Muurschildering »St. Christophorus" in de Groote kerk te Breda, door J. R. van Keppel 49

1) In deze opgave zijn de kleinere bijdragen niet afzonderlijk vermeld. Hiervoor wordt verwezen naar het register.

bladz.
Het praalgraf van Heer Nicolaes van Putten en van diens gemalin Aleida van Stryen, door Ad. Mulder 56
Bezienswaardigheden te Kampen, door F. A. Hoefer 80
Bijdrage over het oude Orgel uit de St. Vituskerk te Naarden, door W. Vogelsang. 168
Aanteekeningen over Goeree en Overflakkee, door J. C. Overvoorde. 196
Achtste »Tag für Denkmalpflege" te Mannheim, door J. C. Overvoorde. 210
De nieuwe Pruisische wet 212
Tentoonstellingen 175
Vereenigingen 162
Verslagen van Vereenigingen 67, 135, 163, 219
Boekbespreking.
Catalogi der musea te Budapest, Riga en Gent, door E. W. Moes . 33
Dr. E. Sauermann, Die Mittelalterliche Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein, door W. Vogelsang. 68
Mr. J. C. Overvoorde. Catalogus van de Prentverzameling der gemeente Leiden, door W. Martin 72, 178
Oude Gebouwen te Leiden, door J. Kalf 221
Verschillende mededeelingen.
Beeldhouwwerken naar Chr. de Passe, door J. C. Overvoorde . . . 39
Rembrandt en Lastman, door Mevr. J. Goedkoop-de Jongh 40
Lucas van Leyden ornamentist, door N. Beets 74
Gebrek aan Woorden, door W. Vogelsang. 77
Rembrandt en Lastman, door J. Six, met naschrift door W. Martin . 141
Nederlandsche Meubelen, door F. A. Hoefer 198
Ontvreemding van Kunstvoorwerpen, door V. de Stuers . . . 179, 214
Proef van de Leidsche Stoelenmakers in 1737, door J. C. Overvoorde 180
Die vervloekte loodgieters, door V. de Stuers. 218
Une visite chez Dou et une note sur Rembrandt, door Karl Madsen . 228
Vragen. 181, 231
Personalia. 78, 182, 231
Verbetering 78
Register 233

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00612 3000